

Ekonomideki Yeni Dönüşümler Işığında
Türkiye'nin
Ekonomi Politikği

Editörler

Prof. Dr. Ahmet Yılmaz ATA • Doç. Dr. Mehmet Fatih BUĞAN

EKONOMİDEKİ YENİ DÖNÜŞÜMLER IŞIĞINDA
TÜRKİYE'NİN
EKONOMİ POLİTİĞİ

EDİTÖRLER:

PROF. DR. AHMET YILMAZ ATA
DOÇ. DR. MEHMET FATİH BUĞAN

EKONOMİDEKİ YENİ DÖNÜŞÜMLER İŞİĞİNDA TÜRKİYE'NİN EKONOMİ POLİTİĞİ

EDİTÖRLER:
PROF. DR. AHMET YILMAZ ATA
DOÇ. DR. MEHMET FATİH BUĞAN

© Özgür Yayınları Tic. Ltd. Şti.

Bu kitabın Türkiye'deki her türlü yayın hakkı Özgür Yayınları Tic. Ltd. Şti'ne aittir, tüm hakları saklıdır. Kitabın tamamı veya bir kısmı 5846 sayılı yasanın hükümlerine göre, kitabı yayınlayan firmanın ve yazarlarının önceden izni olmadan elektronik, mekanik, fotokopi ya da herhangi bir kayıt sistemiyle çoğaltılamaz, yayımlanamaz, depolanamaz.

E-ISBN • 978-975-447-423-7

1. Baskı • Ekim, İstanbul 2022

Dizgi/Mizanpaj • Mehmet ÇAKIR
Kapak Tasarımı • Özgür Yayınları

Özgür Yayınları Tic. Ltd. Şti.

Yayıncı Sertifika No: 45503

📍 Ankara Cad. No:11/102 Cağaloğlu, Fatih, İstanbul - Türkiye

☎ 0.212 528 1330

📞 0.532 289 82 15

🌐 www.ozgurayinlari.com

✉ ozgurayinlari@gmail.com

Meteksan Basım

Sertifika No: 46519

📍 Beytepe Köyü Yolu No: 3 • 06800

Çankaya / ANKARA

☎ 0.312 395 85 71

İçindekiler

BÖLÜM 1

Vergilemede Adalet İlkesi ve Türkiye’de Durum 1

Prof. Dr. Hakkı M. Ay

Doç. Dr. Adnan Söylemez

Öğr. Gör. Nihal Güneş Ay

BÖLÜM 2

Türkiye ve AB Ülkelerinin Sağlık Hizmetleri Sistemi ve Sağlık Göstergelerinin Karşılaştırılması 33

Prof. Dr. Ahmet Yılmaz Ata

Ayşe Eryer

BÖLÜM 3

Türkiye’de İhracat Çeşitlendirmesi 63

Öğr. Gör. Dr. Merve Güngör Parlakyiğit

Doç. Dr. Eda Dineri

BÖLÜM 4

Jeopolitik Konumun Önemi ve Doğrudan Yabancı Yatırımlar
Üzerindeki Etkisi: Türkiye'nin Granger Nedensellik Analizi
Çerçevesinde Değerlendirilmesi 99

Ferhat Ertürk

Prof. Dr. Berna Balcı İzgi

BÖLÜM 5

Türkiye'nin Asya'ya Açılım Politikası ve Bu Bağlamda Çin'le Olan
Ekonomik İlişkileri 135

Dr. Öğr. Üyesi Mehmetali Kasım

BÖLÜM 6

Türkiye'de Tarımsal Büyüme Politikaları 159

Öğr. Gör. Dr. Tuğba Özyıldız

BÖLÜM 7

Demokrasi Göstergelerinin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi:
BRICS-T Ülkelerinden Ampirik Bulgular 189

Doç. Dr. Nüket Kırıcı Çevik

Demet Doğan

BÖLÜM 8

Küresel Finansal Kriz ve Covid-19 Pandemisi Altında Bulaşma
Etkisi 223

Doç. Dr. Eray Gemici

Sunuş

İktisat bilimi kıtlık ile mücadele amacından dolayı bir takım tercih ve seçimlerde bulunarak, bireysel ve toplumsal refahın nasıl artırılabilirliğini araştıran bir çalışma alanına sahiptir. Bu amaç doğrultusunda, öncelikle “ne üretileceği”, “nasıl üretileceği” ve “kime üretileceği” sorularına doğru yanıtlar vermek gerekecektir. İşte iktisat biliminde bu sorulara cevap arayan ekonomik yapılara, iktisadi sistemler denir. Bir anlamda iktisadi sistemler ekonomik yaşamda, oyunun kuralının nasıl belirlendiğini ortaya koyan yapılarıdır. Genel olarak iktisadi sistemler iki zıt piyasa ekonomisi ve kumanda ekonomisi arasında yer alırlar. Buradaki temel ayrıştırıcı özellik, devlet-özel sektörün ekonomideki görev ve fonksiyonlarıdır. Ülkelerin iktisadi tarihi analiz edildiğinde, farklı zaman ve dönemlerde bu iki ekonomik sistem arasında gitgellerin yaşandığı görülebilmektedir. Dolayısıyla iktisadi sistemler üzerinde bir yandan ülke koşulları, diğer yandan dışsal bir unsur olarak dünya ekonomisinde yaşanan dönüşümler etkili olmaktadır.

Türkiye ekonomisi özelinde yaşanan içsel ve dışsal faktörlerin etkisiyle dönemsel değişim ve dönüşümlerin varlığından bahsedilir. Genel bir değerlendirmede Türkiye Ekonomisi;

- 1923- 1930 arası karma ekonomik sistem,
- 1930-1938 arası devletçi (kumanda ekonomisi) ekonomik sistem,

- 1939-1945 arası savaş ekonomisi (devletçi ekonomik sistem),
- 1946-1960 arası piyasa ekonomisine geçiş ve piyasa ekonomisi sistemi,
- 1960-1980 arası planlı ekonomik sistem,
- 1980 sonrası ise liberal ekonomik sistem, olarak gruplandırılır.

Türkiye Ekonomisinde yaşanan bu değişim ve dönüşümler, doğal olarak dünya ekonomisindeki konjoktürel değişimlerle de paralellik göstermektedir. Örneğin Klasik iktisadın etkisini kaybedip, müdahaleci iktisat anlayışının daha etkin olduğu 1930'lı yıllar ile birlikte Türkiye Ekonomisi de bu yönde bir eksen değişikliğine gitmiştir. Yine aynı şekilde İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan Batı Bloku'nun etkisi altında kalarak piyasa ekonomisine yöneliş tercih edilmiştir. 1980'li yıllara girerken dünyada yaşanan küreselleşme ve Tek Pazar olma hedefi etkili olmuş ve bu yıllar ile birlikte serbest piyasa ekonomisi ve ihracat, Türkiye Ekonomisinin öncelikli hedefleri haline gelmiştir.

Kısacası, Türkiye Ekonomisi sadece iç dinamiklerinden veya zorunluluklardan değil, dünyada yaşanan gelişmelerden kaynaklı politika değişikliklerine gitmiştir. Ülke için ekonomik hedef, politika ve öncelikler belirlenirken, dünya ekonomisinde yaşanan bu değişimlerin etkisi sürekli gözlemlenmiştir. Özellikle tüm dünyayı etkileyen küreselleşme rüzgarı ve dijitalleşme gibi değişimlerle birlikte, Türkiye ekonomisinde dış dünyaya ve onun ekonomik dönüşümlerine duyarlılık daha yoğun olarak yaşanmıştır.

Diğer taraftan iktisat bilimi, bir sosyal bilimdir ve diğer bütün sosyal bilimler gibi, hayatın her alanını kendisine çalışma alanı olarak belirleyebilir. İktisat biliminin öznesi, insandır ve doğada insan ile ilişkili olmayan bir şey yok gibidir. Bu kapsamda bir sosyal bilim dalı olan iktisat bilimi ve onun alan çalışmaları olan ülke ekonomileri, diğer sosyal bilim alanları ile de sürekli ilişki ve et-

kileşim halindedir. Bir anlamda iktisat, inter disiplin bir yapı arz eder. Buna göre bireyi ve toplumu ilgilendiren her konu doğrudan ve dolaylı olarak ekonomik yapı üzerinde etkiler doğurur. Siyasi, hukuki, sosyolojik, sağlık gibi farklı alanlarda yaşanan gelişmeler, bir şekilde ekonomik yapıda etkilere yol açabilir ve iktisadi tercihleri, politikaları değiştirebilir.

İşte bu bilgiler ışığında hazırlanan bu eser, farklı disiplinlerde çalışan genç bilim insanları, akademisyen ve araştırmacıların çalışmalarından oluşmaktadır. Bu eserde yer alan konu başlıkları ile ilgili olarak genel değerlendirme şu şekildedir:

Gerek 2000 öncesi Türkiye ekonomisinin yaşadığı kriz gerekse 2010 sonrası Avrupa Birliği bölgesinde (başta İspanya, İtalya, Yunanistan gibi ülkeler) ortaya çıkan ekonomik krizlerin en önemli unsuru, bu dönemlerde ve ülkelerde mali disiplinin bozulup, yüksek kamu açıklarının baş göstermesidir. Yüksek kamu açıkları ekonomilerin makro ekonomik dengeleri bozmuş ve ülkeleri krize sürüklemiştir. Bundan dolayı istikrarlı ve sürdürülebilir bir ekonomik performans ortaya koyabilmek için, mali disiplin gerekli ve önemli bir hedeftir. Mali disiplinin sağlanabilmesi için genellikle kamu gelir-gider dengesinin sağlanması, gider kalemlerinin daha doğru ve iktisadi olarak daha etkin ve verimli bir şekilde belirlenmesi gerekir. Aynı şekilde mali disiplinin gerçekleştirilmesi için kamu gelirlerinde de kayıpların minimize edilmesi gerekir. Bu kapsamda en temel kamu gelir kalemi olan vergi gelirlerinin artırılması, vergi kaçakçılığının engellenmesi, kayıtdışılığın azaltılması öncelikli bir hedef olarak ortaya çıkmaktadır. Bir ekonomide vergi gelirlerini artırmak deyince genel uygulama ve yöntem yeni vergiler salmak ya da mevcut vergilerde düzenlemelere gitmektir ki çoğu zaman bu yöntem beklenen amaçlara ulaşmaya imkan vermemektedir. Bunun yerine toplumda ve bireyler arasında vergi bilincinin yerleşmesi ve kabullenilmesi, vergi hasılatı açısından daha olumlu etkilere yol açmaktadır. Bu bağlamda bir toplumda vergi bilincinin yerleşmesinde, vergi gelir kayıplarının azaltılmasında belki de en önemli eşik, adil bir vergi sistemi düşüncesini va-

tandaşa aktarabilmektir. Eğer vatandaşlar adil bir vergi sisteminin varlığına inanırlarsa, vergiye gönüllü uyumu sağlayabilir ve vergi ödevini daha sorunsuz bir şekilde yerine getirebilirler. İşte bu yaklaşımdan dolayı, ülkelerin mali disiplin hedefi doğrultusunda vergi gelirleri artırmak için başvurabilecekleri öncelikli hedef, adil bir vergi sisteminin yerleşmesine olanak tanıyan mali düzenlemelere yönelmesidir. Adil bir vergi sisteminin oluşması için Türk Vergi Sisteminde neler yapılabileceği, bunun neticesinde Türkiye Ekonomisi için ne tür fırsatların oluşabileceği, bu çalışmanın birinci bölümünde ele alınmış olup, okuyucunun dikkatine sunulmuştur.

2018 Mart ayı itibariyle baş gösteren Covid-19 virüsü ve yol açtığı Pandemi süreci ile birlikte sağlık, bütün devletler için en önemli gündem meselesi haline dönüşmüştür. Bu dönüşüm ile birlikte sağlık ekonomisi ve politikaları, iktisat biliminin de öncelikli araştırma alanlarına girmiştir. Bütün dünyada olduğu gibi Türkiye’de de sağlık politikalarının gözden geçirilmesi ve günün koşullarına göre yeniden düzenlenmesi, pandeminin toplumsal ve ekonomik olumsuz etkilerinin minimize edilmesi için sağlık hizmeti ve sağlık harcamaları bağlamında neler yapılabilmesi, iktisat bilimi ile ilgili çalışmalarda üst sıralara yerleşmiştir. Bu kapsamda çalışmanın ikinci bölümünde sağlık ekonomisi ve sağlık hizmetleri ile ilgili değerlendirmelerin yapıldığı, pandeminin ekonomik ve finansal piyasaları etkilerine yer verilmiştir.

Günümüz Türkiye ekonomik sisteminin şekillenmesinde, 1970’ li yıllar ile reel (mal) piyasalarda başlayan ve 1980’li yıllar ile birlikte finansal alanda da gerçekleşen küreselleşme sürecinin etkisinin bir hayli fazla olduğu herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir. Dünyada yaşanan ve “Tek Pazar” olma gayesi ile gerçekleşen bu süreç, ülkeler açısından ihracatın çok daha fazla önem kazanmasına yol açmıştır. Özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ve sermaye yetersizliği yaşayan ekonomiler için ihracat, ekonomik büyüme için lokomotif görevi görmüştür. Bu kapsamda Türkiye Ekonomisi bir anlamda kabuk değiştirerek “ihracata dayalı bir büyüme modeline” geçiş yapmış ve iç talep yerine dış talebe yönelik

adımlar atmıştır. O tarihten bu güne kadar ihracat, Türkiye Ekonomisi için her zaman önemli bir unsur olarak önemini devam ettirmiştir ve bu doğrultuda ihracatı teşvik edici iktisadi politikalar ve düzenlemeler uygulamaya konulmuştur. Bununla birlikte günümüze gelinceye kadar Türkiye Ekonomisinin ihracat performansında önemli ilerlemeler sağlansa bile istenilen ya da beklenen hedefler gerçekleştirilememiştir. Bunun temel nedeni olarak, ihracata konu olan malların bileşeni içerisinde yüksek teknoloji ürünlerinin hala düşük seviyelerde olması ve dış pazar alternatiflerinin yeterince geliştirilmemesi ifade edilmektedir. Özellikle de Türkiye'nin istikrara hasret bir coğrafi konumda olması, komşularının sıklıkla siyasi ve askeri olarak kaotik ortamlarda bulunması yeni ve farklı ihracat pazarlarının varlığını elzem hale getirmektedir. İşte bu noktada hazırlanan üçüncü dördüncü bölümlerde Türkiye'nin jeopolitik konumunun önemi, dünyadaki son siyasi ve ekonomik gelişmeler ışığında ihracat ürün çeşitlemesi ve yeni alternatif pazarlar oluşturması bağlamında bilgiler ve görüşler okuyucuya sunulmaktadır.

Pandemi dönemi ve devamında dünya ekonomisinde ortaya çıkan ekonomik ve siyasi gelişmeler, tedarik ve tarımsal ürün arz sıkıntısına yol açmış ve başta tarım ürünleri olmak üzere birçok mal ve hizmete ulaşılabilirliği sıkıntıya sokmuştur. Dünya tarım ürünlerinde yaşanan arz yetersizliği, ülke ekonomileri için tarımsal ürün arzını ve tarımı tekrar en önemli ekonomik sektör haline getirmiştir. Asya Ekonomilerinin üretim ve ihracatında yaşanan artışlar, bu ekonomilerin yanı başında bulunan Türkiye Ekonomisini de yakından ilgilendirmektedir. Asya Ekonomileri ile Türkiye'nin ekonomik ilişkileri, bazı risklerle birlikte ciddi fırsatları da barındırmaktadır. Belki de son dönem iktisat bilimi ile ilgili araştırmalarda dikkat çeken en önemli husus, ekonomik dışı faktörlerin (non-economic factors), iktisat bilimi çalışmalarında ağırlığının artmasıdır. Bu çerçevede, yapısal unsurlar diye de ifade edilen birçok göstergenin (demokrasi, hukuk, siyaset, eğitim, mülkiyet hakları, ahlak gibi), ülkelerin makro ekonomik perfor-

mansları üzerinde güçlü etkilere yol açtığı genel kabul gören bir yaklaşım olarak ortaya çıkmaktadır. İşte bu noktada demokrasi ve ekonomik büyüme etkileşimini konu olarak, Türkiye ekonomisinin büyüme sürecine bir açılım kazandırmayı amaçlayan çalışmanın beşinci bölümünde Türkiye'nin Çin özelinde Asya Ekonomileri ile olan ilişkileri anlatılmaktadır.

Sonuç olarak farklı araştırmacıların, akademisyenlerin, görüşlerini ve çalışmalarını ortaya koyan bu eser, dünyada ortaya çıkan değişim ve dönüşümlerin, Türkiye Ekonomisi üzerindeki etkilerini göz önünde tutarak, bu etkiler ışığında Türkiye Ekonomisi için yeni öneriler, politikalar ortaya koymaya çalışmıştır. Bu noktada okuyucusuna katkı sağlayan, fikir dünyasını zenginleştiren bir eser olması temennisi ile bu kitabın hazırlanmasında katkı sağlayan başta özverili yazarlar olmak üzere basım sürecini gerçekleştiren tüm dostlara ve Özgür Yayınları'na sonsuz teşekkürlerimizi sunarız.....

Prof. Dr. Ahmet Yılmaz ATA

Vergilemede Adalet İlkesi ve Türkiye’de Durum

Hakkı M. Ay¹

Adnan Söylemez²

Nihal Güneş Ay³

GİRİŞ

Zamana, toplumlara ve kültürlere göre değişen adalet olgusu, düşünürlerin, filozofların, bilim insanlarının ve siyasetçilerin ilgi alanı olmuştur. Adalet kimi zaman sultandan, kimi zaman da din adamlarından beklenmiştir. Modern toplumlarda adaletin

-
- 1 Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Bölümü, hma@selcuk.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9033-8248
  - 2 Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, e-posta: soylemez@selcuk.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8153-0238
  - 3 Öğr. Gör., Selçuk Üniversitesi, Kadınhanı Faik İÇİL Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, e-posta: nihalay@selcuk.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9788-7872

sağlanması hukuk kurallarına bağlanmıştır. Devletin en önemli ve en büyük gelir kaynağı olan vergilerin de bir hukuku vardır. Kanun yapma yetkisi genellikle meclislerin görevidir. Vergi kanunları hazırlanırken, vergi mükelleflerinin psikolojileri dikkate alınmalıdır. Vergi ahlakının yüksek olduğu toplumlarda vergi gelirleri de fazla olacaktır. Vergi ahlakını olumlu etkilemesi bakımından vergilerin de ahlaklı/vicdanlı olması gerekir.

Vergilerin tek amacı devlete gelir sağlamak değildir. Tam istihdamı sağlamak, işsizlikle mücadele etmek, adil gelir dağılımını sağlamak gibi başkaca amaçları da vardır. Vergilerin az kazananlardan az, çok kazananlardan çok vergi almak, düşük gelirli gruplara transfer harcaması yapmak, üreticilere ve ihracatçılara vergi teşviği sağlamak gibi çok sayıda amaçları vardır. Düşük gelirli grupların tüketimlerine konu olan mal ve hizmetlerin daha az vergilendirilmesi, gelir dağılımını adil hale getirmeye yardımcı olacaktır. Türkiye'de adil olmayan dolaylı vergilerin büyük bir ağırlığı vardır. Bu çalışmada vergilerde adalet ilkesi, dünyada ve Türkiye'de vergilerin adil olup olmadıkları konuları anlatılacaktır.

1. Yasallık İlkesi, İdarenin Yasallığı ve Vergilerin Yasallığı

Toplu halde yaşamak zorunda olan insanlar arasında anlaşmazlıkların, çekişmelerin, husumetlerin ve hatta cinayetlerin varlığı kaçınılmazdır. İnsan ilişkilerinin düzgün bir şekilde yürütmesi demokrasinin oluşmadığı topluluklarda otoriter ve kudretli bir sultan tarafından sağlanmakta idi. Toplumların ve demokrasinin gelişmesi ile beraber -İbn-i Haldun'un dediği gibi- akıllı ve basiretli devlet adamları tarafından akıl ölçülerine göre konulan kurallara göre insan ilişkileri düzenlenmelidir (Apaydın, 2018: 469). Roma hukukçusu Ulpian'a göre adalet dürüstçe yaşamak, kimseyi incitmemek ve herkese sahip olduğu şeyi vermektir (Ashford, 2011: 83; Doğan, 2014: 113). Adalet dengedir ve orta noktadır (Apaydın, 2018: 450). Platon adaleti herkese hak ettiğini vermek olarak tanımlar (Platon, 2016: 14). Aristoteles adaleti yasaya ve eşitliğe uygun olarak nitelendirir (Aristoteles, 2017: 94). Farabi'ye

göre ise adalet, gerekeni istemek ve başkalarına eziyet etmemektir (Çubukçu, 1972: 37).

Hukuk ile ilgili düşünce ve yazın alanındaki tartışmaların temelinde adalete ulaşmak yatmaktadır. Pozitivizme göre adalet, metafizik bir kavramdır. O nedenle ‘hukuk bilimi adalet değerini konu edinmeyi kategorik olarak reddetmelidir’ görüşünü savunanlar bile vardır (Kelsen, 2013: 432; Gözler, 2008: 89). Kamu kurumlarının veya kamusal yetkileri kullananların hukuk kurallarına uyması, yerli ve yabancı kişi ve kurumlara hukuki bir güven ortamı sağlar (Tanör ve Yüzbaşıoğlu, 2002: 105). Hukuk devleti kendi koyduğu hukuk kuralları ile bağlı ve sınırlıdır (Atay, 2011: 157). Hukuk devletinin olmadığı bir ortam, keyfi devlet ya da polis devleti olarak nitelendirilir (Berksoy, 2016: 71). Hukuk devleti iktidardakilerin keyfi yetki kullanımını engellemektedir. Devletin faaliyetlerinde istikrar ve güvenin oluşabilmesi için hukuk devleti kurallar koyar, kurum ve kuruluşlar oluşturur. Dolayısıyla hukuk devletinin en önemli özelliği yasallık ilkesi üzerine oturmasıdır. “Keyfilik, yöneticilerin baskı kurma, engelleme, manipüle etme ya da farklı görüş veya çıkar gruplarını yok sayıp ya da onlara eşit ilgi ve saygıyı göstermeden yönetilenler üzerinde etki kurma kapasitesidir. Sürekli olarak keyfi kararlar alan ve bunu uygulayan bir yönetici, topluma baskı kuracaktır” (Bellamy, 2007: 58).

Yasallık ilkesi en başta suç ve ceza alanında ortaya çıkmış olsa da yaşanan süreçte kamu hukukunun tüm alanlarına yayılmıştır (Dönmezer ve Sahir, 2016: 22). Yasallık ilkesi yasaların açık ve belirli olmasının yanı sıra geriye yürüyememesi olarak tanımlanan bir kavramdır. Bu ilke Latince’de yer alan ve XIX. yüzyılda Alman ceza hukukçusu Anselmo Feuerbach tarafından literatüre kazandırılan “kanunsuz suç ve ceza olmaz” (nullum crimen nulla poena sine lege) cümlesiyle ifade edilir (Mantovani, 1979: 231-235’den aktaran Eşitli, 2013: 230). Doktrinde pek çok yazar ve düşünür yasallık ilkesini 1215 tarihindeki Magna Carta Libertatum (Büyük Özgürlük Fermanı)’a dayandırmaktadır. Bu ferman ile dönemin

İngiliz kralının mutlak yetkileri sınırlandırılmıştır (Doehring, 2002: 193). Okuma-yazma bilenlerin artması, matbaanın yaygın hale gelmesi, dine yapılan eleştirel yaklaşımlar, Hümanizm, Rönesans ve Reform hareketleri sonucunda 18. yüzyılda aydınlanma felsefesi ve laiklik olgusu, beşerî aklın ön plana çıkmasına neden olmuştur.

Yasallık ilkesi Avrupa'da ilk olarak İngiliz filozof John Locke ve Fransız düşünür Charles de Montesquieu tarafından ortaya konmuştur. Modern anayasaların önemli amaçlarından birisi olan siyasi iktidarın sınırlanması düşüncesi ve kuvvetler ayrılığı teoremi ilk olarak Orta Çağ'da John Locke tarafından ortaya atılmıştır (Lock, 1940). 17. yüzyılda monarşik (mutlakiyetçi) devlet anlayışını yerinden sarsan Locke, liberal devlet anlayışının da öncülerinden kabul edilir. 1690 yılında yayınladığı "Hükümet Üzerine İnceleme" isimli çalışması yasallık ilkesi ve kuvvetler ayrılığı teorisinin temelini oluşturur. 1748 yılında Montesquieu tarafından yayınlanan "Yasaların Ruhu Üzerine" isimli çalışma, yasallık ilkesi ve kuvvetler ayrılığı teorisini geliştirmiş ve modern dönemdeki formuna kavuşturmuştur (Montesquieu, 2017). Montesquieu'ya göre bireysel özgürlüklerin güvence altına alınması, iktidarı elinde bulunduranların yetkilerinin sınırlandırılması ile mümkün olabilecektir. Bu yetki sınırlandırması için en uygun araç ise insan iradesinin sonucu olan hukuk ve kanundur.

Yasallık ilkesi II. Dünya Savaşı'ndan sonra 1948 yılında Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'ne girmiştir. Beyannamenin 11. maddesine göre: "Kendisine bir suç yüklenen herkes, savunması için gerekli olan tüm güvencelerin tanıdığı açık bir yargılama sonunda, yasaya göre suçlu olduğu saptanmadıkça, suçsuz sayılır" şeklinde yasallık ilkesi yer almıştır.

4 Kasım 1950 tarihli Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 7. maddesine göre: "Hiç kimse işlendiği sırada ulusal ya da uluslararası hukuka göre bir suç oluşturmayan herhangi bir eylem veya ihmalden dolayı suçlu sayılamaz. Kimseye suçun işlendiği sırada

uygulanabilecek olan cezadan daha ağır bir ceza verilemez” (TBB) şeklinde kanunda yer almayan bir fiilin suç olmadığı belirtilmiştir.

Platon’a göre adil bir toplum inşa etmek ve adaleti egemen kılmak için, ilk önce adalet terazisinden geçmiş bir devlet kurmak gerekir (Platon, 2016: 369). Bu da hukuk devleti ile mümkündür. “Hukuk devleti, eylem ve işlemleri hukuka uygun, insan haklarına dayanan, bu hak ve özgürlükleri koruyup güçlendiren her alanda adaletli bir hukuk düzeni kurup bunu geliştirerek sürdüren, Anayasa’ya aykırı durum ve tutumlardan kaçınan, hukuku tüm devlet organlarına egemen kılan, Anayasa ve hukukun üstün kurallarıyla kendini bağlı sayıp yargı denetimine açık olan devlet” tir (Anayasa Mahkemesi, Esas No: 2012/ 107, Karar No: 2013/90, 10.07.2013 tarih ve RG. 22.11.2013- 288829). Hukuk devletinde temel hakların korunması bağlamında yasama organı yürütmeyi sınırlandırmaktadır. Nitekim yönetimin yasallığı ilkesi, hukuk devletinin bir gereğidir (Günday, 2017: 42). İdare yaptığı faaliyetlerden dolayı herhangi bir kurallar bütününe uymaması durumunda hukuki güvenlikten söz edilemez (Karahanoğulları, 2018: 55). O nedenle idarenin tüm işlem ve eylemleri yönetilenler tarafından öngörülebilir olmalıdır.

İdarenin yasallığı ilkesi, toplumsal kuralların yasama organı tarafından yasalarla belirlenmesini ifade eder (Şirin, 2019: 72-73). Yasallık ilkesinin geçerli olduğu bir hukuk düzeninde herhangi bir güç kullanımı, yasaya dayanmalıdır (Schmitt, 2016: 4). İdarenin yasallığı idarenin işlem ve eylemlerinde yasanın egemen olması, tüm idari birimlerin yasama organı tarafından kurulması, görev-yetki-sorumluluklarının yasama organınca kurala bağlanmasını ifade eder (Balta, 1972: 126). 1982 Anayasası’nın 8. Maddesi yürütme yetkisi ve görevinin yasalara uygun bir şekilde kullanılmasını ve yerine getirilmesini belirtir (Günday, 2017: 41).

İdarenin yasallığı ilkesi çerçevesinde yasaya dayanmadan gerçekleştirilen faaliyetler, denetlemeyi sağlayacak ölçü ve normlardan yoksun olduğu gerekçesi ile açıkça anayasaya aykırılık

oluşturacaktır (Azrak, 1993: 328). Devlet bir vatandaşının özgürlük alanına ancak yüksek kamu yararının olması halinde ve mümkün olan en hafif müdahale ile girebilir (Artun, 2021: 52). İdari faaliyetlerin esaslarının kanunda yer alması, uygulamada idarenin yorum ve anlayışına yol verecek keyfiliğe neden olmamak için kurallaştırılması anlamına gelmektedir. Yasama organı tarafından idareye yetki veren temel kurallar belirlendikten sonra 'uzmanlık ve yönetim tekniği' ile ilgili düzenlemeler idareye bırakılabilecektir.

Parasal konular, tarih boyunca tüm toplumlarda en çelişkili ve keyfi yönetime açık alanlardır. Başkaldırı kültürünün gelişmemiş olduğu toplumlarda bile vergiler, toplumsal öfkenin dışı vurumu tetiklediğini kanıtlanmıştır (Cahn, 2011: 99). İdarenin yasallığı vergide yasallık, suç ve cezaların yasallığı gibi hukukun çeşitli alanlarını yakından ilgilendirmektedir.

Verginin yasallığı ilkesi demokrasi için yapılan uzun mücadelelerin bir sonucu olarak günümüzdeki anayasal konumunu ve boyutunu kazanmıştır. Gelişmiş toplumlarda bugün itibarıyla vergi koyma yalnızca parlamentolara özgü devredilemez bir yetkidir. Verginin yasallığı ilkesi ile yazılı hukuk kuralları şeklinde düzenlenen vergisel alanların, yalnızca yasalarla düzenlenebileceğini anlatır (Buyrukoglu ve Bozdoğan, 2015: 268). Vergilemeyle ilgili düzenlemelerin şekli ve maddi olarak yasa ile yapılmasına vergilerin yasallığı ilkesi denir (Gerçek vd., 2014: 90-91). "Temsilsiz vergi olmaz" ve "Kanunsuz vergi olmaz" prensipleri, vergilerin yasallığının en önemli iki dayanağını oluşturmaktadır. Bu prensiplere göre tüm vergilerin parlamentodan çıkarılması ve her verginin mutlaka bir yasanın olması gerekir.

Vergilerin yasallığı ilkesi, 1982 Anayasası'nın 73. maddesi 3. fıkrasına göre: "Vergi, resim, harç ve benzeri mali yükümlülükler kanunla konular, değiştirilir ve kaldırılır" olarak ifade edilmektedir. Herhangi bir verginin hangi mal, hizmet veya işlemler üzerinden, hangi yöntemlerle ne zaman ve ne kadar alınacağını yasa tarafından

belirlenmesi vergilerin yasallığının en pratik sonucudur (Hakeri, 2020: 35). Böylece bireyler, firmalar ve hatta uluslararası finans ve derecelendirme kuruluşları öngörü sahibi olmuş ve idarenin keyfi uygulamalarından korunmuş olacaklardır

Yasallık ilkesi vergi hukuku alanında katı bir şekilde uygulanmaktadır (Eroğlu, 2013: 175). Ekonomik açıdan vergilerin gerekliliği yadsınamayacak boyutta olsa da “Bireylerin sosyal ve ekonomik durumlarını etkileyecek keyfi uygulamalara neden olmaması için vergilendirmede vergiyi doğuran olayın, yükümlünün, vergilerin matrah ve oranlarının yukarı ve aşağı sınırlarının, tarh ve tahakkuklarının, tahsil usullerinin, yaptırımlarının ve zamanaşımı gibi belli başlı temel öğelerinin yasalarla belirlenmesi gerekir” (Anayasa Mahkemesi, Esas No:2006/124, Karar: No: 2009/146, 15/10/2009; Esas No: 2010/80, Karar No: 2011/178, 29/12/2011). “Bir mali yükümlülük bu yönleri dolayısıyla yasayla yeterince çerçevelenmemişse kişilerin sosyal ve ekonomik durumlarını, hatta temel haklarını etkileyecek keyfi uygulamalara yol açabilmesi mümkündür. Bu bakımdan mali yükümlülükler belli başlı öğeleri de açıklanarak ve çerçeveleri kesin çizgilerle belirtilerek kanunlarla düzenlenmelidir” (Anayasa Mahkemesi, Esas No: 1986/20, Karar No: 1987/9, 31/03/1987).

Tanımı gereği vergiler hukuki cebir altında alınır. Verginin yasallığı ilkesi bir yandan verginin sınırlarını çizerek bireyleri korumakta, diğer yandan da vergisel işlemleri gerçekleştirmek için devlete uygun koşullar sağlamaktadır (Buyrukoğlu ve Bozdoğan, 2015: 271). Zaten zenginler ile yoksullar arasında yerel ve küresel ölçekte var olan ve giderek te genişlemekte olan gelir eşitsizliği (Zajda vd., 2006: 14), adaletsiz vergiler aracılığıyla daha da artmaktadır. Hukuk devletinde vergilendirme alanında kamu gücünü kullanan yasama ve yürütme organları hukuka bağlı bir şekilde özellikle gelirden yeterince pay alamayan kesimler lehine hareket etmelidir.

2. Vergilemede Adalet İlkesi

Tarihsel süreç içinde tüm kültürlerde adalet kavramı, gerek kamusal hizmetlerin sunulmasında (Aydın ve Çamur, 2018: 11) ve gerekse vergilerin salınmasında anahtar kelime olmuştur. Tıpkı adalet kavramı gibi adil bir vergi ya da vergilemede adalet, geçmişten bugüne en çok tartışılan konuların başında gelmektedir. Hatta ileriki yıllarda da ulusal ve uluslararası alanda en çok tartışılacak konulardan biri olacaktır. Neyin adil neyin adil olmadığı belirlenmesi oldukça zor bir konudur (Stiglitz, 1994: 490). O nedenle vergilerde adaleti sağlamak her zaman kolay olmayacaktır (Oxford University, 26). Vergiler kamu hizmetlerinin yegâne finansman kaynağı olduğu ve toplumda gelir dağılımı adaletsiz olduğu için vergilemede adalet konusu gündemdeki yerini koruyacaktır.

Vergileme ilkeleri, vergilerden beklenen fonksiyonların gerçekleşmesi için vergilerin seçiminde, yönetiminde ve uygulanmasında dikkat edilmesi gereken konular olarak tanımlanır (Pehlivan, 2013: 145; Nadaroğlu, 2000: 307). Devletlerin anayasalarında ve uygulamada karşılaşılan vergileme ilkeleri şunlardır: Genellik, kanunilik, ödeme gücü, eşitlik, adalet, genel karşılıklılık, hukuk devleti, sosyal devlet, kanun önünde eşitlik, geriye yürümezlik, esneklik, tarafsızlık, verimlilik, etkinlik, kesinlik, sadelik ve ölçülülüktür (Gerçek vd., 2014: 90-100; Genç ve Yaşar, 2009: 34-40; Kabinga, 2016: 4-9).

Vergilemede adalet ilkesi, sosyal hukuk devleti olgusu ile paralel bir gelişme göstermektedir (Soydan, 1998: 99). TDK'ya göre sosyal adalet; "toplumun değişik kesimlerinde hayat standardı, gelir düzeyi vb. birtakım ölçülerin fırsat eşitliği çerçevesinde dikkate alınmasıyla sosyal alanda sağlanan denge durumu" (<https://sozluk.gov.tr/>) olarak tanımlanmaktadır. Sosyal adaletin sağlanması temel hak ve ödevlerin eşit bir şekilde paylaşılması ile birlikte, var olan ekonomik ve sosyal eşitsizliklerin de toplumun en avantajsız kesiminin yararına olacak şekilde giderilmesi ile gerçekleşebilir

(Çakır, 2017: 566). Vergilemede adaletin sağlanması için adil olarak hazırlanmış vergi kanunlarının adalete aykırı olmayacak şekilde uygulanması (Akdoğan, 2011: 205) ve herkesin devletin üstlendiği görevlerin finansmanına katılması gerekir (Bay ve İnneci, 2017: 208). Böylece ahlaklı ya da vicdanlı bir vergi sistemi kurulmuş olacaktır.

Vergilemede adalet ilkesi vergi yükünün bireylerin mali güçleri dikkate alınarak adaletli bir şekilde dağıtılmasıdır (Karakoç, 2013: 1285). Vergilemede adalet ilkesi yatay (denkleştirici) adalet ve dikey (dağıtıcı) adalet olarak iki gruba ayrılır (Budak, 2007: 212). Yatay adalet, benzer durumda olanların ya da aynı mali güce sahip olanların benzer şekilde vergilendirilmesini ifade eder. Dikey adalet ise farklı durumda olanların ya da farklı mali güce sahip olanların, farklı şekilde vergilendirilmesini ifade eder (Yereli ve Ata, 2011: 23-24). Daha yüksek vergi ödeme gücüne sahip yüksek gelirli kişiler, geliri düşük ve yoksul kişilere göre daha yüksek düzeyde vergi ödemelidirler (Mutua, 2012: 11). Çünkü düşük gelirli insanlar genellikle tüm kaynaklarını sadece geçinmek için tüketirken, daha yüksek gelirli insanlar genellikle önemli miktarda tasarruf eder veya yatırım yapar gelirlerinin büyük bir kısmı satış vergisine tabi değildir (Wise- Berger, 2010: 7).

Vergi yükünün mükellefler arasında adil dağıtılmasını açıklayan fayda ve ödeme gücü yaklaşımı vardır (Hyman, 2010: 421). Fayda yaklaşımına göre mükelleflerin kamu hizmetlerinden sağladıkları fayda ile ödedikleri vergiler arasında paralellik olması durumunda vergilemede adaletin sağlanacağı düşünülmektedir. Yoksa bedeli başkaları tarafından karşılanan kamu hizmetlerinden belirli bir grubun fayda sağlaması durumunda mali sömürü söz konusu olacaktır. Örneğin: otoyolların onarım harcamalarının finansmanı, o yolları kullananlardan alınacak karbon vergisi ile karşılanmalıdır (Wise- Berger, 2010: 7). Vergi yerine borçlanmaya başvurulması durumunda, faydadan yararlanacak kişiler ile maliyetine katılacak kişiler (gelecek nesiller) farklı olacağı için, fayda ilkesi ihlal edilmiş olacaktır (Wise- Berger, 2010: 8). Fayda esaslı bir vergileme

yoluyla kamunun faaliyetlerinin finanse edilmesi, tam kamusal mal ve hizmetler var olduğu sürece oldukça zordur (Akgül, 2013: 217). Ödeme gücü yaklaşımında fayda kavramı göz ardı edilerek mükelleflerin kendilerinin ve ailelerinin geçimine yetecek miktarı aşan gelir veya servetleri üzerinden vergilendirilme söz konusudur. Bu yaklaşıma göre ödeme gücünün göstergeleri gelir, servet ve tüketim olarak kabul edilir. Ödeme gücüne ulaşmak için asgari geçim indirimi, artan oranlı vergi tarifesi ve ayırma nazariyesi gibi farklı araç ve teknikler kullanılmaktadır (Susam, 2016: 242-243).

Vergilemede adalet ilkesi ile vergilerin, toplumu oluşturan kişi ve firmalar arasında hakkaniyete uygun bir şekilde pay edilmesi anlatılmak istenir (Edizdoğan vd., 2018: 251). Bir vergi belli kişileri, grupları ya da faaliyetleri hedeflememelidir (Wise-Berger, 2010: 6). Vergi alacaklı olan devlet ile vergi borçlusu olan yükümlüler, vergi adaletini sağlamak üzere sürekli olarak bir araya gelmektedirler (Uluatam, 2009: 93). Nitekim bu bir araya gelmeler sonucunda gerçekleştirilen vergi reformlarının temelinde uzlaşma ile gelir artırmanın yanı sıra vergilemede adaletin sağlanması yatmaktadır (Gök vd., 2013: 270).

Adalet kavramında olduğu gibi vergilemede adalet kavramı da kesin olarak tanımlanamayan, net olarak içeriği ve sınırları tespit edilemeyen tartışmalı bir konudur (Akdeniz, 1969: 46). Dolayısıyla anayasalarda, vergilemede adalet ilkesinin açık ve tafsilatlı olarak düzenlendiği hükümlere çok az rastlanmaktadır. Bugünün anayasalarında vergilemede adalet ilkesine sınırlı bir şekilde yer verilirken ödeme gücü ve eşitlik ilkeleri daha yoğun yer bulabilmektedirler (Bakar vd., 2013: 67).

Magna Carta Sözleşmesi'nin 12. maddesinde vergilerin 'makul olması' ifadesi vergilemede adalet ilkesini vurgulamaktadır. Bu sözleşme her ne kadar temel hak ve özgürlükleri güvence altına almakta ise de büyük ölçüde adaletsiz, ölçüsüz ve kanunsuz vergilere karşı bir direncin sonucudur (Burg, 2004: 85). ABD'de Virginia Haklar Bildirgesi'nde ya da Avrupa'da Fransız İnsan ve

Yurttaş Hakları Bildirisi’nde adalet ilkesini somutlaştıran eşitlik ve ödeme gücü ilkeleri, ulusal düzeydeki vergisel düzenlemelerde adalet ilkesinin yer almasında etkili olmuşlardır (Gemalmaz, 1997: 51).

Endonezya Anayasası’nın 33. maddesinde ulusal ekonominin adalet ile yönetilmesi (Geniş bilgi için: Sodiki, 2012) hükmü yer almaktadır. Polonya Anayasası’nın 2. maddesinde ‘sosyal adalet’, Portekiz Anayasası’nın 81/1-b maddesinde ‘sosyal adaleti teşvik etmek’ ifadelerinin yer alması, bu ülke anayasalarında vergi adaletine dolaylı olarak yer verildiğini göstermektedir (Gerçek vd., 2014: 109). Japonya Anayasası’nın 25. maddesinde; “Gerek maddi gerekse kültür bakımından her vatandaşın asgari bir hayat seviyesi temin etmeye hakkı vardır” hükmü sosyal refah anlayışının bir yansımasıdır (Erginay, 1950: 497). Almanya Anayasası’nın 106. maddesinde: “... vergi yükümlülerinin haddinden fazla yük altında bırakılmaması ...” ifadesi, aşırı vergilendirmeye karşı hüküm içermektedir. İspanya Anayasası’nın 31/1 maddesinde: “Herkes adil bir vergi sistemi aracılığıyla kamu harcamalarına katkıda bulunur” şeklinde vergilemede adalet ile ilgili doğrudan hüküm yer almaktadır. Avusturya Anayasal Finans Kanunu’nun 4. maddesinde: “... vergi yükü kamu yönetimi ve bakım yükünün dağılımı ile uygun olmalıdır” hükmü ile adil vergilemeye dikkat çekilmektedir. Hırvatistan Anayasası’nın 51/2 maddesinde: “Vergilendirme sistemi eşitlik ve adalet ilkelerine dayalıdır” demektedir.

Türkiye’de 1982 Anayasası’nın 73. maddesinin 2. fıkrasında: “Vergi yükünün adaletli ve dengeli dağılımı, maliye politikasının sosyal amacıdır” şeklinde bir düzenleme yer almaktadır. Bu düzenleme hukuki nitelendirme yönünden yoksun olmanın yanı sıra muğlak ve belirsiz bir tanımlamayı içermektedir. Ayrıca Anayasa’da yer alan genel eşitlik ilkesi ve sosyal devlet ilkesi vergilemede adalet ilkesini zaten kapsamaktadır (Göker, 2013: 124). Nitekim Anayasa Mahkemesi’ne göre adil ve dengeli bir vergi politikası sosyal devlet anlayışının vazgeçemeyeceği ilkelere

birisidir (Anayasa Mahkemesi 24.06.1993 tarih ve E. 1992/29, K. 1993/23). Türkiye'deki anayasa katı ve kazuistik bir yapıya sahiptir. Vergileme ilkelerinin mümkün olduğu kadar anayasal norm haline getirilmeye çalışıldığı görülse de bu düzenlemeleri içeren maddelerin başlığı, anayasa bölümleri içindeki yeri, hükümlerin ifade şekli konularında ciddi tartışmalar yaşanmaktadır (Gerçek vd., 2014: 121). Adil bir vergi sisteminin amacı vergi yükünün mükellefler arasında adaletli bir şekilde dağıtılmasıdır (Nadaroğlu, 2000: 306). İlgili madde hükmünde vergilemede adalet ilkesi sadece vergi yükünün adaletli ve dengeli dağılımına yer verilmekte, ancak yönetim ile mükellef ilişkisinde gereken adalet anlayışı ifade edilmemektedir. Bu nedenle anayasada vergilemede adalet ilkesi açıkça yer alacaksa, 'vergi sistemi adalet ilkesine dayanır' şeklindeki bir ifade yer almalıdır (Bakar vd., 2013: 74).

Yasama erkinin tek amacı toplumun iyiliği, huzuru ve güvenliğini sağlamaktır (Duvan, 2019: 44). Demokratik toplumlarda gerekli olmayan, ölçüsüz, aşırı, bireysel yarar ile toplum yararı arasında denge kuramayan vergilere müdahale kaçınılmazdır (Budak, 2010: 137). Kişilerin ödeme güçlerini aşan, kendisi veya ticari yaşamını zorlaştıran, mülkiyet hakkını ihlal eden vergilendirmeye aşırı vergilendirme denir. Vergi kanunları mülkiyet hakkına ve kişiliğin serbestçe geliştirilmesi hakkına müdahale eden boğucu vergilerden uzak olunmalıdır (Artun, 2021: 101).

3. Türkiye'de Vergi Adaleti

Dünyada mükemmel denilebilecek bir vergi sistemi yoktur. Hemen hemen her devlet vergi adaleti de dahil olmak üzere vergi alanında birçok sorun yaşamaktadır (Tolga, 1992: 95). Türkiye'de vergi sisteminin adil olmadığına ilişkin hem akademik çalışmalarda hem de toplumsal tepkilerde hakim bir görüş vardır. Türkiye'de vergi yükünün ağır olduğu algısı, vergi yapısının dolaylı vergiler lehine olması, vergi oranlarının yüksek olması, kayıtdışı ekonominin büyüklüğü, sıkça yürürlüğe konan af yasaları, ayırma nazariyesinin ihmal edilmesi, vergi denetiminin yetersizliği, vergi

kaçırma ve vergiden kaçınma hadisesi, uzlaşma kurumu ve vergi yargısı vergilemede adalet ilkesi ile doğrudan ilgili konulardır. Şimdi Türk vergi sisteminde vergilemede adaletin sağlanmasına engel teşkil eden bu konulara değinilecektir.

Vergi Yüklü: Daha az gelire artan harcamaları karşılayamayan hükümetlerin temel vergi politikası gelir artırmaktır. Türkiye’de vergi kanunları kişiler arasında herhangi bir ayrıcalık gözetmeksizin herkese eşit bir şekilde uygulanmakta iken vergi yükü kişiler arasında eşit ve hatta adil olarak dağıtılmamaktadır. Devletler bireyler üzerinde vergi bilincini ve vergi ahlakını yerleştirmek istiyorlarsa, vergi yükünü adaletli bir şekilde paylaşmalıdır.

Vergi yükü toplam vergi gelirlerinin milli gelir içindeki payıdır. Vergiler, kişilerin vergi ödeme gücünü azaltmakta bu da bu kişiler üzerindeki vergi yükünü oluşturmaktadır. Vergi yükü, ödenen vergiler ile doğru orantılı ancak vergi ödeme gücü ile ters orantılıdır (Şenyüz vd., 2008: 135). Toplumda algılanan aşırı vergi yükü bireylerin vergiye olan tutumunu olumsuz yönde etkiler. Bunun sonucunda vergi gelirleri azalır ve vergide adalet zedelenir.

Türkiye’de vergi mükelleflerinin en çok eleştirdikleri konuların başında ağır vergi yükü gelmektedir. Türkiye’deki vergi yükü gelişmiş ülkelere göre düşük, kayıtdışı ise yüksek düzeydedir. Oysa ankete dayalı araştırmalar dikkate alındığında kayıtdışılığın en önemli nedeni ağır vergi yüküdür. Bu sonucun nedenleri olarak vergi sisteminin yapısının daha çok dolaylı vergilere dayanması, vergi kültür ve bilincinin toplumsal tabana yeterince yerleşmemiş olması gösterilmektedir (Ustaoglu, 2021: 73). Türkiye’de vergi mükelleflerinin yaklaşık üçte ikisi vergi yükü, ekonomik baskı, rekabet ve vergilendirme tekniği gibi nedenlerden ötürü vergi sisteminin adaletsiz olduğu görüşündedirler (Demir ve Gülten, 2013: 283).

2020 yılı itibariyle gerçekleşen vergi yükü OECD ortalaması %33,5 iken Türkiye’de bu oran %25,5’tir (OECD, 2021: Table 3.1). Bu oranlar reel olarak Türkiye’de vergi yükünün düşük olduğu

anlamına gelse de gelir dağılımının adaletsiz dağılımı ile vergi yükünün nüfusun orta ve alt gelir grubuna yüklenmesi sonucunda haklı olarak vergilerin yüksek olduğu algısı yer edinmiştir (Birvural, 2019: 146; Çebi ve Özlale, 2012: 12). 1990 yılında Türkiye'de vergi yükü %14,5 olarak gerçekleşirken aynı yıl OECD ortalaması %30,8'dir. OECD üyesi ülkelerde vergi yükü ortalaması 2008 küresel finansal kriz dönemi (2008-2010) ve bazı yıllar dışında sürekli bir artış göstermiştir. Türkiye ücretler üzerinden alınan vergiler, harcamalar üzerinden alınan vergiler ve vergi takozunda da OECD ortalamasının üzerindedir (Kılıçaslan ve Yavan, 2017: 38, 49). KDV ve ÖTV gibi tüketim vergilerinin yüksek olduğu ülkelerde vergi yükünün de düşük gerçekleştiği dikkat çekmektedir. Türkiye'de kayıt dışı ekonominin yüksek olduğu Şili ve Meksika gibi (Kalkınma Bakanlığı, 2014: 5) gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi vergi yükü düşük olsa da tüketim vergilerinin toplam vergi gelirleri içindeki payı OECD ortalamasının üzerindedir.

Aslında burada önemli olan vergi yükünün oranı değil, kullanılabilir reel gelir üzerindeki vergi baskısıdır ve vergi dağılımıdır. Kullanılabilir reel gelir, refah toplumunun gereklerine yetiyorsa, o zaman vergi yükü %50 bile gerçekleşse bir vergi baskısından söz edilmez. Ancak, %20'lik bir vergi yükü kullanılabilir reel geliri zorunlu ihtiyaçları karşılamaya yetmez bir hale getiriyorsa, o zaman bu gerçek bir vergi baskısıdır. Vergi ödemesinden sonra kalan gelir ile kişi veya kurum tüketim, tasarruf/yatırım olanağına sahip ise bu durumda vergi yükü yüksek sayılmaz. Ayrıca vergi yükünün dağılımı da önemlidir. Toplumun belli kesimleri aşırı vergilendirilirken, bazı kesimleri muafiyet, istisna veya teşviklerle destekleniyorsa, bu durum haksız rekabete ve gelir dağılımında bozulmaya neden olacaktır (Tosuner, 1992: 9).

Kayıtdışı Ekonomi: Son yıllarda popüler bir tartışma konusu olan kayıtdışı ekonomi devletin düzenlemeleri, vergileme veya gözetiminden kısmen veya tamamen gizlenen ekonomik faaliyetleri ve gelirleri kapsamaktadır (Feige, 1989: 1). Kayıtdışı ekonomiyi tanımlamak için yeraltı, marjinal, alacakaranlık, ay ışığı, düzensiz,

alternatif, vergisiz ve faturasız gibi kavramlar kullanılmaktadır (Eck, 1985: 3). Kayıtdışı ekonominin varlığı ve büyüklüğü dürüst vergi mükelleflerinin vergiye karşı tutum ve davranışlarını olumsuz etkilemektedir. Kamunun da vergi gelirlerini düşürücü etkisi vardır.

Türkiye’de kayıtdışı ekonominin tahmin edilmesi zordur ve tahmin edilen oranlar arasında çok yüksek farklar vardır (Aktan ve Savaşan, 2009: 15). Schneider ve Savaşan’a göre Türkiye’de kayıtdışı ekonominin gayrisafi yurtiçi hasılaya oranı %35 civarındadır (Schneider and Savaşan, 2007). Çetintaş ve Vergil’e göre %26 civarındadır (Çetintaş ve Vergil, 2003: 28). Güler ve Toparlak’a göre %27’nin üzerindedir (Güler ve Toparlak, 2019: 217).

Kayıt dışı ekonominin yüksek oranda gösterilmesi ekonominin gücü açısından iyimser karşılanırken, gelir dağılımında dengesizliğe, vergi adaletsizliğine ve eksik vergileme ile devletin güçsüzlüğüne neden olduğu için kötümser karşılanmaktadır (DPT, 1996: 104). Türkiye’de kayıtdışılığa yol açan başlıca nedenler ekonomik, hukuki, yönetsel, sosyal ve siyasidir. Ekonomik nedenler vergi yükü, işsizlik, enflasyon, ekonomik istikrarsızlıklar ve ulusal/küresel krizler olarak sıralanabilir. Türkiye’de kayıtdışı ekonomi genellikle istihdam üzerinde yoğunlaştığı iddia edilir. Oysa uluslararası ticaretin geçiş güzergahı olan Türkiye’de kanuna aykırı çok sayıda farklı faaliyetler kayıtdışı ekonominin boyutunun, tahminlerin üzerinde olduğu kanaatini desteklemektedir.

Dolaylı Vergiler: Bir ülkenin izlediği vergi politikaları, o ülkenin ekonomik ve finansal gelişiminde önemli rol oynamaktadır (George ve Loganathan, 2013: 20). Bir ülkenin gelişmişlik seviyesi nerede olursa olsun vergi yapısı dolaylı vergilerin ağırlığını taşıyorsa, o ülkenin vergi sisteminin çağdaş ve adil olduğu söylenemez.

Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde tüketim vergilerinden oluşan dolaylı vergilerin vergi gelirleri içindeki payı yüksektir. Gelişmiş ülkelerde gelir, kurumlar ve servet vergilerinden oluşan dolaysız vergiler, vergi gelirleri içinde daha fazla pay almaktadırlar

(Ay ve Talaşlı, 2008: 135). Türkiye’de vergi türleri ve vergi ağırlıkları incelendiğinde bireysel gelir vergisi, kurumlar vergisi ve servet vergileri OECD ortalamasının altında yer alırken, harcamalar üzerinden alınan ve objektif olma özelliklerinden dolayı adaletsiz olan dolaylı vergiler OECD ortalamasının üzerinde seyretmektedir (Ay ve Güneş Ay, 2022: 1234).

AB ülkelerinde vergi uyumlaştırma çabalarının en yoğun olduğu vergi türü dolaylı vergilerdir (Çiçek ve Uğur, 2019, s. 290). Dolaylı vergiler ülke içi veya ülkeler arasında mal ve hizmetlerin serbest dolaşımını doğrudan etkilemektedirler. AB ülkelerinde mal ve hizmetler üzerinden alınan dolaylı vergiler toplam vergi gelirleri içinde ortalama olarak %33-34 seviyelerindedir. Buna karşılık gelir ve kurumlar vergisi ile servet vergileri toplam vergi hasılatının %66-67’i oranındadır. AB ülkelerinde vergi yükü kişiselleştirilebilen ve devredilemeyen dolaysız vergiler üzerinde olduğu için daha adildir.

Türkiye’de 2021 yılında gerçekleşen dolaylı vergilerin toplamı, vergi gelirleri içinde %64 oranına sahiptir. Yalnızca Katma Değer Vergisi ile Özel Tüketim Vergisi toplamı toplam vergi gelirleri içinde %51 oranında büyük bir paya sahiptir. Türkiye’deki dolaysız vergiler içinde gerçek kişilerin ödediği vergi, gelir ve kazanç üzerinden alınan vergilerin %55’ini geçmektedir. Hatta şirketlerin ödedikleri Kurumlar Vergisi, toplam vergi gelirleri içinde sadece %15 oranında gerçekleşmiştir. Dolaysız vergileri oluşturan gelir ve kazanç üzerinden alınan vergiler ile mülkiyet üzerinden alınan vergiler toplam vergi gelirleri içinde %36 oranında bir paya sahiptir (Ay ve Güneş Ay, 2022: 1235).

Türkiye’de kamunun finansman ihtiyacının artması dolayısıyla dolaylı vergiler ve borçlanma kaynakları sıkça kullanılmaktadır. Ancak bu iki kaynak gelir dağılımını olumsuz yönde etkilemektedir. Gelirden yeterince pay alamayan toplumun yoksul kesimleri, gelirleri içerisinde en çok dolaylı vergileri ödemektedirler. Oysa satın aldıkları mal ve hizmetlere ödedikleri vergi tutarı, gelir düzeyi yüksek olanlarla eşittir. Bu durum verginin genellik ilkesine uygun

düşse de verginin adalet ilkesini zedelemektedir (Ay ve Güneş Ay, 2022: 1239).

Ayırma Nazariyesi: Sermaye gelirlerinin emek gelirlerine göre daha ağır vergi tarifesine tabi tutulmasına ayırma kuramı denir (Bulutoglu, 1976: 135). Öğretide yer alan genel kurala göre emek gelirleri vergilendirilirken sermaye kazançları karşısında korunması gerekir. Oysa Türkiye’de mevcut düzenlemelere göre hem sermaye gelirleri karşısında emek geliri korunmamakta ve hem de ücretliler arasında adaletten uzak uygulamalar yer almaktadır. Mevzuat gereği menkul ve gayrimenkul sermaye iratlarında istisna ve muafiyet uygulamaları adalet ilkesini zedelemektedir.

Devletler ekonomik büyümeyi gerekçesi ile küresel ölçekli büyük sermayeyi ülkelere çekebilmek için vergi rekabetine girmiştir. Kamu gelirleri yetersizliği veya tasarruf açığı gibi sorunlardan dolayı belirginleşen yurt içi ve yurt dışı sermaye gereksinimi, ülkeleri finansal serbestleşme politikalarına yönlendirmektedir. Dolayısıyla birçok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de sermayenin vergilendirilmesi konusunda, eşitlik ve adalet ilkelerinin gereklerinden giderek uzaklaşmaktadır (Çalçalı ve Yılmaz, 2013: 257).

Türkiye’de beyanname vermek zorunda olmayan ücretliler, beyanname veren mükelleflere karşı korunmamaktadırlar. Öyle ki ücretlileri kendi aralarında dahi adil bir şekilde vergilendirmemekte, düşük gelirli olanların vergi yükü giderek ağırlaşmaktadır. “Örneğin basit usulde vergilendirilen bir ayakkabı tamircisinin yanında çalışan biriyle yine aynı usule tabi minibüs veya taksi işletmesinde şoför olarak çalışan kişinin diğer ücret gelirleri tutar olarak birbirlerinden farklı olmasına rağmen mevzuat gereği aynı vergiyi ödemek durumunda kalmaktadırlar. Bu durum mali gücü eşit olanların aynı, mali gücü farklı olanların farklı şekilde vergilendirilmesi anlamına gelen mali güç ilkesine, dolayısıyla vergi adaletine ters düşmektedir” (Bay ve İnneci, 2017: 216).

Vergi Oran ve Tarifeleri: Vergi yüküne ve dolayısıyla vergi adaletine etki eden faktörlerden birisi de vergi oran ve tarifeleridir. Vergi oranlarının artırılması mükellefler üzerinde baskı oluşturacak ve vergiye karşı tepkileri artıracaktır. Vergi kaçırma, vergiden kaçınma ve hatta tarihte örnekleri görülen vergi grevi gibi mükellef tepkileri görülecektir.

Türkiye'de 2020'de %22 olan kurumlar vergisi oranı 2021'de yüzde 25'e yükseltilmiş 2023 yılı için %23 olarak belirlenmiştir. GVK m.103'te yer alan Gelir Vergisi oranının (tarifesinin) üst sınırını %35'ten %40'a yükseltilmiştir. Türkiye, 2021 yılı Uluslararası Vergi Rekabeti Endeksi sıralamasında 10. sıradan 17. sıraya gerilemiştir (Bunn and Asen, 2021). Artan oranlı uygulanan gelir vergisinin hem oran yapısı hem en alt ve en üstteki oranların yüksekliği hem de asgari ücretin vergi dışı tutulmaması vergilemede adalet ilkesini zedelemektedir. Ayrıca vergi oranlarındaki artış dolaylı veya dolaysız yatırım yapmak isteyen girişimcilerin yatırım planlarını olumsuz etkilemekte ve ülke ekonomisinin büyümesine engel olmaktadır. Sadece vergi oranlarının karşılaştırılması yapılarak bir ülkedeki vergi yükünün ağırlığından söz etmek sağlıklı olmayacaktır.

Adil olmayan vergi sistemlerini zorlayan hükümetler, çatışma ve çekişmeler sonucunda siyasal sorunlarla karşı karşıya kalırlar. Nitekim 1990'lı yıllarda İngiltere Başbakanı Margaret Thatcher tarafından konulan 'baş vergisi', halkın büyük çoğunluğu tarafından açıkça adaletsiz bulunmuş ve onu başbakanlıktan istifaya götüren nedenlerden birisi olmuştur (Oxford University, 19).

Vergi Kaçırma ve Vergiden Kaçınma: Vergilerin haksızlığına inanan halk vergi ödememek için çeşitli yollara başvurabilir. Vergi kaçırma ve vergiden kaçınma bunlardandır (OECD, 2014: 31). Vergi ahlakının düşük olduğu toplumlarda vergi mükelleflerinin yöneldiği en yaygın direniş şekli vergi kaçakçılığı olmaktadır. Vergi kaçakçılığının artması kayıt dışı ekonominin boyutunu da artırmaktadır. Vergi kaçakçılığı vergi gelirlerinin azalması, haksız

rekabet, dürüst mükellefleri de etkileyecek şekilde vergi ahlakını bozucu gibi birçok olumsuz etkileri barındırır.

Sermaye unsuru çok hareketlidir ve getirinin en yüksek olduğu ülkelere kayar. Ülkelerin vergi oranları yüksek, muafiyet ve istisna uygulamaları da yetersiz olursa sermaye, daha düşük vergi oranı olan ülkelere gidecektir. O nedenle yüksek marjinal vergi oranı uygulaması sermayenin vergi cennetlerine doğru akışını hızlandırarak **vergiden kaçınmaya neden olur**. Vergi artışlarından dolayı bilhassa tüketim harcamalarının azaltılması ya da hiç harcanmaması, devletin gelir kaybına neden olacaktır. Tüketiciler daha uygun fiyatlı ikame mallara hatta sağlığı ve güvenliği tehdit edebilecek ürünlere yönelmek zorunda kalacaklardır.

Adaletsizliğine inanılan vergi sistemlerine karşı vergi mükelleflerinin uyum sorunu ve bunun da bir maliyeti ortaya çıkar. Örneğin: 2015 yılında Avustralya Hükümeti’ne vergi mükelleflerinin uyum maliyeti yaklaşık olarak 40 Milyar Doları bulmuştur. Adil olduğuna inanılan vergi sistemlerinde mükellefler vergi sistemlerine saygı duyacak ve onu destekleyeceklerdir (Oxford University, 24-25).

Af Yasaları: Vergi affı, vergi kanunlarına uymayan vergi mükelleflerinin parasal, idari ve cezai yaptırımlarını kısmen veya tamamen bir kanun marifetiyle ortadan kaldırmaktır. Vergi afları vergilemede adalet ilkesini bozan bir uygulamadır. Mükelleflerin vergiye gönüllü uyumunu adil bir vergi sistemi sağlar. Oysa mükelleflerde vergi affı çıkacağı düşüncesi, vergiye gönüllü uyumu zedeler ve kayıtdışılığı teşvik eder. Türkiye’de vergilendirmede adalet ilkesinin önündeki en büyük engellerden birisi, eşitlik ilkesini bozan ve vergi asıllarını ortadan kaldıran vergi aflarıdır.

Türkiye’de imar, ceza, sosyal güvenlik primi gibi alanlarda olduğu gibi vergi alanında da sıklıkla af yasaları çıkartılmaktadır. Vergi aflarının temel nedeni vergilendirmede adaleti sağlamak değil, hazineye gelir sağlamak ile siyasi beklenti ve kaygıdır.

Vergi afları vergisel yükümlülüklerini zamanında ve eksiksiz olarak yerine getirmiş olan dürüst mükellefler için adaletsiz bir uygulama olup, uzun vadede yalnızca gelir kaybına neden olmaz, vergi performansını, vergi algısını ve devlete olan güveni de olumsuz etkiler.

Vergi Denetimi: Vergi denetimi mükelleflere ait defter, kayıt ve belgelerin incelenmesi, muhasebe hilelerinin kullanılıp kullanılmadığı, matrahının tespitinin doğruluğu, vergi mevzuatına uygunluğu ve verginin zamanında ve eksiksiz ödenip ödenmediği konularını içerir (İlhan, 2007: 10). Yerinde ve yeterli vergi denetimi vergilemede adalet ilkesi üzerinde doğrudan etkilidir. Vergi denetimi sonucunda ödenmesi gereken vergiler doğru hesaplanır, vergi kayıp ve kaçakçılığı minimize edilir. Türkiye'de vergi denetimi, 2011 yılında kurulan Vergi Denetim Kurulu Başkanlığı'nın görevlendirdiği vergi müfettişleri sayesinde hızlanmıştır. Vergi denetimi yoklama, iç denetim ve vergi incelemesi şeklinde yapılmaktadır.

Türkiye'de vergi denetimi, vergi kaçırma fiilinden sonra tespit edilir ve cezalandırılır. Denetimler rastgele değil, gelen ihbarlar ve riskli ya da sabıkalı vergi kaçakçıları üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu durum mükellefleri vergi kaçırmadan alıkoymamakta, yakalanmamaya dönük önlemler almaya yönlendirmektedir. Mükelleflerde vergi kaçırma eyleminden vazgeçmekten ziyade, vergi denetimine takılmamak ve yakalanmamak algısı yerleşmektedir (Ergen ve Kılıçkaya, 2014: 297). Vergilemede adalet ilkesinin uygulanması mükelleflerin vergiye gönüllü uyumunu artırır. Denetlenme olasılığı ile cezaların caydırıcı olması ise vergiye zorunlu uyumu artırmaktadır (Ustaoglu, 2021: 273).

Vergi kaybına neden olan mükellefler, denetim sonucunda çeşitli vergi cezalarına muhatap olurlar. Mükellefler, düşük oranlı bir yaptırıma muhatap olacaklarını bildiklerinden dolayı vergi kaçırmayı göze alırlar. Türkiye'de uygulanan ceza oranlarının düşük olması, etkinsiz vergi denetimi, düşük denetim oranı, vergi

cezalarında uzlaşma müessesesi ve vergi afları, mükellefleri vergi kaçırma teşvik etmekte ve vergi adaleti zedelenmektedir.

Uzlaşma Kurumu: Uzlaşma, alacaklı vergi idaresi ile borçlu vergi mükellefleri arasında vergisel anlamda doğmuş veya doğacak olan anlaşmazlıkları karşılıklı ödün vererek ortadan kaldırmaya çalışmaktır (Yüce, 2012: 69). Bir başka ifadeyle uzlaşma, mükellefin kendisinden kaynaklı vergi kaybından dolayı vergi ziyai cezası sonucunda oluşan vergi yükü dolayısıyla vergi idaresi ile pazarlık yaparak anlaşmasıdır. Vergi idaresi mükellefi dinleyerek uygun olan vergi aslını ve vergi cezasını belirler. Eğer vergi mükellefi uzlaşma komisyonun verdiği teklifi kabul ederse uzlaşma sağlanmış olur ve dava yoluna gitmeden mükellef vergi borcunu öder. Uzlaşma sonucunda idare ile uzlaşan mükellef daha düşük vergi öder. Oysa uzlaşan mükellef ile eşit durumda olan diğer mükellefler için eşitlik ve adalet sağlanmamış olur. Bu durum anayasada yer alan vergide adalet ve eşitlik ilkesine zarar verir.

Türkiye’de 2000-2018 yılları arasında uzlaşma oranı %80’in altına düşmemiştir. Genel olarak ise 2005-2018 yılları arasında vergi cezalarında %17 oranında uzlaşmaya varılırken, %83 oranında da vergi cezaları silinmiştir (Gelir İdaresi Başkanlığı). Bu durumda uzlaşma kurumu vergilemede adalet ve eşitlik ilkesini zedelemektedir.

Vergi Yargısı: Vergi yargısı, vergi kanunlarının uygulanması sırasında idare ile mükellef arasında ortaya çıkan ve idari aşamada çözülmemiş olan uyuşmazlıkların yargı organlarına intikal ettirilerek mahkemeler tarafından çözüme kavuşturulması faaliyetidir. Vergi yargısı, yükümlü ile idare arasında çıkan uyuşmazlıkları kesin çözüme bağlarken denetim işlevini de yerine getirir. Yapılan akademik çalışmalar dikkate alındığında vergisel uyuşmazlıkların yargıya intikal etmesi sonucunda yargı kararları %80’ler seviyesinde idare aleyhine sonuçlanmaktadır. Sıkça değişen vergi mevzuatını yargı mensuplarının izleyememesi veya kanunların yanlış yorumlanması, mahkemelerdeki iş yükünün fazlalığı, hakim sayısının yetersiz

kalması gibi nedenlerden dolayı yargı kararları genellikle mükellef lehine sonuçlanmaktadır. Bu durumda vergi idaresi ile uyumsuzluk yaşamamış dürüst mükellefler dikkate alındığında vergi adaletinden uzaklaştığı sonucuna varılmaktadır.

Vergi yargısı denetimi, vergilemede adalet ilkesine uyulmasına yardımcı olmaktadır. Vergi ile ilgili işlemlerin yargı denetimine tabi tutulması ve mevzuata uygun olarak yürütülen işlerin tam ve düzenli yerine getirilmesi sonucunda vergilemede adalet ilkesi sağlanmış olacaktır. Vergilemede adaletin sağlanması sosyal ve ekonomik barışa katkı sağlayacaktır (Yüce, 2012: 53). Vergi yasalarını çıkaran yasama organı aslında vergi adaletinin sağlanmasında büyük sorumluluk sahibidir. Hızla değişen piyasa koşulları vergi yasalarının uygulanmasını ve vergi dairelerinin etkinliğini azalttığı için, vergilemede adalet sağlanamamaktadır. Bu aksaklıkların giderilmesi ve en aza indirilmesi etkin bir vergi yargısı ile gerçekleştirilebilir.

SONUÇ

Vergilerin adil gelir dağılımını sağlamada kullanılması, vergilerin en önemli sosyal amacıdır. Vergiler gerek alınırken ve gerekse harcanırken gelir dağılımını olumlu ya da olumsuz etkileyeceği için (Ay, 2004: 180), yasama organı kanun hazırlarken tüm paydaşların görüşleri doğrultusunda bir uzlaşmayı gerçekleştirmelidir. Vergilemede adalet ilkesi, Platon dahil olmak üzere dünya çapında birçok düşünürü büyüleyen sosyal adalet kavramı ile yakın ilişki içindedir (Zajda vd. 2006: 9). Sosyal yaşamın her alanında adalet kavramı ile çelişen uygulamalar bulunabilir. Neyin adil neyin adil olmadığını belirlenmesi oldukça zor bir konu olsa da her alanda olduğu gibi vergileme alanında da adaleti sağlamak devletlerin görevidir.

Bugün itibarıyla modern devletler için anayasalar, hukuk devletin temel dayanağı niteliğindedir. Ancak bir vergi sisteminde yalnızca anayasal dayanaklara ve yasal düzenlemelere sahip olmak,

mükellefin vergiye gönüllü uyumu için yeterli değildir. Toplanan vergilerin kullanım alanları da önem arz eder. Adaletsiz vergi yükü dağılımının oluşturduğu dengesizlikler yanında bir de kaynakların yanlış kullanımı sistemin meşruluğunu ve vergilemede adalet ilkesini zedelemektedir.

Türkiye’nin vergi yapısı dolaylı vergilerin ağırlığını taşımaktadır. Gelir sağlarken vergilendirilemeyen mükelleflerin harcama yaparken vergilendirilmek istenmesinin nedeni, vergi ahlakının oluşmaması ve mali anestezi. Kayıt dışı ekonomi vergi gelirlerini azaltacağı için devlet borçlanmaya gidecektir. Vergi gelirlerinin azalması sonucunda, yeni vergiler ve/veya vergi artışlarına başvurulacaktır. Bu durum vergisini ödeyen dürüst mükellefler üzerinde ağır vergi yükleri oluşturacak ve vergilemede adalet ilkesine ters düşecektir. Ayrıca kayıt dışı ekonomi vergi kaçakçılığının artması ile birlikte vergi ahlakını da bozacaktır. Türkiye’de vergi kanunları kişiler arasında herhangi bir ayrıcalık gözetmeksizin herkese eşit bir şekilde uygulanmakta iken vergi yükü kişiler arasında eşit ve hatta adil olarak dağıtılmamaktadır. Devletler bireyler üzerinde vergi bilincini ve vergi ahlakını yerleştirmek istiyorlarsa, vergi yükünü adaletli bir şekilde paylaşmalıdır. Toplumda algılanan aşırı vergi yükü bireylerin vergiye olan tutumunu olumsuz yönde etkiler. Bunun sonucunda vergi gelirleri azalır ve vergide adalet zedelenir.

Bireysel gelir vergisi oranlarının hem yüksek ve hem de artan oranlı tarife olması aşırı vergilendirmeye yol açmaktadır. Mevcut uygulamanın tersine gelir vergisi oranlarının düşürülmesi, vergi diliminin en alt basamağında yer alan kişiler için vergiden muaf tutulması ölçülü ve adaletli bir vergilendirme açısından isabetli olacaktır.

Sosyal adaletin sağlanması temel hak ve ödevlerin eşit bir şekilde paylaşılması ile birlikte, var olan ekonomik ve sosyal eşitsizliklerin de toplumun en avantajsız kesiminin yararına olacak şekilde giderilmesi ile gerçekleşebilir. Vergilemede adaletin sağlanması için adil olarak hazırlanmış vergi kanunlarının adaletle aykırı olmayacak

şekilde uygulanması ve herkesin devletin üstlendiği görevlerin finansmanına katılması gerekir. Böylece ahlaklı ya da vicdanlı bir vergi sistemi kurulmuş olacaktır.

Ahlâkî bir vergi devlet ile mükellef arasında olumlu bir ilişki doğurur ve vergi gelirlerinin artırır (Ay, 2015: 672). Vergi mükelleflerinin vergiye karşı tutum ve davranışlarının vergi yapıcıları olan parlamentolar ve vergi uygulayıcısı olan vergi idareleri tarafından bilinebilmesi ve aksayan konuların düzeltilmesi için devamlı araştırma ve analizler yapılmasına gereksinim vardır. Vergi afları, uzlaşma kurumu, indirim, muafiyet ve istisnalar her ne kadar mükelleflerin bir kısmının lehine olan düzenlemeler olsa da diğer mükelleflerin negatif ayrımcılığa uğraması sonucunu doğurmaktadır. Bu nedenle söz konusu düzenlemeler ölçülü bir şekilde sosyal devlet ve vergilemede adalet ilkelerinin gereklerine uygun bir şekilde uygulanmalıdır.

KAYNAKÇA

- Akdeniz, G. (1969). Az Gelişmiş Memleketler ve Vergi Adaleti. *Maliye Enstitüsü Konferansları*. C:0, S:19, 45-59. Erişim: 10.04.2022, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuamamk/issue/778/8462>
- Akgül, G. Y. (2013). *Kamu Maliyesi*. 4. Baskı, İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- Anayasa Mahkemesi. Esas No: 1965/25, Karar No: 1965/57; 24.06.1993 tarih ve E. 1992/29, K. 1993/23; Esas No:2006/124, Karar No: 2009/146, 15/10/2009; Esas No: 2010/80, KararNo: 2011/178, 29/12/2011; Esas No: 1986/20, Karar No: 1987/9, 31/03/1987; Esas No: 2012/ 107, Karar No: 2013/90, 10.07.2013 tarih ve RG. 22.11.2013- 288829.
- Apaydın, H. Y. (2018). Adalet Nedir? Mahiyet ve Keyfiyet. *Bilimname*. S:35, 459-476.
- Aristoteles (2017). *Nikomakhos'a Etik*. Çev. Saffet Babür, 7. Baskı, Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Artun, E. S. (2021). *Vergi Hukukunda Ölçülülük İlkesi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı.

- Ashford, N, (2011). *Özgür Toplumun İlkeleri Yedinci Bölüm: Adalet*. Çev. Can Madenci, 2. Baskı, Ankara: Liberte Yayınları, 83-98. Erişim: 12.05.2022, <http://www.liberal.org.tr/uploads/yuklemeler/07-Adalet.pdf>
- Atay, Y. Ş. (2011). *Türk İdare Hukukunda Adsız Düzenleyici İşlemler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku (İdare Hukuku) Anabilim Dalı.
- Ay, H. M. (2004). *Adil Gelir Dağılımını Sağlanmasında Özel Tüketim Vergisinin Yeri ve Bunun Türkiye’de Uygulanabilirliği*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye Anabilim Dalı.
- Ay H. ve Talaşlı, E. (2008). Ülkelerin Ekonomik Gelişmişlik Seviyeleri ve Vergi Yapıları Arasındaki İlişki. *Maliye Dergisi*. (154), 135-155.
- Ay, H.M. (2015). Ahlaki Vergi. *Route Educational and Social Science Journal*. (2/2), 672-691.
- Ay, H. M. ve Güneş Ay, N. (2022). Türkiye’de Vergi Gelirlerinin Seyri ve Mali Anestezinin Rolü. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*. (21/3), 1230-1243
- Aydın, A. H. ve Çamur, Ö. (2018). Adalet ve Sorumluluk İlişkisi Temelinde Kamu Görevinin Sunulmasında Kamu Yönetimi ve Yöneticilerinin Rolü. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. (8/15), 11-32.
- Azrak, A.Ü. (1993). İdari Yargıda Anayasaya Uygunluk Sorunu. *Anayasa Yargısı*. S:9, 323-340.
- Bakar, F, Gerçek, A. ve Mercimek, F. (2013). Vergilemede Adalet Normunun Çeşitli Ülke Anayasalarındaki Görünümü. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*. (5/2), 62-77 Erişim: 10.04.2022, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/85302>
- Balta, T.B. (1972). *İdare Hukuku Cilt 1 Genel Konular*. Ankara: Siyasal Bilgiler Yayınevi.
- Bay, H. ve İnneci, A. (2017). Vergi Adaleti Açısından Türkiye’de Ücret Gelirlerinin Vergilendirilmesi. *International Journal of Public Finance*. (2/2), 196-219.

- Bellamy, R., 2007, *Political Constitutionalism. A Republican Defence of the Constitutionality of Democracy*, Cambridge: Cambridge University Press. Erişim: 12.04.2022, https://www.researchgate.net/publication/311261921_POLITICAL_CONSTITUTIONALISM_A_REPUBLICAN_DEFENCE_OF_THE_CONSTITUTIONALITY_OF_DEMOCRACY_Conclusion
- Berksoy, İ. (2016). Vergi Güvenliğinin İki Boyutu: Yasallık İlkesi Karşısında Meşru Güven İlkesi. *Journal of Life Economics*. 3/1, 71 – 92. Erişim: 09.04.2022, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/305040>
- Birvural, A. (2019). Türkiye Vergi Gelirlerinin OECD Ülkeleriyle Karşılaştırılması ve Kamu Yönetimine Etkisi. *TİDSAD Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. (6,/23), 140-147.
- Budak, T. (2007). Türk Vergi Hukukunda Vergi Adaleti. *Vergi Dünyası*. Sayı: 308, 205-221.
- Budak, T. (2010). *Türk Vergi Hukukunda Anayasal Ölçüt: Mali Güç*. İstanbul: On iki Levha Yayınları.
- Bulutoğlu, K. (1976). *Türk Vergi Sistemi*. 5. Baskı, İstanbul: Fakülte Matbaası.
- Bunn, D. and Asen, E. (2021). International Tax Competitiveness Index 2021. *Tax Foundation*. Erişim: 09.04.2022, <https://taxfoundation.org/publications/international-tax-competitiveness-index/>
- Burg, D. F. (2004). *A World History of Tax Rebellions*. New York, London: An Imprint of Taylor & Francis Books.
- Buyrukoğlu, S. ve Bozdoğan, D. (2015). Danıştay İçtihatlarında Vergilendirmede Kanunilik. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. (10/1), 263-282.
- Cahn, O. (2011). Regard comparé sur le régime britannique. *La sécurité fiscale*, J. Buisson (ed.), Paris: LHarmattan, s. 97- 136.
- Çakır, M. (2017). Geçmişten Günümüze Sosyal Adalet. *International Journal of Sciences and Education Research*. (3/2), 560-572.
- Çalçalı, Ö. ve Yılmaz, A. (2013). Sermayenin Vergilendirilmesinde Adaletten Etkinliğe Doğru Yaşanan Kayma: Türkiye'deki Durum. *Yönetim ve Ekonomi*. (20/2), 243-258

- Çebi, C. ve Özlale, Ü. (2012). Türkiye’de Yapısal Bütçe Dengesi ve Mali Duruş. *İktisat İşletme ve Finans*. (27/310), 9-38.
- Çiçek, U. ve Uğur, K. (2019). Türkiye ile AB Ülkelerinin Dolaylı-Dolaysız Vergiler Açısından Karşılaştırması. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*. (10/24), 290-310.
- Çubukçu, İ, A, (1972). *İslam Düşüncesi Hakkında Araştırmalar*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Demir, C. ve Gülten Y. (2013). Maliye Politikasının Sosyal Amacı: Vergi Yükünün Adaletli ve Dengeli Dağılımı Üzerine Türkiye Geneli Anket Çalışması. *Sosyal Bilimler Dergisi*. (11/1), 269-286.
- Doehring, K. (2002). *Genel Devlet Kavramı (Genel Kamu Hukuku)*. Ahmet Mumcu (Çev.), İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Doğan, S. (2014). Uygarlık Merkezli Ahlak ve Adalet Eğitimi Yaklaşımı. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. (3/1), 111-126.
- Dönmezer S. ve Sahir, E. (2016). *Nazari ve Tatbiki Ceza Hukuku*. 14. Bası, İstanbul: Der Yayınları.
- DPT (1996). *Vergi Özel İhtisas Komisyonu Raporu Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı Yayını DPT: 2454, ÖİK: 510. Erişim: 10.04.2022, <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2018/11/7-Vergi.pdf>*
- Duvan, A. Ö. (2019). Devlet Teorisinde Kuvvetler Ayrılığının Doğuşu: Locke ve Montesquieu. *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi*. (4/1), 35–60.
- Eck V. R. (1985). Secondary Activities and the National Accounts: Aspects of the Dutch Measurement Practice and Its Effects on the Unofficial Economy. *Central Bureau of Statistics*. Netherlands: Department for national accounts, 1-29.
- Edizdoğan, N., Çetinkaya Ö., Gümüş E. (2018). *Kamu Maliyesi*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Ergen, Z. ve Kılınçkaya, L. (2014). Türkiye’de Vergi Denetim Sistemi ve Sistemin Aksaklıklarının Değerlendirilmesi. *Sosyoekonomi*. (21/21), 281-303.

- Erginay, A. (1950). Yeni Japon Anayasası. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. (7/1-2), 494-506.
- Eroğlu, O. (2013). Vergi Ceza Hukuku Açısından Kanunilik İlkesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*. (8/3), 157-179.
- Eşitli, E. A. (2013). Suçların ve Cezaların Kanuniliği İlkesi. *TBB Dergisi*. S: 104, 225-246.
- Feige, E. L. (1989). Introduction. Underground Economies. *Tax Evasion and Information Distortion*. Edgar L. Feige (ed.), Cambridge: Cambridge University Press.
- Gemalmaz, M. S. (1997). *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş*. İstanbul: Beta Basım.
- Genç, Y. ve Yaşar, R. (2009). Vergilemede Adalet ve Etkinlik İlişkisi. *Vergi Dünyası*. S:338, 34-40.
- George, S. ve Loganathan, N. (2013). The Effects of Tax Rates on its Revenue and Growth: A Case Study of Malaysia. *Journal of Global Business and Economics*. (6/1), 18-48
- Gerçek, A. vd. (2014). Vergilemenin Anayasal Temellerinin Çeşitli Ülkeler Açısından Karşılaştırılması ve Türkiye İçin Çıkarımlar. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. (63/1), 81-130
- Gelir İdaresi Başkanlığı. Erişim: 08.04.2022, www.gib.gov.tr
- Gök, M., Biyan Ö., Akar S. (2013). Vergilemede Adalet İlkesinin Anayasal Temelleri ve Uygulamaya Yansımaları: Seçilmiş OECD Ülkeleri Açısından Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. (34/1), 269-292.
- Göker, C. (2013). Yeni Anayasa Yapım Çalışmaları Kapsamında Vergilendirme Yetkisinin Düzenlenişi Üzerine. *Vergi Sorunları*. S: 292, 116-125.
- Gözler, K. (2008). Tabii Hukuk ve Hukuki Pozitivizme Göre Adalet Kavramı. *Muhafazakar Düşünce*. (4/1), Kış, 77-90.
- Güler, H. ve Toparlak, E. (2018). Türkiye'de Kayıtdışı Ekonominin Ölçümü ve Avrupa Birliği Ülkeleriyle Karşılaştırılması. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. (11/1), 209-220

- Günday, M. (2017). *İdare Hukuku*. 11. Baskı, Ankara: İmaj Yayıncılık.
- Hakeri, H. (2020). *Ceza Hukuku Genel Hükümler*. 17. Baskı, Ankara: Astana Yayınları. Erişim: 11/04/2022, http://tbbyayinlari.basbakanlik.gov.tr/TBBBooks/insan_haklari_evrensel_bildirisi.pdf
- Hyman, D. N. (2010). *Public Finance: A Contemporary Application of Theory To Policy*. 10th Edition, Ohio: South-Western Cengage Learning.
- İlhan, G. (2007). Vergi Ödemeyi Etkileyen Ekonomik Faktörler. *Akademik Bakış*. (12), 1-13
- Kabinga, M. (2016). Principles of Taxation. Paper 5 of the Introduction to the Project. *Tax Justice & Poverty*. Erişim: 09.04.2022, file:///C:/Users/yenib/Desktop/Vergileme%20C4%B0lkele-ri/Kabinga.Ver.%C4%B0lk..pdf
- Kalkınma Bakanlığı. (2014). *Vergi*. Ankara: Özel İhtisas Komisyonu Raporu.
- Karahanogulları, O. (2018). *İdarenin Hukukla Kavranması*. 4. Baskı, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Karakoç, Y. (2013). Anayasal Vergilendirme İlkeleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. Cilt: 15 (Özel Sayı), 1259-1308
- Kelsen, H. (2013). Adalet Nedir?. *TBB Dergisi*. S:107, 431-454.
- Kılıçaslan, H. ve Yavan, S. (2017). Türkiye’de Vergi Yükünün Değerlendirilmesi: OECD Ülkeleri ile Karşılaştırma. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. (13/ 2), 33-51.
- Locke, J. (1940). *Of Civil Government*. New York: J. M. Dentand Sons Ltd. London: E. P. Duttonand Co. Inc.
- Mantovani, F. (1979). Diritto penale. *Cedam*. Padova pagine 870+XIX, 231-235. Erişim: 11.04.2022, <http://www.rassegnapenitenziaria.it/cop/49469.pdf>
- Montesquieu (2017). *Yasaların Ruhu Üzerine*. Berna Günen (Çev.), 2. Bası, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Mutua, J. M. (2012). *A Citizen’s Handbook on Taxation in Kenya*. Nairobi: Institute of Economic Affairs. Erişim: 09.04.2022, file:///C:/Users/yenib/Downloads/Tax-Handbook.pdf

- Nadaroğlu, H. (2000). *Kamu Maliyesi Teorisi*. İstanbul: Beta Yayınları.
- OECD (2014). Fundamental principles of taxation Chapter 2. *Addressing the Tax Challenges of the Digital Economy*. Paris: OECD Publishing, 29-50.
- OECD (2021). *Revenue Statistics*.
- Oxford University (ty). Taxation Principles and Theory Chapter 1. *Foundations of Taxation Law*. Oxford University Press Sample Chapter, 3-39.
- Pehlivan, O. (2013). *Kamu Maliyesi*. Trabzon: Murathan Yayınevi.
- Platon (2016). *Devlet*. Emre Alagöz (Çev.), 1. Baskı, Ankara: Panama Yayınları.
- Schneider, F. and F. Savasan (2007). Dymimic Estimates of the Size of Shadow Economies of Turkey and of Her Neighbouring Countries. *International Research Journal of Finance and Economics*. (9), 126-143.
- Schmitt, C. (2016). *Kanunilik ve Meşruiyet*. Mehmet Cemil Ozansü (Çev.), İstanbul: İthaki Yayınları.
- Sodiki, A. (2012), Vatandaşların Anayasal Haklarının Korunmasında Anayasa Mahkemesi'nin Rolü Endonezya Anayasası'na Dayalı Bir Değerlendirme. *Anayasa Yargısı*. (28/1), 2012, 259 – 298. Erişim: 09.04.2022, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/939421>
- Soydan, B. Y. (1998). Vergi Adaleti Kavramında Soyuttan Somuta: Türk Anayasa Mahkemesi Kararlarını Eşitlik, Özgürlük ve Sosyal Adalet Kavramı ile Okumak. *Vergi Sorunları*. S: 119, 98-118.
- Stiglitz, J. E. (1994). *Kamu Kesimi Ekonomisi*. 2. Baskı, Ömer Faruk Batırel (Çev.), İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayın No: 549.
- Susam, N. (2016). *Kamu Maliyesi: Temel Kavram ve Esaslar*. 2. Baskı. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Şenyüz, D.- Erdem, M.- Tatlıoğlu, A. (2008). *Kamu Maliyesi*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Şirin, T. (2019). *Karşılaştırmalı Anayasa Hukukunda Kanun Kavramı*. İstanbul: Oniki Levha Yayıncılık.

- Tanör, B. ve Yüzbaşıoğlu, N. (2002). *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*. 3. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- TBB.Erişim:12.04.2022, http://tbbyayinlari.barobirlik.org.tr/TBB-Books/insan_haklari_evrensel_bildirisi.pdf
- TDK, Erişim: 12/04/2022. <https://sozluk.gov.tr/>
- Tolga, S. (1992). Türk Vergi Sisteminin Sorunları Üzerine. *Vergi Raporu*. Murat Gökçaya (Ed.), 95-109.
- Tosuner, M.-Arıkan, Z. ve Yereli, A. B. (1992). *Türk Vergi Sistemindeki Sorunlar ve Çözüm Önerileri*. İzmir: EĞİAD Ekonomik Raporlar N0:7
- Uluatam, Ö. (2009). *Kamu Maliyesi*. Ankara: İmaj Yayınevi.
- Ustaoğlu, B. (2021). *Kayıtdışı Ekonominin Önlenmesi ve İktisadi Büyüme Bağlamında Vergi Denetiminin Rolü*. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Bilim Dalı.
- Wise, K.- Berger, N. (2010). *Understanding Our Tax System: A Primer for Active Citizens*. Massachusetts Budget and Policy Centre. Erişim: 09.04.2022, <https://resources.saylor.org/wwwresources/archived/site/wp-content/uploads/2012/12/Econ305-Understanding-Tax-System-12-13-12.pdf>
- Yereli, A. B., ve Ata A.Y. (2011). Vergi Adaletine Ulaşma Yöntemleri Çerçevesinde Fayda İlkesinin Teorik Açından Değerlendirilmesi. *Maliye Dergisi*. (11/161), 21-32.
- Yüce, M. (2012). *Türk Vergi Yargısı*. 2. Baskı, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Zajda, J.; Ovich, S.M.; Rust, V. (2006). Introduction: Education and Social Justice. *Review of Education*. (52/9), 9-22. Erişim: 11.04.2022, https://www.academia.edu/6415135/Introduction_Education_and_social_justice

Türkiye ve AB Ülkelerinin Sağlık Hizmetleri Sistemi ve Sağlık Göstergelerinin Karşılaştırılması

Abmet Yılmaz Ata⁴

Ayşe Eryer⁵

1.GİRİŞ

Sağlık, ülkelerin gelişmişlik seviyesini yansıtan temel konulardan biridir. Sağlıkla alakalı olan kişi başı sağlık harcamaları, doğuştan yaşam beklentisi, ölüm oranları, sağlıkta insan kaynakları gibi göstergeler ülkelerin sağlık alanında gelişmişlik düzeylerini yansıtmaktadır. Bu bakımdan değerlendirildiğinde sağlık

---

4 Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İ.İ.B.F, İktisat Bölümü, yilmazata75@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0001-5928-8801>

5 Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İ.İ.B.F, İktisat Bölümü, 100/2000 Doktora Öğrencisi, ayse_zabun46@hotmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-6556-1605>

hizmetlerinin devletin kontrolünde olması ya da devlet aracılığıyla yürütülmesinin gerekli olduğu görülmektedir.

Kamu politikaları içerisinde önem arz eden sağlık konusuna, 1980'li yıllardan beri teknolojik alanda meydana gelen gelişmelerin görülmesi, ortalama yaşam süresinin uzaması, ilaç ve tıbbi ekipmanlardaki inovatif gelişmelerin yaşanması, değişik tedavi yöntemlerinin geliştirilmesi, sosyal bir devlet olmanın getirdiği sorumluluklar çerçevesinde daha fazla değer verilmeye başlanmıştır.

Ülkelerin vatandaşlarına sunduğu sağlık hizmetleri söz konusu ülkenin ekonomik, kültürel, sosyal ve politik yapısına göre değişiklik göstermektedir. Dünyadaki bütün ülkelerin sağlık hizmetleri sisteminin- politikalarının farklılığına rağmen AB'nin sağlık hizmetlerini belli bir standartta tutmayı hedeflediği görülmektedir. AB'ne üye çoğu ülkenin sağlık hizmetleri sisteminde uyguladıkları politikaların farklı olduğu görülse de bütün ülkeler birlik içinde bu politikaları orta noktada buluşturmaktadır. Bu yüzden AB'ye üye ülkelerin sağlık sistemleri ve uygulamış oldukları sağlık politikaları, Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin sağlık hizmetleri sisteminde yapmış oldukları reformlarda büyük etkiye sahiptir.

Bu kapsamda bu çalışmanın amacı AB ülkelerinin sağlık sistemleri ile Türkiye sağlık sistemi hakkında bilgiler verip, özellikle Türkiye'nin 2003 yılından itibaren "Sağlıkta Dönüşüm Programı" kapsamında gerçekleştirmeye çalıştığı reformları ele alıp, seçili AB ülkeleri ve Türkiye'yi temel sağlık göstergeleri bağlamından değerlendirmektir. Çalışmada öncelikle AB Ülkelerinin Sağlık Hizmetleri Sistemleri ile Türkiye Sağlık Hizmeti Sistemi hakkında teorik bilgi verilecektir. Teorik olarak sağlık hizmeti sistemleri incelendikten sonra seçilmiş AB ülkelerinin ve Türkiye'nin temel sağlık göstergelerinin betimsel verilerle karşılaştırılması üzerinde durulacaktır. Sonuç bölümünde ise, Türkiye'nin AB üyelik yolunda bütün alanlarda belli bir standardı yakalama düşüncesinden yola çıkarak, sağlık alanında da yapılması gerekenler hakkında önerilerde bulunulacaktır.

2. Sağlık Hizmetleri ve Sağlık Sistemine Kavramsal Bir Bakış

Ekonomik kalkınmanın en temel hedefi, kişilere ve topluma daha iyi bir hayat sağlayabilmektir. Bu hedefe erişebilmek için ülkeler, farklı politikalar geliştirmekte ve kişilerin hayat şartlarının daha iyi durumlarda devam ettirebilmesi için gerekli olan altyapı yatırımlarını yapmaktadır. Daha iyi bir hayat statüsüne sahip olmanın ana unsurlarından biri de sağlıklı toplumlar ve bireyler yetiştirmek olarak görülmektedir. Sağlıklı kişiler sağlıklı bir toplum meydana getirmektedir. Bir ülkede sağlık hizmetleri için ayrılan kaynakların etkin ve verimli bir biçimde kullanılması ve toplum sağlığının hayat kalitesinin üst seviyede tutulması önemli politik hedeflerden sayılmaktadır (Ata ve Eryer, 2021:33).

Günümüzde sağlık vazgeçilmez bir birey hakkı olarak kabul edilmekte ve insanoğlunun da asla kaybetmek istemeyeceği en önemli değerlerden biri olarak görülmektedir. Toplumda herkes tarafından oldukça önem verilen ve tanımlanmasına bile gerek duyulmayacak derecede iyi bilindiği düşünülen sağlık kavramı, hem birçok unsurdan etkilenmekte hem de yaşanan döneme, kültüre göre farklı anlamlar kazanabilmektedir. Sağlık kavramının günümüze kadar değişik yönlerden ele alındığı tanımlamaları bulunmaktadır. Fakat sağlığın en genel kabul görmüş tanımı DSÖ tarafından 1948 yılında yapılmış olan tanımdır. Bu tanımda ise “sağlık; sadece hastalık veya sakatlığın olmayışı değil, aynı zamanda fiziksel, ruhsal ve sosyal yönden tam bir iyilik halidir” (Jakab, 2011: 2) diye ifade edilmektedir.

Sağlıklı olmak sağlıklı bir yaşam sürdürmek dil, din, cinsiyet, sosyal durum ayırmaksızın bütün insanların en temel hakkıdır. Bunun gerçekleştirilebilmesi ise sağlığa ilişkin değişik hizmetlerin yerine getirilmesine ve kişilerin bundan yararlanmasına bağlıdır. İşte sağlık hizmeti kavramı burada kendini göstermektedir. Sağlık hizmeti; Sağlık sektörü aracılığıyla sağlık odaklı gerçekleştirilmesi

planlanan bütün faaliyetler olarak ifade edilmektedir (Karagöz, 2015:10).

Sağlık hizmetlerinin, yapısı gereği kendine has özellikleri bulunmaktadır. Bu özellikler ise şu şekilde maddeler halinde sıralanmaktadır (Bilgili ve Ecevit, 2008; İzgi, 2019;3 Aygün, 2020:22).

- Sağlık hizmetlerinin dışsallık özelliği söz konusudur.
- Sağlık hizmetleri yarı kamusal ve hizmet özelliği göstermektedir
- Sağlık hizmetleri ertelenemez niteliktedir.
- Sağlık hizmetlerinin ikamesi mümkün değildir
- Sağlık hizmetlerinde talep belirsizdir.
- Asimetrik bilgi vardır.
- Sağlık hizmetinin bedeli pazarlığa konu olamaz
- Sağlık hizmetlerinin garantisi bulunmaktadır
- Sağlık hizmetleri arz ve talebinde dengesizlik bulunmaktadır.

Sağlık ve sağlık hizmetleri ile ilgili bilgiler genel olarak sağlık organizasyonları ile alakalı fikirler sunsa da ülkeler bazında yapılan karşılaştırmalı çalışmalarda genellikle yapıyı, yapılar arasındaki ilişkileri anlayabilmek için ülkelerin sağlık sistemi önem arz etmektedir.

Sağlık sistemi ise; hedefi doğrudan sağlığı iyileştirmek olan her türlü hizmeti içerisinde barındıran girdi ve çıktı etmenlerinden oluşan bir bütün olarak değerlendirilmektedir (Yıldırım ve Tarcan, 2000:2). Sağlık hizmetleri sistemi, kendi içerisinde yer alan unsurlarla karşılıklı bir ilişki içerisinde değerlendirilmektedir. Yani sağlık hizmeti sistemi ülkenin ekonomik, sosyal, kültürel, hukuki mevzuatı, siyasi ve ulaşım ve haberleşme ağı sisteminin yapısı içerisinde birbirleriyle etkileşim halinde bulunmaktadır (Ata ve Eryer, 2021: 34.)

Sağlık sisteminin yönlendirilmesinde, genel tercihler önem arz etmektedir. Örnek verilecek olursa, ülkelerin bazılarında sağlık sistemi sunumunun tamamen devlet eliyle finanse edildiği görülürken, bazılarında ise tedavi edici sağlık hizmetleri sunumunun tamamıyla piyasa şartlarına bırakıldığı görülmektedir. Ülkelerin birçoğunda da sağlık hizmetleri hem kamu hem de özel kesim aracılığıyla verilmektedir. Genel olarak sağlık sisteminin işleyiş şekli ve sisteme yönelik kararların çoğu politik olduğundan dolayı sağlık sistemleri politik tercihlerle şekillenmektedir (Atabey, 2016: 37).

3. AB Ülkelerinin Sağlık Sistemlerinin ve Politikalarının Genel Yapısı

AB, temel olarak kıtadaki ülkelerin ekonomik bir iş birliği gerçekleştirilmesi hedefiyle kurulmuş olan bir topluluktur. Bu söz konusu birliktelik zaman içerisinde değişik alanları da kapsayarak daha geniş bir hal almıştır. Sağlık söz konusu olduğunda ülkeler bakımından bağlayıcı özelliği olan ya da olmayan farklı mevzuat çalışmalarının yapıldığı görülmektedir. Fakat genelde Avrupa Birliğinin üye ülkelerin sağlık alanında gerçekleştirdikleri politikalara doğrudan bir müdahalesinin olmadığı görülmektedir (İstanbullu, 2009: 2).

Sağlık konusu Avrupa Birliği'nde sosyal politikalar kapsamında değerlendirilmekte ve bu konuya daha çok yaşam standartlarının geliştirilmesi yaklaşımında bulunmaktadır. Subsidiarite ilkesi⁶ uyarınca sağlık hizmetlerinin organizasyon, sunum ve finansman durumu üye ülkelerin sorumluluğu altında gerçekleşmektedir. AB üyesi ülkeler, sosyal politikalarında değişikliğe gitme, tek tip ya da ülkeler üstü bir sosyal politika uygulama yönünde herhangi bir düzenlemeye gitmemiştir. Başka bir deyişle, AB'nin üye ülkelere tek tip bir sağlık sistemi uygulamaya veya uygulamaları birbirine

---

6 Subsidiarite ilkesi, federal devlet sistemine sahip olan batılı ülkelerde uygulanan bir sistemdir. Yerel yönetim ve merkez ile arasında gerçekleşen görev paylaşımı hususunda kullanılan anayasal bir sistemdir.

benzetme yönünde bir zorlaması bulunmamaktadır. Bunu tam aksine üye ülkelerin kendine has bir sağlık sistemlerine sahip olmaları ilkesi benimsenmiştir. AB üyesi ülkelerde gerçekleştirilen sağlık hizmetleri politikaları tamamıyla ülkelere has bir özellikte olup, sağlık hizmetleri ulusal düzeyde organize edilmektedir. Bundan dolayı, ülkeler arasında sağlık hizmetleri finansman, sunum ve sağlık mevzuatı konuları bakımından farklılıkların olduğu görülmektedir. AB sağlık politikaları; sağlığın en üst seviyede korunması, kamusal sağlığın geliştirilmesi, hastalıkların önlenmesi ve risklerin önceden tespit edilmesi gibi bir takım amaçlar üzerine kurulmuştur. Buna uygun bir şekilde insanların iyi halde bulunması yeterli görülmemekte, halk sağlığı ve koruyucu sağlık hizmetlerinin önemsendiği görülmektedir (Öztürk ve Karakaş, 2015:40- 41).

AB sağlık politikalarının temel amacı bakıldığında sağlık hizmetleri sisteminin sürdürülebilir olmasını sağlamaktır. Topluluğun genel hedefleri çerçevesinde sağlık politikasının amaçları;

- Daha sağlıklı yaşam yolunu tercih etme,
- Bulaşıcı hastalıkları önleme,
- AB üyesi ülkelerde sağlık sektöründe meydana gelen gelişmeleri takip etme ve bu gelişmelerden politikalar çıkarma,
- Yaşlanan nüfusun tıbbi bakım ve hizmet kalitesini, iktisadi sürdürülebilirliğini garanti altına alma,
- Diyet yapma, egzersiz yapma gibi faaliyetler konusunda toplumu bilinçlendirme,
- Kanser taraması, aşılar, iş sağlığı ve güvenliğine yönelik önlemler gibi erken dönem veya önleyici hizmetler açısından bireyleri bilinçlendirmek ve farkındalık yaratmak

Bakıldığında AB sağlık politikalarının insanların sağlığını koruması, mevcut sağlığın yükseltilmesi, bireylerin sağlığı için

tehdit oluşturan unsurların ortadan kaldırılması yönelik olduğu söylenebilir (Yıldırım ve Yıldırım, 2015: 52).

AB'de tek bir sağlık sistemi bulunmasa da sağlık hizmetleri finansmanında temelde iki tane sistem yer almaktadır. Bunlardan biri Bismarck Modeli(sosyal primlerle finanse edilen sosyal sigorta modeli), diğeri ise Beveridge Modelidir(vergilerle finanse edilen kamusal model) .bu modellerin yanında bazen her iki modelin birlikte kullanıldığı karma modellerde karşımıza çıkabilmektedir. Bu iki sistemin temel özellikleri ise Tablo 3.1'de sunulmaktadır.

Tablo 3.1. Avrupa Birliği Sağlık Sistemlerindeki İki Temel Model

Beveridge Modeli	Bismarck Modeli
Genel vergilerle finanse edilen bir sistemdir.	İşçi ve İşveren Katkıları yoluyla finanse edilen bir sistemdir.
Sağlık Hizmetinin sunucusu kamu sektörüdür.	Sağlık hizmetinin sunumunda kamu ve özel sektör bir arada bulunmaktadır.
Doktorlar hastanelerde maaşlı bir şekilde çalışmaktadır.	Bağımsız doktorlar hizmet başına ödeme şeklinde çalışmaktadırlar.
Devletin müdahalesi önemli düzeydedir.	Devlet tarafından organizasyon sağlanırlar fakat devlet aracılığıyla işletilemez.
İngiltere, Danimarka, Yunanistan, İspanya, İrlanda, İtalya, Portekiz, İsveç bu sistemi uygulayan ülkelerden bazılarıdır.	Belçika, Almanya, Fransa, Lüksemburg, Hollanda, Avusturya bu sistemi uygulayan ülkelerden bazılarıdır.

Kaynak: (Karagan, 2008:37).

Tablo 3.1'de de görülmek üzere Beveridge sağlık sistemi modeli genel vergilerle finanse edilen, evrensel içerikli bir sistemdir. Beveridge modelinde devlet müdahalesi önemli bir seviyede gerçekleşmektedir. Beveridge modelinde doktorlar hastanelerde maaş karşılığında görevlerini yerine getirmektedirler. Sağlık

Bakanlığı aracılığıyla organize edilen bir kamu alt yapısı söz konusudur. İngiltere, İspanya, İrlanda Danimarka, Yunanistan, Finlandiya, İsveç İtalya, Portekiz bu modeli benimseyen ülkelerden bazılarını oluşturmaktadır. Diğer modelimiz Bismarck sistemidir. Bismarck modelinde sağlık hizmetleri organizasyonu devlet tarafından gerçekleştirilmiş olsa bile bakıldığında sağlık kurumu işletmeciliği ağırlık olarak özel kuruluşlar tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu yüzden birden fazla sağlık hizmeti sunan kuruluştan söz etmek mümkün olabilmektedir. Beveridge ile Bismarck arasındaki temel ayrım Beveridge modelinin genel vergilerle finanse edilmesi, Bismarck modelinin ise ağırlıklı olarak özel katkılar yoluyla finanse edilmesidir.

Avrupa Birliğine üye ülkelerin genelinin sağlık hizmetlerinin sorumluluğunun tamamı kamuya ait değildir. Son dönemde yaşanan politikalar, sunulacak hizmetlerin özel sektöre kayması biçiminde şekillenmektedir. Tablo 3.2'de Avrupa Birliği üyesi ülkelerinin bazılarının sağlık hizmetlerinin finansman modelleri gösterilmektedir.

Tablo 3.2 Bazı AB Ülkelerinin Sağlık Hizmetleri Finansman Modelleri ve Kaynakları

Ülkeler	Finansman Modeli	Ana Kaynak	Tamamlayıcı Kaynaklar	Açıklama
İngiltere	Beveridge Modeli	Vergiler	Cepten yapılan ödeme, özel sigorta	
Almanya	Bismarck Modeli	Sosyal Sağlık Sigortası	Kamu vergileri, cepten yapılan ödeme, özel sağlık sigortası	
İsveç	Beveridge Modeli	Vergiler	Cepten yapılan ödeme	
Finlandiya	Beveridge Modeli	Vergiler	Sosyal sigorta, özel sigorta ve cepten yapılan ödeme	

Danimarka	Beveridge Modeli	Vergiler	Cepten yapılan ödeme, özel sigorta	
İrlanda	Beveridge Modeli	Vergiler	Sosyal sigorta, cepten yapılan ödeme	
Portekiz	Beveridge Modeli	Vergiler	Sosyal sigorta, cepten ödeme, özel sigorta	
İtalya	Beveridge Modeli	Vergiler	Cepten yapılan ödeme, özel sigorta	1997 yılında Bismarck Modelinden Beveridge modeline Geçiş olmuştur.
İspanya	Beveridge Modeli	Vergiler	Cepten ödeme, sosyal sigorta, özel sigorta	1998'te Bismarck modelinden Beveridge modeline Geçiş olmuştur.
Hollanda	Bismarck Modeli	Zorunlu Sağlık Sigortası	Kamu vergileri, doğrudan ödemeler, gönüllü özel sigorta	
Lüksemburg	Bismarck Modeli	Zorunlu Sağlık Sigortası	Kamu Vergileri, cepten yapılan ödeme, özel sağlık sigortası	
Avusturya	Bismarck Modeli	Zorunlu Sağlık Sigortası	Kamu Vergileri, cepten yapılan ödeme, özel sağlık sigortası	%33 vergi, %45 sosyal sağlık sigortası
Fransa	Bismarck Modeli	Zorunlu Sağlık Sigortası	Kamu Vergileri, cepten yapılan ödeme, özel sağlık sigortası	-

Belçika	Bismarck Modeli	Zorunlu Sağlık Sigortası	Kamu Vergileri, cepten yapılan ödeme, özel sağlık sigortası	-
Yunanistan	Bismarck Modeli	Zorunlu Sağlık Sigortası	Vergiler, cepten ödeme	1994 yılında Bismarck modeline geçiş Vergiler %29, sosyal sigorta %39, cepten ödeme %29

Kaynak: WHO- Global Health Expenditure Database-2012; OECD.Health a Glance: Europe 2014.

http://ec.europa.eu/health/reports/docs/health_glance_2014_en.pdf

Sağlık hizmetleri sistemleri dinamik bir yapıya sahip olduğundan dolayı sürekli bir değişime maruz kalmaktadır. Bu yüzden sağlık finansman sistemleri sınıflandırma yoluna gidilirken genellikle bu sınıfları kesin çizgilerle birbirinden mümkün olmadığı için ağırlık olarak kullanılan finansmana göre ülkeler, sınıflama veya gruplama yoluna gidilmektedir.

4. Türkiye'nin Sağlık Sisteminin ve Politikalarının Genel Yapısı

Türkiye Cumhuriyetinin sağlık hizmetleri sistemi sürekli bir gelişim içerisinde. Bilhassa sağlık hizmetleri sistemi bütün toplum tarafından faydalanacak bir model üzerine kuruludur. Türkiye'de sağlık hizmetleri sisteminin sunumu genelde kamu ağırlıklı olarak gerçekleşmektedir.

Dünyadaki ekonomik ve siyasi koşullara bağlı olarak Türkiye'de sağlık hizmetleri sistemi ve politikalarında Cumhuriyetin ilanından beri bir dönüşüm arayışları içerisinde olmuştur. Sağlık hizmetlerinin sunulmasında önem arz eden adımlar atılmış, bazı

dönemlerde içinde yaşanılan çağın önünde giden yasalar neticesinde önemli politikalar hazırlanmıştır. Fakat bu zaman diliminde sağlık ile ilgili yasa ve politikaların hayata geçirilmesinde aksamalar meydana gelmiş ve hatta çoğu zaman bu yasalar kanunlaşmamıştır. Örneğin dönemin sağlık bakanı Refik Saydam döneminde açılmış olan Numune Hastaneleri devredilememesi, yine Dr. Behçet Uz döneminde sağlık örgütlenmesinin kurulmaması (Bakar ve Akgün, 2005: 348).

Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle beraber sağlık piyasasında önem arz eden gelişmeler görülmüştür. 1920-1938 yılları arasında sağlık hizmetleri alanında gerçekleştirilen bütün reformlar günümüz Türkiye sağlık hizmeti sisteminin temelini oluşturmaktadır. Cumhuriyetin ilanı ile beraber toplum ve kişilerin sağlığına daha fazla önem verilmiştir. Bu durum da Türkiye sağlık hizmetleri sisteminde çağdaş bir görüşün yerleşmesine katkıda bulunmuştur. Cumhuriyet döneminde birey sağlığının toplumun gelişmesindeki rolünün ciddiyetinin anlaşılmasıyla beraber öncelik olarak toplumun genelini alakadar eden sağlık problemlerini çözme yoluna gidilmiştir. Bu dönemde daha çok bulaşıcı hastalıkların kontrol altına alınmasına yönelik önlemler alınmış ve koruyucu sağlık hizmetlerinin gelişmesine öncelik verilmiştir. Yine bu dönemde halkın sağlığını koruyup düzeltmek devletin görevi olarak görülmüştür. Tedavi edici hizmetler yerel yönetimlere bırakılmıştır. Ülkenin savaştan yeni çıktığı, yoksulluğun, bulaşıcı hastalıkların yaygın bir şekilde görüldüğü bu dönemde alınmış olan doğru kararlarla koruyucu hizmetlere, bulaşıcı hastalıklarla mücadele etmeye, öncelik verilmiş olması ve toplumun ve ülkenin gereksinimlerine yönelik kanunların çıkarılması cumhuriyet döneminde dikkate değer hizmetler olarak görülmektedir (Öztürk, 1999:40).

1946-1950 arası dönemde dönemin Sağlık Bakanı Behçet Uz tarafından "Birinci On yıllık Milli Sağlık Planı" hazırlanmış sağlık hizmeti devletin asli görevi olarak görülmüştür. Bu planda ülke yedi bölgeye ayrılmış ve her bölgenin sağlık hizmeti

bakımından yeterli hale getirilmesi amaçlanmıştır. Ancak hükümet değişikliği nedeniyle bu plan yasalasmamıştır. Yine bu dönemde sağlık hizmetlerini düzenleme amaçlı olarak Türk Tabipleri Birliği Kanunu (1953), Eczacılar ve Eczaneler Kanunu (1953), Hemşirelik Kanunu (1954) ve Türk Eczacıları Birliği Kanunu gibi kanunlar çıkartılmıştır. 1933 sonrası Birinci Kalkınma Planı'nda devletçilik ilkesi benimsenmiştir. Bu dönemde devlet özel sektörün bulunmadığı alanlarda büyük yatırımlar gerçekleştirmiştir. Sonuçta cumhuriyetin ilanı ile başlayıp 1960'lı yıllara kadar olan dönemde Türkiye'nin, dünyada hüküm süren anlayışlardan (liberal ve sosyal devlet anlayışı) etkilendiğini ancak kuruluş ve toparlanma aşamasında olduğu değerlendirildiğine bazı uygulamaların hayata geçirilmediği söylenebilmektedir (Cansever, 2018:110).

1960-1980 yılları arasındaki dönemde dünyada hüküm süren sosyal devlet anlayışının Türkiye sağlık hizmetleri sektörüne de yansıdığı; sağlık politikalarının kalkınma planları çerçevesinde bütün topluma yönelik bir şekilde planlanmaya başladığı söylenmektedir. Bu dönemdeki ilk önemli gelişme 1961 Anayasasının kabul edilmiş olmasıdır. Bu anayasada 224 Sayılı Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Kanunu ile Türkiye'de sağlık alanında devletin ağırlığı artmıştır. Bu Kanun ile sağlık hizmetlerinin sosyalleştirilmesi hedeflenmiş ve çevreden merkeze doğru sağlık evleri, sağlık merkezleri ve sağlık ocakları ismiyle kurumlar oluşturulmuştur. Burada yapılmak istenen hedef, hasta bireylerin daha kısa zamanda sağlık kurumlarına erişebilmelerini sağlamak, tedavi edici ve koruyucu sağlık hizmetlerinin niteliğini artırmaktır. Fakat uygulama alanı geniş hale geldikçe, sosyo-ekonomik ve politik sebepler, en önemlisi mali kaynak ve nitelikli insan gücünün yetersizliği nedeniyle beklenen gelişmelerin gerçekleşmediği görülmüştür (Orhaner, 2000: 37).

1961- 1980 dönemleri arasında üç adet beşer yıllık kalkınma planları uygulanmıştır. Bu planlarda sağlık piyasasında atılması hedeflenen her adımı ayrıntılı bir biçimde açıklanmaya çalışılmıştır.1967 yılında GSS(Genel Sağlık Sigortası) için bir yasa

tasarı hazırlanmış olmasına rağmen yürürlüğe girmemiştir. 1969 yılında gerçekleştirilen ikinci beşer yıllık kalkınma planında GSS kurulması öngörülmüş fakat ancak bu kanun tasarısı da kabul edilmemiştir (İzgi,2019:73). 1972 yılına gelindiğinde BAĞ-KUR kanunu çıkarılmış ve bu kanunla esnaf ve sanatkârlar ile diğer bağımsız bir şekilde çalışanlar sosyal güvenlik kapsamı içerisinde değerlendirilmiştir (Turan, 2004: 8).

1970’li yıllardan itibaren sosyal refah devlet anlayışı artık petrol krizi, toplumsal hareketler gibi nedenlerden ötürü işlemez hale gelmiş ve neo-liberal politikaların atağa geçtiği dönem olarak yerini almıştır. Bu dönemde bütün dünyada sağlık hizmetleri sektöründe de özelleştirme politikaları yaygın hale gelmeye başlamıştır. Türkiye’de de bu dönemden itibaren özelleştirme politikalarının yansımaları görülmüştür. 1980’lerin son dönemlerine doğru artık sosyalleştirme çabalarının ortadan kaldırılma sürecine girdiği belirtilmektedir. Bunda doktorların tam süre yasasının kaldırılması, kamu görevlilerinin serbest meslek uygulayamaz maddesinin kaldırılmış olması, doktorların maaşlarının yarıya indirilmesinin etkili olduğu söylenmektedir. Bu durumun doktorların özel muayenehane açmasına, kendi hastalarını da oraya yönlendirmesine neden olduğu görülmektedir. Bunun neticesi olarak ise koruyucu sağlık hizmetlerinin zayıfladığı belirtilmektedir. Bu dönemin tek olumlu yönü doktorlar için zorunlu hizmetin devreye alınması olarak görülmektedir (Aksakoğlu, 2008: 28-29).

1987 yılında “Sağlık Hizmetleri Temel Kanunu” yürürlüğe girmiştir. Bu kanununun önem arz eden maddelerden biri kamu hastanelerinin de kendi gelirlerini kendileri finanse edebilen, personeline yönelik kararları kendi verebilen birer sağlık işletmesine dönüşebilmelerinin hukukileşmesi olduğu belirtilmektedir. Kanunun bu maddesinde sağlık işletmesi kavramından, sağlık işletmelerinin gelir, gider ve harcama kalemlerinden söz edilmektedir (Çakır, 2016: 88).

1990'lı yıllardan sonra Türkiye sağlık sistemleri alanında reformlar ivme kazanmıştır. 1990'da sağlık hizmetleri master planı oluşturulmuş, Dünya Bankası desteği ile de 1. Sağlık Projesi gerçekleştirilmiştir. Projede, sağlık hizmet sunucusu ile sağlık hizmet ödeyicisinin birbirinden ayrılması gerektiği önerilmiştir. 1992 yılında öne çıkan önemli uygulamalardan biri de Yeşil Kart uygulamasının hayata geçirilmesidir. Ayrıca 1992 yılında gerçekleştirilen Ulusal Sağlık Kongresi tüm sağlık sektörü taraflarını bir araya getirmiş, kongrede sağlık sektörü örgütlenmesi ile ilgili kapsamlı çalışmalar yapılmıştır. 1993 yılında tekrar toplanan 2. Ulusal Sağlık Kongresi ile oluşan dokümanda genel olarak, genel sağlık sigortası kurulması ve sosyal güvenlik kurumlarının tek çatı altında toplanması, koruyucu sağlık hizmetlerine önem verilmesi, sevk sisteminin etkinleştirilmesi, aile hekimliğinin geliştirilmesi gibi ana temalar belirlenmiştir (Yılmaztürk, 2013: 182)

Türkiye'nin sağlık piyasasındaki en hareketli dönem 2003 yılından sonra gerçekleşmiştir. Türkiye'deki 2003 yılından sonraki dönem, Dünya'da 1990'lı yıllarda başlayan sağlık harcamalarındaki yüksek artışa yönelik yapılmak istenen reformların benzerlerinin SDP çerçevesinde uygulandığı dönem olmuştur.

Sağlıkta Dönüşüm Programı, OECD'nin Sağlık Sistemi İncelemelerine göre, Türkiye'de sağlık piyasasında var olan problemlerin üzerinde çalışmak ve bu problemlere çözüm bularak minimize etmek amacıyla hazırlanan bir programdır. Bu problemler şu şekilde sıralanabilir:

- Orta gelirli ve diğer OECD ülkelerine göre geri düzeyde olan sağlık sonuçları,
- Sağlık hizmetlerine ulaşımında eşitsizliklerin olması,
- Sağlık hizmetlerinin finansman ve sunumunda mali sürdürülebilirliği zayıflatan ve verimsizliğe sebebiyet veren bir yapının olması,

- Hizmet kalitesinin düşük olması sebebiyle hastalara sınırlı cevap verebilirliğin görülmesi (OECD, 2008: 36).

Sağlıkta Dönüşüm Programı uygulamaya konulmasından sonra ilk olarak şunlar gerçekleştirilmiştir:

- SSK hastaneleri öncelikli olmak üzere kamu kurumlarına bağlı olan hastanelerin Sağlık Bakanlığına devri gerçekleştirilmiştir.
- Sağlık hizmetlerinin finansman ve sunumu birbirinden ayrılmıştır.
- Sosyal Güvenlik kurumları tek çatı (SGK) altında birleştirilmiştir.
- Önceden herhangi bir sağlık güvencesi olmayan vatandaşların da kapsama alınması sağlanmıştır.
- İlaç fiyatlarında indirim sağlanmış ve böylece ilaca ulaşım yaygın hale getirilmiştir.
- Kamu hastaneleri ve kamusal sağlık hizmetleri özelleştirilmiş ve özel sektörün payı artırılmıştır.
- Aile hekimliği uygulamasına geçilmiş ve tüm ülkede yaygın hale getirilmiştir.
- Bulaşıcı hastalıklarda sağlık göstergeleri gelişmiş ülkeler düzeyine ulaşmıştır.
- Ekipman, bina ve sağlık çalışanlarının eksik olduğu bölgeler başta olmak üzere bu konudaki dengesizlikler büyük oranda eşitlenmiştir (Soyer, 2009: 179-180; Akdağ,

2012: 51-52; Hamzaoğlu, 2013: 179).

5. Bazı Avrupa Birliği Ülkelerinin ve Türkiye'nin Temel Sağlık Göstergelerinin Kıyaslanması

Günümüzde ülkelerin ulaşmayı hedeflediği kalkınma seviyesi, yeni bir yaklaşımla değerlendirilmektedir. Billhassa sağlık konusu

bu yeni yaklaşımda önem arz eden ilk konu arasında yer almaktadır. Sağlık piyasasının kalkınma üzerindeki rolünü öne çıkaran bu yeni yaklaşım, sağlık piyasasına duyulan önemi daha fazla artırmaktadır. Bu durum da ülkelerin gelişmişlik seviyesinin ortaya koyulmasında değişik sağlık göstergelerinin kullanılmasına sebebiyet vermektedir (Sığırlı vd., 2006:82).

Uluslararası sağlık düzeyleri kıyaslanırken ya da ülkelerin yıllar itibarıyla sağlık sistemleri kıyaslanırken geleneksel bir biçimde sağlık sistemlerinin performans düzeyleri, çıktı ve girdi bileşenleri baz alınarak kıyaslanmaktadır. Bunun sebepleri arasında bu ele alınan göstergelerin ölçülmesinin kolay olması, bulunabilir bir özelliğe sahip olması ve aynı zamanda bu göstergelerin kalkınmanın göstergeleri arasında değerlendirilmesi yer almaktadır. Bu yöntem ise “geleneksel yaklaşım” olarak ifade edilmektedir. Bu geleneksel yaklaşım çerçevesinde ülkelerin sağlık sistem performans özellikleri kıyaslanırken genel olarak ülkenin temel sağlık göstergeleri, benzer ülke ya da ülke gruplarının ortalamaları ile bir değerlendirme yoluna gidildiği ifade edilmektedir (Gürsoy, 2012:127).

Bir ülkenin yapmış olduğu sağlık harcamaları ülkelerin ekonomik gelişmişlik seviyesini direkt olarak etkilemektedir. Sağlık sektörü ülkelerin öncelikleri arasında yer almalıdır. Çünkü sağlık harcaması sadece tüketim harcaması değil aynı zamanda bireye yapılan yatırım mahiyetinde olduğu için bir yatırım harcaması olarak da görülmektedir (Gülcan, 2008:24; Aydemir ve Baylan, 2015:418).

Toplumun sağlık problemlerinin neler olduğunun belirlenmesi, bu problemlerin çözümü, sağlık hizmetlerinin planlanması, Türkiye'nin ve diğer AB üyesi ülkeleri ile kıyaslanması ve nasıl bir konumda olduğunun belirlenmesi gerekmektedir (Sığırlı vd., 2006: 82)..

Ülkeler arasında sağlık harcamaları düzeyinin net olarak anlaşılabilmesi için sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payı ile kişi başı sağlık harcamalarının da göz önünde bulundurulmasının

gerekli olduğu düşünülmektedir. Ülkelerin sağlık harcamalarını GSYİH içindeki payı yüksek olabilirken, kişi başı sağlık harcamaları göreceli bir biçimde düşük ya da tam tersi olabilmektedir. Bu bakımdan bazı AB üyesi ülkeler ile Türkiye'nin sağlık göstergelerinin karşılaştırılması aşağıdaki tablolarda değerlendirilmiştir

Tablo 5.1 Kişi Başı Sağlık Harcamaları (ABD Current\$)

Ülkeler	2003	2005	2010	2015	2019
İngiltere	2505	2772	3430	3828	4653
Almanya	3329	3429	4421	5294	6645
İsveç	2674	2809	3432	5002	5782
Finlandiya	2276	2573	3425	3993	4578
Danimarka	2722	3014	4159	4674	5567
İrlanda	2578	3093	4049	4296	5275
İtalya	2289	2504	3103	3089	3649
İspanya	2015	2212	2736	3020	3616
Hollanda	3308	3583	4472	4928	5765
Lüksemburg	4411	4881	5622	4693	5558
Avusturya	3197	3475	4257	4944	5851
Fransa	3056	3264	4048	4678	5375
Belçika	2916	3117	3918	4653	5427
Türkiye	509	588	843	1040	1337

Tablo 5.1 bazı AB ülkelerinde ve Türkiye'de kişi başı sağlık harcamalarının 2003 -2019 arasındaki seyrini göstermektedir. Kişi başı sağlık harcamaları ülkelerin zenginlik düzeyleri ile doğru orantılı bir değerdir. Yıllara göre AB ülkelerinde kişi başı sağlık harcamalarının bir artış eğiliminde olduğu görülmektedir. Tabloya bakıldığında 2019 yılında en yüksek kişi başı sağlık harcaması yapan ülke Almanya olarak görülürken, en düşük ülke ise Türkiye olarak görülmektedir. Türkiye'nin AB ülkelerine göre GSYİH'si ve GSYİH'dan sağlık hizmetlerine ayırmış olduğu miktar nispeten bu ülkelere göre düşük seviyede olduğundan dolayı kişi başı sağlık harcamalarının da düşük olması doğal bir durum olarak değerlendirilebilir.

Tablo 5.2. Toplam Sağlık Harcamalarının GSYİH İçindeki Payı (%)

Ülkeler	2003	2005	2010	2015	2019
İngiltere	8.2	8.5	9.9	9.9	10.2
Almanya	10.4	10.3	11	11.1	11.6
İsveç	8.3	8.1	8.3	10.8	10.8
Finlandiya	7.9	8.2	9.1	9.6	9
Danimarka	8.9	9	10.3	10.2	10
İrlanda	7	7.6	10.5	7.3	6.8
İtalya	7.8	8.3	8.9	8.8	8.6
İspanya	7.5	7.7	9.1	9.1	8.9
Hollanda	9	9	10.1	10.3	9.9
Lüksemburg	6.9	7.1	7	5.2	5.3
Avusturya	9.5	9.6	10.2	10.3	10.4
Fransa	10	10.2	11	11.4	11.1
Belçika	9.2	9.2	10.2	10.4	10.3
Türkiye	5	4.9	5	4.1	4.3

Toplam sağlık harcaması, ülkelerin bütçe içerisinde önemli bir yere sahip parametrelerden biridir. Tablo 5.2 bazı AB ülkelerinde ve Türkiye’de sağlık harcamalarının GSYİH içindeki payını göstermektedir. Tabloya bakıldığında sağlık harcamaları 2003 yılından itibaren genel olarak bir artış eğilimindedir. 2009- 2010 döneminde ülkelerinde genelinde 2008 küresel krizin ardından nispeten bir keskin yükseliş yaşanmıştır. Türkiye’de özellikle 2003 yılında SDP ile sağlık alanında gerçekleştirilen reformlar ve elde ettiği iktisadi gelişme sayesinde GSYİH içindeki sağlık harcamalarının payı çok fazla bir değişime uğramasa da önceki dönemlere göre bir hayli artış göstermiştir.

GSYİH’den sağlık harcamalarına ayrılan payın yüksek olmasının birçok nedene dayandırılabilir. Bunda ülkenin gelişmişlik seviyesi ile sağlık harcamalarına ayrılan pay arasında pozitif bir korelasyonun olması, tıp alanında meydana gelen teknolojik gelişmelerin etkisinin artması, eğitim bilincinin yaygınlaşmasıyla hastaların sağlık hizmetlerine olan talep bilincinin gelişim göstermesi yer almaktadır.

Sağlık harcama seviyeleri ile ülkelerin refah seviyeleri arasında kuvvetli bir bağın olduğu unutulmamalıdır. Refah seviyesi nispeten düşük olan ülkelerin sağlığına daha az harcama yapması da doğal olarak görülmelidir. Dolayısıyla sağlık harcamalarının rasyonel bir biçimde kullanılması, yani verimli etkili bir biçimde kullanılması gerekmektedir. Bu ise sadece önceliklerin düzgün bir biçimde belirlenmesi ile harcamaların bu önceliklere göre yapılması ile mümkün hale gelmektedir.

Tablo 5.3. Doğuştaki Yaşam Beklentisi(Yıl)

Ülkeler	2003	2005	2010	2015	2019
İngiltere	78.5	79	80.4	81	81.9
Almanya	78.3	78.9	80	80.6	81
İsveç	80	80.5	81.4	82.2	83
Finlandiya	78.3	78.8	79.8	81.4	81.7
Danimarka	77.1	78	79.1	80.7	81.2
İrlanda	78.1	79	80.7	81.4	82.3
İtalya	80	80.7	82	82.5	83
İspanya	79.6	80.1	81.6	82.6	83.4
Hollanda	78.4	79.3	80.7	81.5	82
Lüksemburg	77.7	79.4	80.6	82.2	82.4
Avusturya	78.6	79.3	80.5	81.1	81.7
Fransa	79.1	80.1	81.6	82.3	82.5
Belçika	78.1	78.9	80.1	81	81.7
Türkiye	71.5	72.4	74.5	76.5	78.6

Doğuştaki yaşam beklentisi, nüfusun genel sağlık seviyesini ölçmede kullanılan önemli göstergelerden biri olarak kabul edilmektedir. Ülkeler arasında sağlık düzeylerinin kıyaslanmasında sıklıkla kullanılan ölçü niteliğinde bir parametredir (Bayın, 2016:94). Tablo 5.3'e bakıldığında AB ülkelerinde doğuştaki yaşam beklentisi yıllar itibarıyla her yaşta ölüm oranlarının düşmesiyle artış göstermiştir. Bu uzun ömürlülük birden çok etmenle ilişkilendirilebilmektedir. Örneğin Avrupa'da yaşam standartlarının yükseliş göstermesi, eğitim kalitesinin artması, sağlık hizmetlerinde

kalite ve verimin artması, sağlık hizmetlerine erişim düzeyinin artması sıralanabilmektedir. Tabloya bakıldığında 2019 yılında en yüksek doğuştan yaşam beklentisine sahip olan ülkenin İspanya olduğu görülmektedir.

78.6 ile Türkiye doğuştan yaşam beklentisi süresinde AB ortalamasına göre geride kalmaktadır. Ancak 2003 yılında hayat geçirilen “Sağlıkta Dönüşüm Programı” ile önemli bir gelişme kaydettiği görülmektedir.

Tablo 5.4. Bebek Ölüm Hızı(Her 1000 Canlı Doğumda)

Ülkeler	2003	2005	2010	2015	2019
İngiltere	5.3	5.1	4.4	3.8	3.7
Almanya	4.1	3.9	3.5	3.3	3.2
İsveç	3.2	3	2.5	2.3	2.1
Finlandiya	3.3	3.1	2.5	2	1.9
Danimarka	4.5	4.2	3.5	3.5	3.2
İrlanda	5.1	4.4	3.5	3.2	2.8
İtalya	4.1	3.8	3.4	3	2.7
İspanya	4	3.8	3.2	2.7	2.6
Hollanda	4.8	4.4	3.7	3.4	3.5
Lüksemburg	3.3	3	2.5	3.4	2.2
Avusturya	4.3	4.1	3.6	3	2.8
Fransa	4	3.8	3.6	3.5	3.8
Belçika	4.3	4	3.6	3.2	2.7
Türkiye	25.7	22.3	15.6	11.1	8.6

Bebek ölüm hızı, 1000 canlı doğumda yaşamın ilk yılındaki çocuk ölümlerinin sayısı olarak tanımlanmaktadır (Hayes vd., 2013: 246). Bebek ölüm hızı ülkeler arası kıyaslama yapmada ve bir ülkenin sağlık hizmetlerinin yapısı, anne ve yenidoğan sağlık hizmetleri gibi konularda önemli fikirler sunmaktadır (Barlas vd., 2014:4). Tablo 5.4'e bakıldığında AB ülkelerinin genelinde bebek ölüm hızı düşük düzeylerde gerçekleşmektedir. Türkiye bakıldığında yıllar itibarıyla en yüksek bebek ölüm hızına sahip ülke konumundadır. Yıllar itibarıyla azalma eğilimi gösterse de 2019

yılında gerçekleşen orana göre AB ortalamasının (AB ortalaması: 3.2) oldukça üzerinde bir durum sergilemektedir.

Tablo 5.5. Anne Ölüm Oranı (100000 Canlı Doğum)

Ülkeler	2003	2005	2010	2015	2017
İngiltere	11	11	10	8	7
Almanya	6	6	6	5	7
İsveç	5	5	4	4	4
Finlandiya	5	5	4	3	3
Danimarka	7	6	5	4	4
İrlanda	6	7	6	6	5
Portekiz	10	9	9	9	9
İtalya	3	3	3	2	2
İspanya	5	5	4	4	4
Hollanda	12	11	7	6	5
Lüksemburg	8	9	8	5	5
Avusturya	6	6	5	5	5
Fransa	9	9	9	8	8
Belçika	7	7	6	5	5
Türkiye	38	33	24	19	17

Sağlık statüsünün temel göstergelerinden biri de anne ölüm oranıdır. Anne ölüm oranı, bir kadının hamilelik sürecinde veya hamilelik sürecinin sonlanmasından sonraki 42 gün içerisinde hamilelik nedenlerine bağlı olarak gerçekleşen ölümler olarak tanımlanmaktadır (Bilgin, 2011:1). Sağlık seviyesini belirlemede etkili bir gösterge olan anne ölüm oranı Tablo 5.5.'te gösterilmektedir. Diğer sağlık göstergelerinde olduğu gibi anne ölüm oranında da 2003 -2017 (veri yetersizliğinden dolayı bu dönem tercih edilmiştir) arası dönemde en yüksek orana sahip ülke olarak Türkiye'nin olduğu görülmektedir. Her ne kadar 2003 yılında SDP ile gerçekleşen reformların katkılarıyla bu oranda da yıllar itibarıyla düşüşlerin yaşandığı görülse bile AB ülkelerine göre yüksek düzeylerde gerçekleşmektedir.

Tablo 5.6. Hekim Sayısı (Her 1000 Kişiye Düşen)

Ülkeler	2003	2005	2010	2015	2019
İngiltere	2.1	2.4	2.4	2.5	2.6
Almanya	3.3	3.4	3.7	4.1	4.3
İsveç	3.2	3.4	3.8	4.1	4.3
Finlandiya	2.5	2.6	2.9	-	-
Danimarka	3	3.3	3.7	3.9	-
İrlanda	-	-	-	3.1	3.3
İtalya	3.6	3.7	3.8	3.8	4.0
İspanya	3.2	3.5	3.7	3.8	4.4
Hollanda	2.6	2.7	2.9		-
Lüksemburg	2.3	2.5	2.7	2.9	-
Avusturya	4.1	4.3	4.8	5.0	5.3
Fransa	3.3	3.3	3.2	3.3	3.4
Belçika	2.8	2.9	2.9	3.0	3.1
Türkiye	1.4	1.4	1.6	1.8	1.9

Sağlık harcamasının bir kalemi olan hekim sayısının sağlık hizmeti kalitesinin bir göstergesi olduğu söylenebilmektedir. Bu kapsamda AB ülkeleri ve Türkiye’de yaşayan kişilerin tedavi aldıkları 1000 kişiye düşen hekim sayıları değerlendirildiğinde şu sonuçlara ulaşılmaktadır. AB üyesi ülkelerde bu tabloya göre her 1000 hasta başına düşen hekim sayıları incelediğinde, 2003 yılında hasta başına düşen hekim sayısı oranıyla ilgili olarak 3.6 ile İtalya birinci sırada yer almaktadır. Bakıldığında 2003 yılından beri hasta başına doktor sayısı oranını koruyan Fransa hariç diğer tüm AB üyesi ülkelerde kişi başına hekim sayısı artış göstermiştir. Tablo 5.6 ‘da Türkiye açısından kişi başına düşen hekim sayısı değerlendirildiğinde ise 2003 yılında bu yana bir artış eğilimi görülmektedir. Fakat yine de AB üyesi ve Avrupa bölgesi bütün ülkelere göre Türkiye’de kişi başına düşen hekim sayısı düşük bir ortalama değere sahip olduğu söylenebilmektedir.

Tablo 5.7. Hastane Yatağı Sayısı (1000 Kişiyeye Düşen)

Ülkeler	2003	2005	2010	2015	2019
İngiltere	3.95	3.72	2.93	2.61	2.46
Almanya	8.74	8.47	8.25	8.13	
İsveç	3.05	2.93	2.73	2.44	-
Finlandiya	7.24	7.05	5.85	4.35	-
Danimarka	4.13	3.86	3.5	2.53	2.6
İrlanda	5.67	5.46	2.73	2.92	-
İtalya	4.18	4.04	3.64	3.02	-
İspanya	3.44	3.34	3.11	2.98	-
Hollanda	4.58	4.5	4.05	3.49	-
Lüksemburg	6	5.79	5.37	4.93	4.26
Avusturya	7.73	7.69	7.65	7.54	-
Fransa	7.55	7.22	6.43	6.13	-
Belçika	6.53	6.44	6.12	5.83	5.58
Türkiye	2.48	2.5	2.74	2.68	-

Hastane yatağı sayısı da bir ülkenin sağlık kaynakları bakımından gelişmişlik düzeyini yansıtan göstergelerden biridir. Tablo 5.7’de de görüldüğü gibi sağlık hizmetlerinde meydana gelen gelişmeler ve teknolojinin etkisiyle beraber teşhis ve tedavi metodu kolay hale gelmiş ve bu değişim hastanede kalış süresini azaltarak hastane yatağı ihtiyacına etki etmiştir. İncelenen ülkelerde ele alınan dönemde ülkelerin genelinde özellikle (İsveç, İngiltere, Fransa gibi) toplam yatak sayısında bir azalma görülmekteyken Türkiye’de bu oranın artış göstermesi dikkat çekicidir.

6. Sonuç

Devletlerin sağlık hizmetlerindeki rolünde kişilere sunulması hedeflenen sağlık hizmetleri, bir ülkenin gelişmişlik seviyesini belirleyen önemli toplumsal hizmetlerden birini oluşturmaktadır. Zira toplumların varlıklarını devam ettirebilmeleri için sağlıklı nesillere sahip olması gerekmektedir. Bakıldığında sağlık konusu artık sosyal bir alan olmaktan ziyade ekonomik bir alan olarak

algılanmaktadır. Dolayısıyla sağlık alanında yapılan çalışmaların çoğu da bu yönde hız kazanmaktadır.

Sağlık hizmetleri sistemleri, ülkelerin kültürel, sosyal, ekonomik, siyasi yapıları hakkında bilgi vermektedir. Bundan dolayı sağlık hizmetleri sistemleri dünyanın her yerinde farklılık göstermektedir. Doğal olarak ülkelerin çoğu tek bir tip politika benimsememektedirler. Farklı sağlık sistemleri ile beraber, ülkeler sabit bir hizmet sunucuna sahip olmamakta, zamanla sağlık hizmetleri ve bu yönde gerçekleştirilen politikaları ekonomik, siyasi, sosyal durumlara bağlı olarak değişim göstermektedir. bu durum, Avrupa Birliği'ne üye ülkelerin neden tek bir sağlık sisteminin benimseyememesinin sebebini ortaya çıkarmaktadır. Avrupa Birliği sağlık politikası, AB'ye üye ülkelerde sağlık hizmetleri finansmanının ulusal seviyede organize edilerek, öz kaynaklara dayandırılması şeklindedir. AB komisyonu Avrupa Birliği ülkeleri için sağlık alanında üç temel hedef belirlemiştir. Bunlar; erişilebilirlik, mali sürdürülebilirlik ve kalitedir. Bu hedefleri belirlemekteki amaç ise, üye ülkelerde sağlık hizmetlerinde kalite ve belli bir standardı yakalamaktır.

Türkiye'de 1980'li yıllara kadar sağlık hizmetleri sunumunda devletin hâkimiyeti söz konusuydu. 1980 yılı ve sonrasında dünyada hâkim bir görüş olmaya başlayan neo-liberal politikalar, Dünya Bankası ve IMF'in etkileri neticesinde Türkiye'de de sağlık alanında reform çalışmaları görülmeye başlamıştır. 2003 yılında uygulamaya koyulan SDP ile sağlık hizmetlerinin finansman ve sunum yapısında kayda değer değişiklikler görülmüştür. Bu değişikliklerin yapılmasına sebep olarak ise; kamu sağlık harcamalarının artış göstermesi, sağlık hizmeti sunumunun kalite ve verimlilik bakımından düşük düzeyde olması, sağlık hizmetinde erişimde yaşanan hakkaniyetsizlikler, nüfusun büyük çoğunluğunun herhangi bir sosyal güvence kapsamında yer almaması gösterilebilmektedir. Türkiye'de SDP'nin uygulanmasıyla beraber Sağlık Bakanlığı sağlık hizmeti sunumundan düzenleyici

ve denetleyici rol üstlenerek sağlık göstergeleri anlamında olumlu gelişmelerin yaşandığı söylenebilmektedir.

Türkiye ve AB üyesi ülkeleri arasında sağlık göstergeleri, sağlık hizmeti kullanımı bakımında önemli farklılıkların olduğu yapılan betimsel tablolarda görülmektedir. 2003-2019 dönemi arasındaki sağlık göstergelerinin değerlendirildiği bu çalışmada Türkiye’de doğumda beklenen yaşam süresinin artması, bebek ölümlerinin azalması, anne ölüm oranının azalması, 1000 kişi başına düşen hekim sayısının artması, gibi iyileşmeler görülse de halen AB ülkelerinin gerisinde kalmaktadır.

Bunun için Türkiye’nin AB katılım aşamasında ağırlıklı olarak ilgilenmesi gereken konu sağlık göstergelerinin AB ülkelerinin düzeyine yükseltilmesidir. AB’nin 2018 yılında yayımlanmış olduğu Türkiye İlerleme Raporu’nda Türkiye’nin halk sağlığı alanına daha fazla yatırımda bulunmasının bilhassa koruyucu sağlık hizmetleri için ayrılacak kaynağın arttırılmasının gerekli olduğu vurgulanmıştır. Buna ek olarak bu raporda ulusal sağlık istatistiklerinin doğru ve güvenilir bir şekilde tutulmasının gerekli olduğu da yer almaktadır.

Hem AB’nin yayımlanmış olduğu raporlarda hem de, Türkiye’nin sağlık hizmetlerinde mevcut problemleri çözmesi için sağlığa bütüncül bir bakış açısıyla yaklaşması, sağlık için ayrılan kaynakların verimli ve etkin kullanılması gerektiği neticesi ortaya çıkmaktadır.

Türkiye’nin ve AB üyesi ülkelerin sağlık göstergeleri arasındaki farklılıkların azaltılması ve sağlık hizmetlerinin daha verimli olması için sağlık sektöründe dengeli ve yeterli seviyede personel istihdamının gerçekleştirilmesi önem arz eden sağlık politikalarının arasında yer almaktadır. Bunun için var olan sağlık personeli istihdamını arttırmaya ilişkin önlemler alınmalıdır. Son dönemlerde Sağlık Bakanlığı tarafından bilhassa sağlık turizmine ilişkin çalışmaların hız kazandığı görülmektedir. Bu bakımdan yabancı dil bilen sağlık personeli istihdamının sağlanması gerekmektedir.

Her ne kadar eski yıllara oranla yüksek olmasa da anne ve bebek ölüm oranların düşürülmesi için koruyucu ve tedavi edici sağlık hizmetlerine daha fazla önem verilmelidir.

Kaynakça

- Akdağ, R. 2012. Türkiye Sağlıkta Dönüşüm Programı: Değerlendirme Raporu (2003- 2011), Ankara:T.C. Sağlık Bakanlığı Yayını.
- Aksakoğlu, G., 2008. "Sağlıkta Sosyalleştirmenin Öyküsü", Memleket Siyaset Yönetim Dergisi, 8, 1-41. <http://webb.deu.edu.tr/halksagligi/doc/yazilar/ga-sagliktasosyallestirmeninoykusu.pdf>
- Ata, A.Y. ve Eryer, A. (2021). "Sağlık Harcamaları ve Gelir Dağılımının Sağlık Statüsü Üzerindeki Etkisi: MINT Ülkeleri Örneği", Karadeniz Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 2(2), ss.32-49.
- Atabey, E. S. (2016). Sağlık Sistemleri ve Sağlık Politikası, Gazi Kitabevi, 2. Baskı Ankara.
- Aydemir, C., ve Baylan, S., (2015). "Sağlık Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi Türkiye Üzerine Bir Uygulama", Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7(13), ss. 417-435.
- Aygün, A., 2020. "Seçili OECD ülkelerinde Sağlık Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Ekonometrik Analizi", Yüksek Lisans Tezi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Aydın.
- Bakar, C., ve Akgün, S., 2015. "Türkiye'de Sağlık Reformları, Sonu Gelmeyen Hikaye", Toplum ve Hekim, 20(5), ss. 339-352.
- Barlas, E.,Şantaş, F., ve Kar, A., 2014. "Türkiye'de Bölgesel Bebek Ölüm Hızlarının Sağlık Ekonomisi Perspektifinden Karşılaştırmalı Analizi", International Conference on Eurasian Economics, ss.1-10.
- Bayın, G., 2016. "Doğuştan İleri Yaşta Beklenen Yaşam Sürelerine Etki Eden Faktörlerin Belirlenmesi", Türk Aile Hekimi Dergisi, 20(3), ss. 93-103.
- Bilgili, E., & Ecevit, E. (2008). Sağlık hizmetleri piyasasında asimetrik bilgiye bağlı problemler ve çözüm ve çözüm önerileri. Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi, 11(2), ss.201-228.

- Cansever, İ.,H., 2018. “Devlet Anlayışları Ekseninde Sağlık Politikalarının Değişimi ve Analizi”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 31, ss. 105-120.
- Çakır, Ö. D. 2016. Türkiye Ve Avrupa Birliği'nde Uygulanan Sağlık Finansman Politikalarının Değerlendirilmesi. T.C. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi
- Çetin, F. G. 2017. “Sağlıkta Dönüşüm Programı Ekseninde Sağlıkın Ekonomi Politikası”, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 19(1), ss. 274-293.
- Gülcan, M. C. 2008. “Kamu Harcamaları İçinde Eğitim ve Sağlık Harcamalarının Yeri, Ekonomik Etkileri ve Türkiye Uygulaması, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale
- Gürsoy, M.Y., 2012. “Avrupa Birliği ve Türkiye’de Sağlık Politikaları Yönetimi ve Reformlar” Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
- Hamzaoğlu, O. 2013. “Dünyada Sağlık Reformu Türkiye’de Sağlıkta Dönüşüm: Gerçekler ve Belgeleri”. Toplum ve Hekim Dergisi, 28(3), ss. 172-180.
- Hayes, D., Candice, R.C., Terri, J.B., Linda, R.C., Patrica, L.H., Dnette, W.T., David, T.S., ve Loretta, J.F., 2013. “Saving Babies: Reducing Infant Mortality in Hawai’i”, Hawai’i Journal of Medicine and Public Health, 72(7), ss.246-251.
- İstanbulu, İ.T. 2009. “Avrupa Birliği’ne Uyum Sürecinde Türkiye’de Uygulanan Sağlık Politikalarının Kamu Hastanelerine Yansımaları. (Yüksek Lisans Tezi), Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- İzgi, Ç., 2019. “Türkiye’de Sağlık Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi”, Yüksek Lisans Tezi İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya
- Jakab, Z. 2011. Presentation: Designing The Road To Better Health And Well-Being In Europe, At The 14 Th European Health Forum Gastein, 7 October, Bad Hofgastein, Austria

- Karagöz, S., 2015. “Türkiye’de Sağlık Hizmetleri ve Sağlık Harcamaları”, Yüksek Lisans Tezi Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Karagan, E. 2008. “Bazı Avrupa Birliği Ülke Sağlık Sistemleri ile Türk Sağlık Sisteminin Karşılaştırılması”, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- OECD, 2008. “OECD Sağlık Sistemi İncelemeleri”, Türkiye, OECD Publications, 132s
- Orhaner, E., 2000. Türkiye’de Sağlık Sigortası, Gazi Kitabevi, Ankara
- Öztürk, M., 1999. “Cumhuriyet Döneminde Sağlık Hizmetleri”, Süleyman Demirel Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi, 6(1), ss. 37-41.
- Öztürk, Z. ve Karakaş, E.T. 2015. Avrupa Birliği’ne Üye Ülkelerde Sağlık Sistemleri Yönetim ve Organizasyon Yapısı Almanya, Fransa, İrlanda ve İngiltere Örnekleri. Uluslar arası Sağlık Yönetimi ve Stratejileri Araştırma Dergisi, 1(2), ss.39-59.
- Sargutan, A.E., 2005. “Sağlık Sektörü ve Sağlık Sistemlerinin Yapısı”, Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi, 8(3), ss. 400-428
- Sığırlı, D., Bülent E., Şengül C., İlker, E., İsmet, K., “Türkiye Ve Avrupa Birliği’ne Üye Ülkelerin Sağlık Düzeyi Ölçütlerinin Çok Boyutlu Ölçekleme Analizi İle İncelenmesi”, İnönü Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi, 13(2) 81-85, 2006
- Soyer, A., 2009. “Sağlıkta Dönüşüm’ün Neresindeyiz? Bundan Sonra, Bizi Neler Bekliyor?”, Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Elektronik Dergisi, 2(4), 179-182.
- Sülkü, S. N. 2011. Türkiye’de Sağlıkta Dönüşüm Programı Öncesi ve Sonrasında Sağlık Hizmetlerinin Sunumu, Finansmanı ve Sağlık Harcamaları. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayın No:2011/414
- Turan, N., 2004. Türkiye’de Sağlık Hizmetleri ve Sağlık Sektöründe Temel Sorunlar: Çözüm İçin Sağlık Kooperatifçiliğinden Yararlanma Gereği ve Olanakları, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir

- Yıldırım H, ve Tarcan M. 2000. “Karşılaştırmalı Sağlık Sistemleri: Türkiye İçin Çıkarılacak Dersler”. I. Ulusal Sağlık İdaresi Kongresi, Ankara, 20-21 Mayıs.
- Yılmaztürk, A. 2013. “Türkiye’de Sağlık Reformlarının Tarihsel Gelişimi Ve Sağlıkta Dönüşüm Programının Küresel Niteliğinin Değerlendirilmesi”, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 1, 176-188

Türkiye’de İhracat Çeşitlendirmesi

*Merve Güngör Parlakyiğit*⁷

*Eda Dineri*⁸

GİRİŞ

Serbest piyasa ekonomisinde istikrarlı bir büyüme ivmesini yakalamak adına 1970’li yıllardan itibaren ihracata dayalı büyüme stratejileri önem kazanmıştır. Bu anlamda ihracat kazançları ile sermaye ve ara mal ithalatının finansmanı için döviz girdisi sağlayarak ekonomide kişi başına gelir düzeyini artırmak, potansiyel üretim düzeyini yakalamak ve işsizlik düzeylerini azaltmak gibi ekonomik amaçlar hedeflenmektedir. Ancak sürdürülebilir kalkınma politikalarını uygulamada mücadele edilmesi gereken doğal afetler, salgınlar, ekonomik krizler ve iklim değişikliği problemleri gibi emtia fiyatlarında dalgalanmaya yol açan ve toplam talebi daraltan

---

7 Öğr. Gör. Dr., Gaziantep Üniversitesi SBMYO Bankacılık ve Sigortacılık Programı, mervegungor@gantep.edu.tr ORCID ID:0000-0002-6546-3415

8 Doç. Dr., Hasan Kalyoncu Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü, eda.dineri@hku.edu.tr ORCID ID: 0000-0002-5637-594X

çeşitli ekonomik ve politik risklerle karşılaşmaktadır. Bu noktada ihracat kompozisyonu önem kazanmaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerin genellikle birkaç temel ürünle ve/veya az sayıda ülke ile ihracat yapması, bahsedilen olumsuz süreçlerde ihracat gelirlerinde ciddi dalgalanmalara yol açabilmektedir. İhracat belirsizliği ile istikrarsız bir ekonomiye yol açan bu durum ihracat hacmindeki belirsizlikten çok; genellikle değişen fiyatlar, ticaret hadlerindeki belirsizlik veya talep daralmalarından kaynaklanmaktadır.

İhracat gelirlerinde süreklilik sağlanması, dış bağımlılığın azalması ve ekonomik büyüme performansının artırılması adına ihracat çeşitlendirme politikaları gün geçtikçe önem kazanmaktadır. Özellikle hızlı teknolojik ilerlemelerin yaşandığı küreselleşme dinamikleri içerisinde gelişmekte olan ülkelerin rekabet edebilirlik avantajını sağlaması ve bu avantajı koruyabilmesi önem kazanmaktadır.

İhracat çeşitlendirme kısaca bir ülkenin ihraç ettiği ürün çeşidinin veya ihraç yaptığı pazar sayısının artırılmasıdır. Gelişmekte olan ülkeler ihracat çeşitlendirmesine yönelerek birincil veya temel düzeyde işlenmiş tarıma dayalı ürünler yerine, işlenmiş ve daha ileri aşama imalat sanayi ürünlerini de ihraç ederek sınırlı ticarete konu olan kısıtlı mal yelpazelerini genişletebilirler. Bu şekilde tarım ürünlerinde, emtia ve dünya enerji fiyatlarında ortaya çıkan dalgalanmalar ile oluşan risk azaltılmış olunur. İhracat çeşitlendirmesi politikaları; kısıtlı sayıda temel ürünün ihracatına bağımlı olarak ortaya çıkan ekonomik ve politik riskleri minimize ederek sınırlı ihracat sepetinden uzaklaşmayı hedeflemektedir.

İhracat çeşitliliğinin artması genellikle “portfolyo etkisi” ve “dinamik etki” ile anılmaktadır. Portfolyo etkisi ihracat çeşitliliğinin ihracat gelirlerini ve dolayısıyla iktisadi büyümeyi sürdürülebilir kılması iken, dinamik etki ihracat çeşitliliğinin neticesinde ortaya çıkan verimlilik avantajlarıdır (Agosin, 2007, Altun ve Benli, 2021). Üretim tekniklerinin gelişmesi, bilgi akışları, sermaye birikimi teşvikleri, örgütsel beceri ve girişimcilik yetenekleri ile

beşeri sermayenin gelişmesi bu anlamda pozitif dışsallıklara yol açmaktadır.

Bahsedilen nedenlerle bu çalışmada öncelikle büyüme ve ticaret teorilerine yer verilecek, daha sonra ihracat çeşitlendirilmesi politikası açıklanarak, Türkiye’deki ihracat yapısı, zaman içerisinde içeriğinin dönüşümü ve takip edilen ihracat çeşitlendirmesi politikaları analiz edilecektir. Ayrıca ihracat çeşitlendirmesini artırmak adına uygulanılabilecek politika önerilerine yer verilecektir.

2.1 Büyüme ve Ticaret İlişkisinde Statik ve Dinamik Çıkarımlar

Ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisi geleneksel ticaret teorilerinde Smith (1776), Ricardo (1826), Heckscher-Ohlin (1933), Stolper- Samuelson (1941), Neoklasik büyüme modelinde Solow (1957) ve modern kuramlarda Romer (1986), Lucas (1988), Rivera-Batiz ve Romer (1991a, 1991b) çok boyutlu olarak tartışılmaktadır. Genel olarak ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki ve bu ilişkinin yönü hem teorik hem de ampirik olarak bir çok çalışmaya konu olmuştur. Ancak ticarete ihracat çeşitliliğinin büyüme üzerindeki etkisini doğrudan inceleyen bir teoriye rastlanılmamaktadır. Bu nedenle öncelikle ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisine odaklanan literatüre yer verilecektir.

Geleneksel ticaret teorileri; Klasik görüşün kurucusu olarak kabul edilen Smith (1776) in “Mutlak Üstünlük Teorisi” ile başlamakta, daha sonra bu teori üzerinden uluslararası ticaretin temelini oluşturan Ricardo’ya ait “Karşılaştırmalı Üstünlük Teorisi” ile devam etmektedir. Hem Smith’in hem de Ricardo’nun çalışmalarında Merkantilist korumacı politikaların aksine, serbest ticaret politikalarının takip edilmesi küresel düzeyde üretim verimliliğine ulaşmanın yolu olarak ifade edilmektedir. Smith; çalışmasında serbest ticaretin iş bölümü teşvikine, uzmanlaşmadan kaynaklanan verimlilik kazançlarına ve aynı zamanda rekabetçi fiyatlardan kaynaklanan tüketim kazançlarına yol açacağını

vurgulamıştır. Çünkü ticaret kısıtlamalarının kaldırılması ile uzmanlaşmaya gidilmesi bir taraftan ülkeler arası rekabeti artırarak işgücü maliyetlerinin azaltılmasına destek olurken, diğer taraftan verimliliğin artmasına ilave katkı sunacaktır. Dolayısıyla serbest ticaret politikası; ticaret yapan her iki ülkede de refah kazançlarına ve uzun dönemde ekonomik büyümelerine katkı sunacaktır (Mejía, 2011). Ancak model ülkelerden sadece birinin her iki mal için de üretimde daha etkin olduğu duruma açıklama getirmemiştir. Modelin bu eksik tarafını Ricardo; “Mukayeseli Üstünlükler Teorisi” ile tamamlamıştır.

Geleneksel ticaret teorileri kapsamında Ricardo (1826), “Mukayeseli Üstünlükler Teorisi” ile ülkelerin teknoloji ve ücret farklılıklarına rağmen her durumda (mutlak olarak avantajlı olmadıkları durumda dahi) uzmanlaşma ve mukayeseli üstünlük sayesinde avantajlı ticaret yapabileceklerini savunmuştur. Ricardo’ya göre her ülke diğer ülkeye göre hangi malın üretiminde daha fazla avantaj sahibi ise o malı üretmeli, görece olarak pahalıya ürettiği malı ise diğer ülkeden ithal etmelidir. Bu şekilde takip edilen serbest ticaret politikaları ile üretimde ve tüketimde etkinlik artarak refah kazançları oluşmaktadır (Sen, 2005, Mejía, 2011). Çalışmanın güçlü bir altyapı ile öne sürülmesi, Ricardo’nun çalışmasının modern ticaret modellerinde bile baz alınmasına yol açmıştır. İşgücü verimliliklerinin ülkeler arası farklılıklarına açıklama getirerek Heckscher ve Ohlin (1933), Ricardo’nun modelini yeniden değerlendirmiştir.

Heckscher ve Ohlin (1933) in iki faktörlü “Faktör Donatımı Teorisi” nde; her ülkenin rezervlerinde bol olan ve dolayısıyla ucuz olan üretim faktörünün yoğun olduğu malı ihraç edeceğini; nispi olarak daha kıt bulunan ve dolayısıyla daha pahalı olan faktörün yoğun olduğu malları ise ithal edeceğini öne sürmüştür (Stolper ve Samuelson, 1941). Dolayısıyla Heckscher-Ohlin modeli, baz alınan iki ülkenin sahip olduğu faktör donatımlarına göre uzmanlaşmaya gitmesi sonucunda üretimde ve tüketimde etkinlikten refah kazançları elde edileceğini ortaya koymaya

çalışmıştır. Arz faktörlerine yoğunlaşan Ricardocu paradigmanın aksine, bu teoride talep faktörleri ön plandadır. Ticaret yapan ülkeler fiyat rekabet edebilirliğini belirlemede mallar için tüketici tercihlerini değerlendirmektedir (Sen, 2010).

Stolper ve Samuelson; Heckscher-Ohlin modeline katkı sunmuş ve “Faktör Fiyatları Eşitliği” teoremini geliştirmişlerdir. Modelde ülkeler faktör donatımları bakımından, mallar ise faktör yoğunlukları bakımından birbirlerinden farklılaşmaktadır. Serbest ticaret ile ülkeler arası mal ve faktör fiyatları dengelenirken; her ülkenin geliri bol olarak sahip olduğu üretim faktörü ile yükselmekte, kıt faktörü ile azalmaktadır. Bu nedenle ülkede bol olan üretim faktörü serbest ticaret ile, kıt olan faktör ise korumacılık politikaları ile desteklenmelidir. Sonuç olarak serbest ticaret; ülkeler arası gelirin yeniden dağılımı ile ekonomileri pareto optimalitesine yakınlaşılmasını sağlayan yeni bir denge noktasına ulaştırır (Stolper ve Samuelson, 1941). Ancak model kısa dönem için geçerli iken; uzun dönem etkileri ile ilgili açıklamalar yetersiz olarak değerlendirilmektedir.

Geleneksel ticaret teorileri; modellemelerini statik denge durumlarını karşılaştırarak açıklamasından dolayı statik ticaret teorileri olarak da adlandırılmaktadır. Ele alınan bu modellerde genel olarak ticaretin serbestleştirilmesinden kaynaklanan refah iyileştirmeleri ele alınmaktadır. Refah iyileştirmeleri uzmanlaşma kazançlarına (artan verimlilik), daha düşük veya rekabetçi fiyatlarla artan mal talebi biçimindeki tüketim kazançlarına bağlanmaktadır. Statik modeller ülkeler arası üretim kapasitesi farklılıkları gibi teknolojik üstünlüklere değinmekle beraber, süreç içerisinde belirli mal grupları için bu üstünlüğün nasıl elde edildiğine ve işgücü verimliliği farklılıklarının nasıl oluştuğuna dair bir açıklama getirememiştir. Ayrıca bahsedilen modeller görelî fiyatları açıklamada işgücü verimliliği farkları ile üretim maliyetlerini dikkate almış; dolayısıyla arz faktörlerini dikkate alırken, talep faktörlerini ihmal etmiştir. Bunun yanında statik analizlerde üretim faktörleri sabit kabul edilirken, gerçekte hem emek hem sermaye,

hem de teknoloji zaman içerisinde değişmektedir (Balogh, 1949). Bu nedenle küresel ticarete gelişen dinamikler, yüksek teknolojik yayılım, inovasyon ve faktörlerin artan hareketliliği ile değişen faktör donatımları, yeni ticaret kanallarının ortaya çıkışı, pazar paylarının eşitsiz gelişimi ve değişen tüketici tercihleri gibi faktörler karşılaştırmalı üstünlüğe dayalı geleneksel ticaret teorilerinin geçerliliğini sarsmıştır. Günümüzdeki gelişmekte olan ülkelerin büyüme ve kalkınma ile ilgili problemlerini açıklamada statik karşılaştırmalı üstünlük teorileri yeterli gelmemekte, bu nedenle ampirik analizlerde modellerin geçerliliği genellikle reddedilmektedir (Sen, 2010).

Dinamik veya yeni ticaret teorileri ise, büyümeyi ülkedeki içsel yenilikler ve teknolojik ilerleme sürecini dikkate alarak değerlendirmektedir. Ar-ge yatırımlarındaki değişimler, ticaretin ve bilginin akışı, ticarete lider ülke ve hatta endüstri sayısı bile zaman içerisinde değişebilir. Model ayrıca fiziki ve beşeri sermayenin birikimi ile dışsallıklar dahil olmak üzere orta veya uzun dönem gerektiren dinamik kazançlara da odaklanmaktadır (Grossman ve Helpman, 1991a, 1991b, Were, 2015).

Yeni ticaret teorilerinde dikkate alınan durumlardan birisi; ticareti yapılan mallar ile ilgili uzun dönemde üretim ölçeğinin büyümesi, ar-ge artışları ile ortalama maliyetlerin düşürülmesi neticesinde ölçeğe göre artan getiri durumudur. Büyük firmalar açısından ölçeğe göre artan getiri durumunun değerlendirilmesi ise ölçek ekonomilerine bağlıdır. Eğer ölçek ekonomileri içsel nitelikte ise büyük firmalar fiyat farklılaştırması ve pazar payı kontrolleri uygulayarak küçük firmalara göre maliyet avantajı sağlar, ancak rekabetçi denge bozulur (Seyidoğlu, 2003). Rekabetçi dengenin bozulması ise monopollü rekabet, monopol ve oligopol piyasa gibi aksak rekabet oluşumlarına yol açabilir. Bu anlamda yeni ticaret teorileri; ürün çeşitlendirme olanaklarını bünyesine katarak geleneksel ticaret teorilerinden farklılaşmış ve yeni ticaret doktrinine farklı bir boyut kazandırmıştır (Krugman, 1980, Sen, 2005).

Neoklasik Solow Büyüme Modeli’nde üretim fonksiyonu için ölçüğe göre sabit getiri ve üretim faktörleri için azalan verimler söz konusudur. Aynı zamanda rekabetçi piyasa mekanizması işlerliğinin dışında gelişen otonom bilimsel buluşlar ile dışsal teknolojik değişim gerçekleşir ve teknoloji fert başına gelir artışını sağlayan etkidir. Fert başına üretim ve fert başına tüketim eşit ölçüde değiştiği için dengeli bir büyüme durumu gerçekleşmekte; bu nedenle modelde kamu politikalarına yer verilmemektedir. Ayrıca modelde zengin ülkeler zamanla durgun duruma girmekte ve onların gelişme yolunu takip eden ülkeler ise onları yakalamakta, yakınsamaktadır (Solow, 1957, Romer, 1986, 1994). Ancak model uzun dönem için tatmin edici bir açıklama getirememiştir. Özellikle Güney Kore, Tayvan, Hong Kong ve Singapur gibi Asya Kaplanlarının sanayileşme ve teknoloji ile ilgili devlet müdahaleleri ile faktör donatılarını tersine çevirebilmeleri gibi örnekler nadirdir. Yakınsama varsayımı ampirik analizlerle de genellikle desteklenememiştir. Ülkeler arasında yakınsama bir tarafa; fakir ve zengin ülkeler arasında gelir dağılımı hala bozulmaya devam etmektedir.

Neoklasik Büyüme Modeli’nin dışsal teknolojik değişim yaklaşımına karşıt olarak geliştirilen İçsel Büyüme Modelleri; büyümenin ekonomik sistemin kendi dinamikleri içerisinde serbestçe faaliyet gösteren ekonomik güçlerin etkileşimi ile bilinçli yapılan yatırımlarla gerçekleşeceğini vurgulamışlardır (Romer, 1986, 1994). Modelde bilgi, dış ticaret, ar-ge, teknolojik gelişme içselleştirilmiştir. Teknoloji, telekomünikasyon ve ulaşım sektöründeki gelişmeler küresel üretim ve dağıtım sistemlerinin “değer zincirleri” etrafında yeniden düzenlenmesi için fırsatlar yaratmıştır. Yapararak-öğrenme ve içsel teknolojik değişim ile beraber Neoklasik modeldeki azalan getiri durumunun geçersiz olacağı, serbest dış ticaret politikalarının ekonomik büyümeye katkı sunacağı, aynı zamanda bilgi ve beşeri sermaye birikimi avantajı elde edileceği vurgulanmıştır. İçsel büyüme modellerinde aynı bilgi aynı anda birden çok üretim alanında kullanılabilirdiğinden

ve beşeri sermayeden doğan pozitif dışsallıklardan ötürü azalan verimler ortaya çıkmamakta, neticede ülkeler durgun duruma girmemektedir. Aynı zamanda yakın gelişmişlik düzeyine sahip olan iki ülke arasında mal ve bilgi akışı yoluyla kaynaklar etkin olarak yeniden dağılmakta ve süreç ülkeler arasında ölçeğe göre artan getiri ile sonuçlanmaktadır. Serbest ticaretin büyümeyi olumsuz etkilediği nadir durumlar ise, sadece ülkelerin başlangıçtaki faktör donanımlarından ve teknolojik gelişme seviyelerinden kaynaklanmaktadır (Rodríguez ve Rodrik, 2001). Aynı zamanda Neoklasik büyüme modellerinde iktisat politikalarına kıymet verilmezken, içsel büyüme modellerinde kamu eğitim hizmetleri, ar-ge faaliyetleri, üniversite-sanayi işbirliği, yabancı yatırım destekleri, patent ve mülkiyet haklarını korumak gibi aktif roller üstlenmektedir. Bu nedenle yeni *içsel büyüme teorilerinde* ekonomik gelişmeye ve büyümeye doğrudan veya dolaylı olarak katkıda bulunan, her türlü maddi ve maddi olmayan; *politik, örgütsel, çevresel, entelektüel, kültürel, beşeri, bilimsel, teknolojik ve sosyal* unsurlar *sermaye* olarak kabul edilmektedir. Bu şekilde bir toplumun sahip olduğu sosyal sermaye ve kurumları, o toplumun ekonomik performansının önemli bir belirleyici olarak görülmektedir (Koç ve Ata, 2012:207).

İçsel büyüme modelleri sıklıkla Romer (1986) in, Lucas (1988) in “Beşeri Sermaye”, Rivera-Batiz ve Romer (1991a,1991b) in “Ar-Ge” modeli ve Grossman ve Helpman (1991a,1991b) in çalışmaları ile anılmaktadır (Grossman ve Helpman 1991a,1991b). Romer (1986) çalışmasında yeni buluşların ve bilginin yayılımının patent, lisans, ticari marka hakları vb. uygulamalarla tamamen kısıtlanamayacağını ifade etmektedir. Aynı zamanda yeni bilgi ve teknolojilerden kaynaklanan fiziki yatırım ve beşeri sermaye birikimi ile pozitif dışsallıkların etkisi neticesinde üretimde artan getiri oluşmakta; ancak yeni bilgi edinimi ve teknolojik yenilik maliyetleri sınırsız büyümeyi dengelemektedir. Dolayısıyla Neoklasik önermenin fiziksel sermayenin; sermayenin marjinal verimliliğini azaltacağı önermesi reddedilmektedir. Bu nedenle

gelişmiş ülkelerde azalan verimler bir yana, yakınsama süreci ve durgun durum oluşmamaktadır (Romer, 1986, 1990).

Lucas’ın Beşeri Sermaye Modeli’nde (1988) yaparak öğrenme; teknolojik yayımlar yolu ile daha büyük pazarlara erişim olanağı oluşmakta, beşeri sermayenin işgücü ve fiziki sermaye üretkenliği artışı gibi dışsal yararlar ile sermaye birikimine katkıda bulunmaktadır. Çünkü artan rekabet gücü ve yenilikçilikten kaynaklanan daha yüksek verimlilik, değer zincirleri ile daha fazla üretimi, yatırımı ve dolayısıyla uzun dönemde ekonomik büyümeyi teşvik etmektedir (Lucas, 1988). Bu anlamda değer zinciri artışları dış ticarete nihai mal ihracının yanında ara mal ve yarı tamamlanmış mal ihracı gibi ilave seçeneklerini de artırarak dış ticaret hacminin genişlemesine ve üretim aşamalarının daha geniş bir coğrafi alana yayılmasına katkı sunmaktadır (Soyyigit ve Doğan, 2019). Modeldeki ülkeler arası gelir seviyeleri ve büyüme oranındaki farklılıklar ise ülkelerin beşeri sermaye birikimi veya faktör donatımındaki farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Çünkü ülkeler başlangıçtaki fiziki sermayelerinin karlılık oranına göre marjinal getirilerini belirlese de, uzun dönemde büyümeyi etkileyen ilave birçok faktör bulunmaktadır. Bu nedenle görece fakir ülkelerin durumunda bir yakınsama olmayacaktır (Were, 2015).

Rivera-Batiz ve Romer’in Ar-Ge Modeli’nde (1991a,1991b) monopollü rekabet piyasası varlığı altında bilgi ve teknoloji içselleştirilmiştir, ar-ge ile beşeri sermayenin içerilmemiş teknolojik buluşları ise büyümenin itici gücü konumundadır. Modelde yeni bilgi ve teknoloji üretimi azalan verimlere tabi olmasından ötürü ilave maliyet yaratmakta, ancak monopollü rekabetteki yenilikçi firma fiyat yapıcı olduğu için üretim süreçlerindeki bu ek maliyetleri ürün fiyatlarına yansıtılabilmekte ve yenilikçi olmaya devam edebilmektedir (Rivera-Batiz ve Romer, 1991a, 1991b).

Grossman ve Helpman (1991a, 1991b) da çok ülkeli, dinamik bir genel denge modeli çerçevesinde içsel büyüme modellerine katkı yapmıştır. Çalışmalarında teknolojik yeniliklerin tesadüfen

değil, iktisadi birimlerin bilinçli davranışları sonucu piyasa koşullarında içsel olarak ortaya çıktığını ifade etmektedirler. Ticaret yapan ülkelerin içsel büyümeleri ile ilgili, otomatik olarak gerçekleşen uluslararası bilgi yayılmaları durumu söz konusudur. Bu ortamda ticaret, yerel inovasyonun dışsallığı ile birlikte var olan bir dışsallık yaratır. Uzun dönem büyüme ise şu şekilde açıklanmaktadır: Serbest ticaret bir taraftan firmaları farklı fikir ve teknolojiler kullanmaya iterken, diğer taraftan elde edilen teknik bilgi ve teknolojik yenilikler ülkeler arası transfer edilerek yayılır. Sonuçta entegrasyon ile uluslararası rekabet ve ticaret artarken, kaynaklar yeniden dağılarak uzun dönemde daha dengeli bir büyüme sağlanır.

Dış ticarete ihracat çeşitlendirmesi yerine ihracatta uzmanlaşma ve faktör donatılarının önemini vurgulayan geleneksel ticaret teorilerinin aksine, neoklasik ticaret teorileri ve içsel büyüme teorileri ihracat çeşitlendirme politikalarına dolaylı olarak katkı sunmaktadır. Çünkü küreselleşme ile artan ticaret akışı; ticaret modellerinin tam rekabet, karşılaştırmalı üstünlük ve ölçeğe göre sabit getiri çerçevesinde değil de ürün farklılaştırma, eksik rekabet ve ölçek ekonomileri üzerinde yoğunlaşması gerektiğini göstermektedir (Krugman, 1980, Thuy, 2021).

Neoklasik büyüme teorileri ihracat portföyünün çeşitlendirilmesi ile ihracat gelirlerindeki istikrarsızlıkların önüne geçilmesi fikirlerine bir ön dayanak olsa da, ölçek ekonomileri, dinamik yayılma gibi kavramları vurgulayan içsel büyüme teorilerinin ihracat çeşitlendirmesinin uzun dönem ekonomik büyümeye daha fazla katkı sunduğu söylenebilir.

Ülkelerin entegrasyonunun ve serbest dış ticaretin sürekli devam edeceği gerçeği göz önüne alınırken, sürdürülebilir kalkınma hedefi için yapısal değişimlerin sağlanması, mülkiyet hakları gibi konularda kurumsal düzenlemelere gidilmesi gibi faktörlerin yanında takip edilen ticaret politikalarında ihracat çeşitlendirilmesi üzerine yoğunlaşılması bu anlamda önem arz etmektedir.

2.2. İhracat Çeşitlendirmesi

Uluslararası ticaretin uzun dönemde ekonomik büyüme ve sürdürülebilir kalkınmaya olan pozitif katkısı ile ilgili yaygın bir kanı mevcuttur. Uluslararası ticarete uygulanan sanayileşme stratejileri ithal ikameci veya ihracat odaklı olabilmektedir. İhracat odaklı büyüme stratejisi yaklaşımı ülkelerin ticaret hacimlerini genişletebilmeleri adına 1970’li yıllardan itibaren ön plana çıkmaktadır.

Ekonomik büyüme ve ihracat arasındaki ilişki ise uzun zamandır teorik ve ampirik çalışmalara konu olmaktadır. İhracatın artışı; dış ticaret çarpanı etkisi ile yatırımları, istihdamı ve dolayısıyla milli geliri artırmaktadır. İhracat aynı zamanda sağladığı döviz kazancı ile üretimde girdi olarak kullanılan sermaye mallarının ve ara malların ithalatını finanse etmekte ve ekonomik büyümeye katkı sunmaktadır (Ramos, 2001). Ayrıca ihracat artışı ile uzmanlaşma, daha fazla kapasite kullanımı ve dış piyasaları öğrenme gibi katkılar neticesinde artan teknoloji; sektörler ve endüstriler arası yaratılan pozitif dışsallıklara, yayılma etkilerine ve ölçek ekonomilerine yol açmaktadır. Yeni bilgi ve tekniklerin edinimi, kaynak tahsisinde etkinlik sağlanması ile daha yüksek verimlilik düzeyine ulaşmakta, uzun dönemli sürdürülebilir büyüme için olanak sağlanmaktadır (Vohra, 2001; Şimşek ve Kadılar, 2010).

İhracat odaklı büyüme stratejilerinin takip edilmesi; dolayısıyla ihracata yönelik üretim gerçekleştirerek büyüme çabaları dış ticarete yaygın bir gelenek iken; doğal afetler, salgınlar, ekonomik krizler ve iklim değişikliği problemleri gibi emtia fiyatlarında dalgalanmaya yol açan ve toplam talebi daraltan çeşitli ekonomik ve politik risklerle karşılaşabilmektedir. Ticaretin birkaç temel ürün ile oluşturulan mal sepetine bağlı olması ülkelerin herhangi bir şok karşısında istenmeyen fiyat oynaklıkları ile karşılaşmalarına yol açmaktadır. Bahsedilen süreçler ihracat gelirlerinde de değişkenlik ve belirsizliğe yol açarken, ülkelerin ekonomik büyüme performanslarının düşmesine de sebebiyet verebilmektedir (Agosin

vd., 2011). Nitekim Dünya Ticaret Örgütü; Ticaret Raporu (2021) na göre, COVID -19 pandemi sürecinde 2020 yılı küresel mal ve hizmet ticaretinin nominal dolar cinsinden değeri % 9,6 düşerken; küresel GSYİH İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana ilk defa % 3,3'e kadar gerilemiştir.

Bir ekonomide ihracat gelirlerinin toplam hasıla içerisindeki payının büyük olması, ihracat gelirlerinde yaşanan dalgalanmaların aynı derecede ülkenin milli gelirini etkilemesine yol açacaktır (Acaravcı ve Kargı, 2015). Arap Ülkeleri Birliği'nin ihracat gelirlerinin büyük bir kısmının petrole bağlı olmasından dolayı tecrübe edilen 1973 petrol krizi bu duruma somut bir örnektir.

Özellikle gelişmekte olan ülkelerde belirli bir ürüne veya işlenmeden ihraç edilen belirli bir ürün grubuna aşırı bağımlılık (yoğunlaşma) vardır. Aynı zamanda talebin fiyat esnekliğinin düşük olmasından dolayı birincil malların fiyatları; çoğu sanayi mallarına göre daha fazla değişim göstermektedir. Fiyat değişimlerinden kaynaklı ihracat istikrarsızlıkları ise özellikle gelişmekte olan ülkelerin iç talep yapılarını bozmakta ve yatırımlarını daha riskli hale getirerek caydırmaktadır (Al-Marhubi, 2000). Bu olumsuz süreç gelişmekte olan ülkelerde konjonktür dalgalanmalarına karşı teknik yetersizlikler, etkili para ve maliye politikalarının yoksunluğu, etkin olmayan likidite yönetimi, ulusal paralarının değersizliği gibi nedenlerle gelişmiş ülkelerden daha belirgin yaşanmaktadır (Macbean, 2012, Manama, 2016).

Ekonomik büyümeye engel olan istikrarsızlıkları azaltmaya yönelik politikalar ise sürekli gündemde olan ve üzerinde durulan bir konudur. İşte bu noktada ihracat yoğunlaşmasını azaltarak, ihracat çeşitlendirmesine gidilmesi takip edilebilecek stratejilerdendir.

IMF'nin genel tanımı ile ihracat çeşitlendirmesi, ihracatta farklı ürünlerinin sayısının artırılmasıdır. Ali vd. (1991) çalışmalarında ihracat çeşitlendirmesini ihracatı daha geniş bir tabana yaymak, azalan fiyat eğilimine sahip olan malları; artan fiyat eğilimlerine sahip olan emtialar ile değiştirerek ekonomik büyümeyi artırmak

veya pazarlama vb. ek işlemler ile ihracat mallarının katma değerini artırmak olarak tanımlamaktadır. Daha genel bir tanımlama ile ihracat çeşitlendirmesi; bir ülkenin ihraç ettiği mal sepetini değiştirmesi (eski pazarlara yeni ürünler), ticaret partnerlerini artırması (yeni pazarlara yeni ürünler ve/veya yeni pazarlara eski ürünler) veya ihracat yapısının yenilik ve teknoloji ile yeniden şekillendirilmesidir (Kamuganga, 2012). İhracat çeşitlendirmesi; ürün çeşitlendirmesi ve pazar (coğrafi bölge) çeşitlendirmesi şeklinde gerçekleştirilebilir. Ürün çeşitlendirmesi ise kendi içerisinde yatay ve dikey çeşitlendirme olarak ikiye ayrılmaktadır (Wilhelms, 1967).

Yatay (horizontal) çeşitlendirme; uluslararası mal fiyatlarındaki dalgalanmalardan etkilenmemek için ihracat aşamasında olan birincil malların (temel ürünlerin) ölçeğinin nicel olarak artırılmasıdır. Dolayısıyla aynı sektörde farklı ürünler üretilerek ürün ölçeği artırılır. Yatay ihracat çeşitlendirmesi ile fiyat ve ticaret hacmi bakımından aşırı dalgalanmalara maruz kalan sınırlı sayıda emtiaya olan bağımlılık azaltılabilir (Herzer ve Nowak-Lehmann, 2006). Başlangıçta tarım ve maden ihracatçısı olan bir ülkenin buğday ve bakır fiyatlarının azalması ile bu malların ihracatını azaltarak, fiyatı daha yüksek ve nispeten daha istikrarlı olan aynı sektördeki mısır ve alüminyum ihracatına yönelmesi örnek olarak gösterilebilir (Değer, 2010).

Dikey (vertical) çeşitlendirme, üretim ve pazarlama sürecinde ihraç edilen mal sepetinde önemli bir değişiklik oluşturulması ya da yeni bir mal sepetinin meydana getirilmesi olarak tanımlanmaktadır. Yatay çeşitlendirmedeki birincil ürünlere dayalı ihracat performansından ziyade; dikey çeşitlendirme daha çok ikincil, üçüncül ürünlere veya imalat sektörü ürünlerine doğru yapısal bir dönüşüm içermektedir. Dolayısıyla temel mallardan mamül mallara geçiş gibi, üretim sürecinin farklı safhalarında gerçekleştirilmektedir. Bu nedenle dikey çeşitlendirmenin bilgi yayılımı, uluslararası rekabet ve ekonomik istikrarın sağlanmasında yatay çeşitlendirmeden daha etkin olduğu söylenebilir (Manga,

2019). Hammadde, yarı mamul mal veya tamamlanmış mamul mal ihracatı dikey çeşitlendirmeye örnek teşkil edebilir.

İhracat çeşitlendirmesi politikalarının takip edilmesi ile genel olarak “portfolyo etkisi” ve “dinamik etki” ortaya çıkar. Finans literatüründen geçen bir terim olan “portfolyo etkisi”; ihracat çeşitlendirmesinin ihracat gelirlerindeki ve milli gelirdeki oynaklıkları azaltması ve sürdürülebilir iktisadi büyümeye olumlu katkı sunması ile oluşur (Agosin, 2007). Daha geniş bir ihracat tabanı ile fiyat dalgalanmalarının olumsuz etkilerinden korunarak, ihracat gelirlerindeki istikrarsızlığın önüne geçilmiş olunur (Çeviker ve Taş, 2011, Acaravcı ve Kargı, 2015, Thuy, 2021). Orta ve yüksek teknoloji içeren sektörlerde istihdam fırsatı artar (Shiferaw ve Hailu, 2016). “Dinamik etki” ise ihracat çeşitliliğinin sektörel genişleme, rekabet artışı, üretim tekniklerinin gelişimi, bilgi akışları, beşeri sermayenin gelişmesi gibi faktörlerle verimlilik artışına katkı sunması ve ölçek ekonomilerinin avantajlarından yararlanılmasıdır. Ekonomide öğrenme faaliyetleri ile endüstriler arası dinamik bilgi yayılmaları ve öğrenme etkileri gerçekleşmekte, mevcut olan sektörler ihracat çeşitliliği ile daha yüksek faktör verimliliğine ulaşmakta (Herzer ve Nowak-Lehmann, 2006), özetle pozitif dışsallıklar elde edilmektedir (Al-Marhubi, 2000, Agosin, 2007, Brenton vd. 2012).

İhracat çeşitlendirmesi politikalarının ülkelerin ekonomik büyümesine pozitif katkı sağlayacağı öngörülmüşken, bu artışın ülkelere özgü yapısal özelliklerine göre değişebileceğinden de bahsetmek gerekmektedir (Bebczuk ve Berrettoni, 2006, Akar ve Ay, 2019). Ülkedeki imalat sanayinin gelişimi, tarıma veya sanayiye dayalı üretim yapısı, hammadde, maden ya da enerji stokları, coğrafi farklılıklar, yasal ve kurumsal yapının işleyişi gibi faktörler bu anlamda takip edilen ihracat çeşitlendirmesi politikalarının etkinliğini değiştirecektir.

İhracat çeşitlendirmesi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki Neoklasik ticaret teorilerinden itibaren değerlendirilebilir (Doğruel

ve Tekce, 2011). Neoklasik ticaret teorilerinde Smith, Ricardo ve Heckscher-Ohlin-Samuelson, ticarete uzmanlaşmaya vurgu yaparak; tarım sektöründe azalan verimler yasaının geçerliliği nedeniyle uzun dönemde ticaret hadlerinin sanayileşmiş ülkeler aleyhine gelişeceği şeklinde ortak bir çıkarsama yapmışlardır. Dolayısıyla geleneksel iktisadi yaklaşım, ihracatta yoğunlaşmayı önerirken, çeşitlendirme aleyhine argümanlar ileri sürmektedir. Ölçeğe göre getiri ve dinamik yayılma etkileri barındıran içsel büyüme modellerinde ise ihracat portföyünü çeşitlendirmenin uzun dönemdeki olumlu etkilerinden bahsedilmektedir (Herzer ve Nowak-Lehmann, 2006).

1950’lerde gerçekleştirdikleri çalışmalarında Singer ve Prebisch; tarım ürünleri ihraç eden az gelişmiş ülkelerin ve sanayi ürünleri ihraç eden sanayileşmiş ülkelerin arasında uzun dönemde ticaret hadlerindeki bozulmanın, az gelişmiş ülkeler aleyhine gerçekleşeceğini ifade etmektedirler (Seyidoğlu, 2003, Doğruel ve Tekce, 2011). Prebisch, az gelişmiş ülkelerde verimlilik artışlarının fiyatları düşüreceğini, sanayileşmiş ülkelerde ise fiyatlara yansımaya karşılık arttıracağını öne sürmektedir. Singer, ticaret hadlerinin büyük ölçüde gıda ve hammadde ihraç eden az gelişmiş ekonomilerin aleyhine, endüstriyel mal satan gelişmiş ülkelerin lehine olacak şekilde bozulacağını iddia etmektedir. Çünkü gıda ve hammadde gibi temel ve tarımsal ürünlerin fiyat artışlarına karşılık olarak, birincil mallardan üretilen mamul malların fiyatları da yükselecektir. Talep esnekliğinin düşük olduğu az gelişmiş ülkelerde fiyat artışları ile ihracat kazancı olumsuz etkilenecek, dış ticaret hadleri bozulacak ve yeni ticaret hadleri mamul mal ihraç eden gelişmiş ülkeler lehine işleyecektir (Bonaglia ve Fukasaku, 2003). Singer-Prebisch tezi bu anlamda; gelişmekte olan ülkelerde tarım ve hammadde ürünlerini içeren birincil malların yerine, yüksek katma değer içeren çeşitlendirilmiş mamul mal ihracatına yönelerek ticaret yapılmasının ticaret hadlerindeki bozulmayı dengeleyeceğini ifade etmektedir. Bu teoride çeşitlendirilmiş mamul mal ihracı ile aslında ihracat çeşitlendirilmesine vurgu yapılmaktadır.

Dış ticaret analizlerinde bir ülkenin ihracat çeşitliliğini ölçebilmek adına kullanılan göstergelerden birisi yoğunlaşma oranlarıdır. Yoğunlaşma; bir ülkenin dış ticaretinin belirli sayıda firma, ülke veya sektör tarafından kontrol edilmesidir (Eşiyok ve Kafalı, 2013). Başka bir ifade ile bir ülkenin ihracatının kısıtlı sayıda ürünlere ve/veya ülkelere yönelik bağımlılığının olmasıdır. İhracatta yoğunlaşma derecesi, bir ülkenin ihracat bileşimindeki emtia sayısına ve ihracat paylarının dağılımına bağlıdır (Ali vd., 1991).

Ülkelerin dış ticarete hangi ürünler üzerine yoğunlaştıkları, dolayısıyla ürün çeşitliliğinin hesaplanması belirli yoğunlaşma endeksleri yardımıyla gerçekleştirilmektedir. Alternatif endeksler arasında yoğunlaşma analizlerinde en çok kullanılan yöntemlerden; Herfindahl-Hirschman endeksi (HHI), Gini Yoğunlaşma endeksi (GHI), Firma Yoğunlaşma Oranları (CR_n), Theil Entropy endeksi (TEI) bu çalışmada açıklanacaktır.

Herfindahl-Hirschman Endeksi (HHI):

$$HHI_j = \frac{\sqrt{\sum_{i=1}^N \left(\frac{X_{ij}}{X_j}\right)^2} - \sqrt{\frac{1}{N}}}{1 - \sqrt{\frac{1}{N}}}$$

HHI_j: *j* ülkesi için ihracatın ürün yoğunlaşma endeksi, *X_{ij}*: *i* ürününün *j* ülkesine göre ihracat değeri, *X_j*: *j* ülkesinin ihracatının toplam değeri ve *N*: ihraç edilen ürün veya sektör sayısını göstermektedir.

Herfindahl endeksi olarak da adlandırılan bu endeksin aldığı değerler 0 ile 1 arasında değişmektedir. Endeks değerinin 0 değerine yaklaşması ülke ihracatının ürün grupları arasında homojen şekilde dağıldığını ya da ihracatta daha fazla çeşitlendirmenin olduğunu göstermektedir. Endeks değerinin yükselmesi; diğer bir ifade ile 1'e yaklaşması ise yoğunlaşmanın fazla olduğunu, ülkenin ihraç edilen az sayıda ürünlere veya önemli ihracat varış bölgelerine aşırı yoğunlaştığını ifade etmektedir (Vahalik, 2015).

Gini -Hirschman Endeksi (GHI):

$$GHI = 100 \sqrt{\sum_{k=1}^n \left(\frac{X_{it}}{X_t}\right)^2}$$

GHI: Gini endeks değerini; *X_t*: ülkenin *t* dönemindeki toplam ihracatı payını, *X_{it}*: *t* dönemindeki *i*. mal grubu ihracatındaki toplam mal sayısını ifade etmektedir. Endeks 0 ve 100 aralığında değerler almaktadır. Katsayının yüksek değerler alması ihracatta az sayıda ürüne yoğunlaştığını, katsayının küçük değerler alması ise ülke ihracatında ürün yoğunluğunun düşük olduğunu göstermektedir. Başka bir ifade ile endeks değeri 0’ a yaklaşırken ihracat çeşitliliği artar, dolayısıyla ülkenin ihraç ettiği mal sayısı fazladır ve ihracat bu mallar arasında dengeli dağılmıştır. Endeks değerinin 100’e yaklaşması ise ürünlerin ihracat dağılımının yoğunlaşma gösterdiğini ifade etmektedir (Soyyigit ve Doğan, 2019).

Firma Yoğunlaşma Oranı (CR_n) :

$$CR_n = \sum_{i=1}^n S_i * 100$$

CR_n: *n* sayıdaki öncü firma veya ülke için yoğunlaşma oranını (toplam ihracat payını), **S_i**: *i*. ülke ya da ürünün toplam ihracattaki payını göstermektedir. Uygulamalarda daha çok *n*=4 veya *n*=8 tercih edilmektedir. **CR₄**; satış gelirlerinde ilk dört büyük firmanın piyasadaki kümülatif payını, **CR₈** ise satış gelirlerinde ilk sekiz firmanın kümülatif payını göstermektedir.

$0 \leq CR_n \leq 30$ ise düşük yoğunlaşma

$31 \leq CR_n \leq 50$ ise orta düzeyde yoğunlaşma

$51 \leq CR_n \leq 70$ ise yüksek düzeyde yoğunlaşma

$71 \leq CR_n \leq 100$ ise çok yüksek düzeyde yoğunlaşmayı ifade etmektedir. Endeks değerinin yükselmesi; piyasadaki öncü firmaların piyasayı kontrol gücünün arttığını göstermektedir (Kaynak ve Ari, 2011).

Theil Entropy Endeksi (TEI): 0 ile $\ln(n)$ arasında değerler alabilmektedir. Theil (1967,1972), entropinin bilgi teorisinde olasılıksal bir yorumuna dayanarak, çeşitlendirmenin bir ölçüsü olarak ekonomide entropi kavramını uygulamaktadır (Balavac, 2012).

$$TEI = \frac{1}{n} \sqrt{\sum_{i=1}^n \frac{x_{ij}}{\mu} \ln\left(\frac{x_{ij}}{\mu}\right)}$$

$$\mu = \frac{\sum_{i=1}^n x_i}{n} \text{ Toplam ihracatın değeridir.}$$

x_{ij} , j ülkesinin veya ülke grubunun toplam i ürünü ihracat değerini, n , ihracat havuzuna başka yeni bir ihracat kategorisinin eklenmesini, $\mu = \frac{\sum_{i=1}^n x_i}{n}$ toplam ihracatın ortalama değerini ifade etmektedir (Balavac, 2012; Altun ve Benli, 2021). Endeks, 0 ile $\ln(n)$ arasında değerler alabilmektedir. Katsayı değeri çeşitlendirme derecesi ile ters orantılıdır. Dolayısıyla Theil Entropy endeksinin yüksek değerleri yoğunlaşmayı, düşük değerleri ise çeşitlendirmeyi temsil etmektedir (Can ve Doğan, 2015).

İhracat değerlendirmelerinde dikkate alınabilecek bir başka gösterge ise (ECI) ekonomik karmaşıklık endeksidir. Ekonomik karmaşıklık endeksi, bir ülkenin ürettiği ürünlerin üretim tekniği açısından ne kadar bilgi yoğun olduğunu göstermektedir. Endeks değerinin yüksekliği; üründeki bilginin, dolayısıyla karmaşıklığın ve çeşitliliğin artması anlamına gelir. Bu durumda ülkenin ürettiği ürün için teknik bilgiyi okuma kapasitesi artarken, ürünün diğer ülke ürünleri ile ikame olasılığı düşer. Bu süreç ise ülkenin ekonomik performansına olumlu katkı sağlar (Hausmann vd. 2014, Eryüzlü ve Gültekin, 2021).

3. Türkiye'de İhracat Yapısı ve İhracat Çeşitlendirilmesi

Türkiye'de 24 Ocak 1980 kararları ile ithal ikameci sanayileşme politikaları bırakılarak, ihracata dayalı büyüme stratejileri uygulanmaya başlanmıştır. İhracat odaklı dışa açılma politikaları

ile Türkiye’nin dış ticaretinde yeni bir yapısal dönüşüme gidilmiştir. Sanayileşme stratejisi ile ihracattan elde edilen gelirler; sanayileşmeyi daha da hızlandırarak ihracat gelirlerini artırmış, ülkenin ekonomik büyüme ivmesini hızlandırmıştır (Öztürk ve Özyakışır, 2005).

TÜİK verilerine göre 1980 yılında 2,9 milyar dolar olan ihracat rakamları 1990 yılına gelindiğinde dört kattan daha fazla artarak yaklaşık 13 milyar dolara ulaşmıştır. 2021 yılında ise Türkiye’nin ihracatı yaklaşık 225 milyar dolardır. Diğer taraftan 1980 yılında 7,9 milyar dolar olan ithalat hacmi 2021 yılında yaklaşık 271 milyar dolara ulaşmıştır. İhracatın ithalatı karşılama oranı 1980’de %36.8 iken, 1990 yılında %58.1’ e yükselmiş, 2019 yılında ise %84.6 olmuştur (TÜİK, 2022).

Tablo 1. Türkiye’nin İhracat Gerçekleştirdiği İlk 10 Ülke (2021 yılı, Milyon Dolar)

Ülkeler	İhracat Miktarı
Almanya	19 Milyar 311
ABD	14 Milyar 721
Birleşik Krallık	13 Milyar 704
İtalya	11 Milyar 474
Irak	11 Milyar 126
İspanya	9 Milyar 620
Fransa	9 Milyar 111
Hollanda	6 Milyar 765
İsrail	6 Milyar 356
Rusya Federasyonu	5 Milyar 775

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu, Erişim Tarihi: 28.05.2022

Tablo 1’ de Türkiye’nin 2021 yılında en fazla ihracat yaptığı ilk on ülke ve ihracat değerleri (milyon dolar) yer almaktadır. İlgili yılda ihracatın en fazla gerçekleştirildiği ilk 5 ülke sırasıyla Almanya, ABD, Birleşik Krallık, İtalya ve Irak’tır. 2021 yılı toplam ihracatının 225 milyar 219 bin dolar olduğu dikkate alındığında,

bu beş ülkeye yapılan toplam ihracat değeri toplam ihracat gelirinin yaklaşık %20'lik kısmına tekabül etmektedir.

TÜİK verileri doğrultusunda Türkiye'nin en fazla ihracat yaptığı ticaret partnerinin Almanya olduğu, 2015 yılından 2020'ye kadar ikinci sıradaki ihracat partnerinin Birleşik Krallık olduğu, 2021 yılında ise ikinci sırayı ABD'nin aldığı, 1996 yılından itibaren 2015 yılına kadar ise dönemsel olarak Birleşik Krallık ile; Irak ile; İtalya ile; ve ABD ile daha yoğun bir ihracat yapıldığı söylenebilir (TÜİK, 2022).

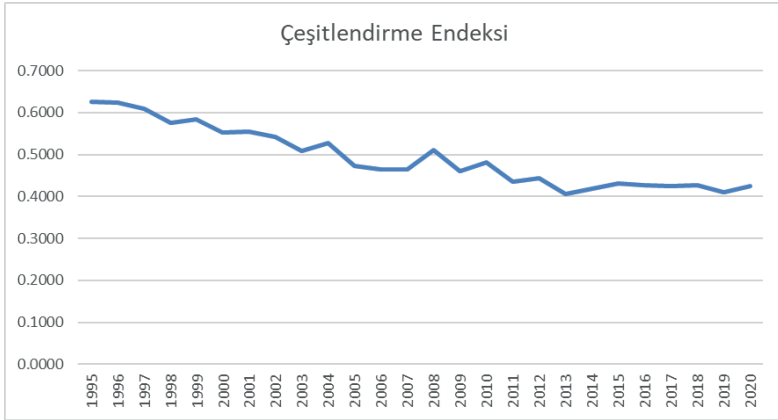
2008 küresel krizi akabinde Avrupa ve ABD'de meydana gelen talep durgunluğu ile dış ticarete meydana gelen daralma sonucunda Türkiye alternatif pazarlara yönelmiş, Ortadoğu, Afrika, Çin ve Rusya gibi yeni ihracat rotaları geliştirmiştir (Çelik, 2016). Yine de zaman içerisinde Rusya hariç bu rotalar Türkiye'nin en fazla ihracat yaptığı ilk on ülke sıralamasına girememiştir.

Türkiye'nin ekonomik faaliyetlere göre ihracat bileşimine bakıldığında; 1980 yılından önce tarım ve madencilik payı nispeten yüksek iken, 1980 itibarıyla uygulanan ihracata dayalı büyüme stratejisi ile tarım ve madencilik payı düşmüş, sanayinin payı ise yükselmeye başlamış ve dış ticarete yapısal dönüşüm gerçekleşmiştir. 2021 yılı itibarıyla toplam ihracat hacmindeki tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörünün payı yaklaşık %3 iken, madencilik ve taş ocakçılığının payı %1.8, imalat sanayinin payı ise yaklaşık %94.5'dir. TÜİK 2022 nisan ayı dış ticaret istatistikleri verilerine göre imalat sanayi ürünlerinin toplam ihracattaki payı %95'tir. 2022 Ocak-Nisan döneminde yüksek teknoloji içeren imalat sanayi ürünlerinin toplam imalat sanayi ürünleri ihracatı içerisindeki payı %3,6' dır. Türkiye'de imalat sanayinin toplam ihracat gelirinin neredeyse tamamına yakınına sağlanmasına rağmen, yüksek katma değerli ve yüksek teknoloji içerikli ürünlerin payının %3 düzeylerinde kalması; ülkenin sürdürülebilir bir ekonomik büyüme politikası için izleyeceği stratejileri yüksek teknoloji içerikli imalat ürünlerinin üretimine ve ihracatına odaklanması gerektiğini

göstermektedir. Türk imalat sanayinde 2012-2021 dönemi için en fazla ihraç edilen ilk üç grup ise sırasıyla motorlu kara taşıtı, treyler ve yarı treyler imalatı, ana metal imalatı ve giyim eşyalarının imalatından oluşmaktadır (TÜİK, 2022).

2021 yılı Ticaret Bakanlığı verilerine göre Türkiye’de en fazla ihracatın gerçekleştirildiği üç fasıl sırası ile motorlu kara taşıtları, kazanlar ve makinalar, demir ve çelikten oluşmaktadır (Ticaret Bakanlığı, 2022). Yıllar itibariyle ilk iki fasıl olan motorlu kara taşıtları, kazanlar ve makinalar sıralamada yerini korurken, 2016-2019 döneminde üçüncü sırayı demir ve çelik yerine kıymetli madenler ve taşlar, 2014 öncesi ise daha çok örme giyim almıştır (TÜİK, 2022).

Şekil 2. Türkiye’de Ürün Çeşitlendirme Endeksi (1995-2020)

Kaynak: United Nations Conference on Trade and Development (Erişim Tarihi:28.05.2022)

Şekil 2’ de Türkiye’de 1995-2020 dönemi için ihracatta ürün çeşitlendirme endeksi değerleri yer almaktadır. Türkiye’de 1995 yılı itibariyle çeşitlendirme endeks değeri 0,60 üzerinde iken, 2000 yılına kadar yaklaşık 0,55’ e gerilemiştir. 2008 yılına kadar ortalama

olarak 0,50 bantında kalan endeks değeri, 2009 yılı sonrasında dalgalı bir eğilim sergilenmesine rağmen 2013 yılı itibariyle 0,40' a düşmüştür. 2013 yılı sonrasında endeks değeri nispeten daha durağan bir seyir izlerken, 2019 yılında yine 0,40 olarak gerçekleşmiş, 2020 yılı itibariyle az bir artma eğilimi göstermiştir.

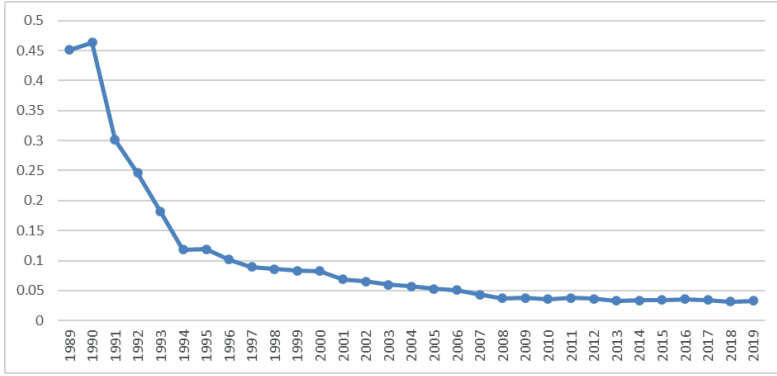
Şekil 2'de çeşitlendirme endeksinin genel olarak azalan bir trend izlemesi, ihracat çeşitlendirmesinde 1995 yılından bu yana belirgin bir artışın olduğunu göstermektedir. Daha önce ifade edildiği gibi, Theil endeks değeri 0 ile 1 aralığında değişmektedir. Türkiye'nin 1995 itibariyle 0,60 olan endeks değeri sonraki 25 yıllık süreçte 0,40' a kadar ciddi şekilde düşmüştür. Türkiye'de bahsedilen dönemde düşen endeks değerleri ülkenin ihraç ettiği mal sayısının arttığını, ihraç edilen ürünlerin daha dengeli (homojen) dağıldığını, kısıtlı sayıda ihracat merkezlerine veya az sayıda ürüne yoğunlaşmanın azaldığını ve dolayısıyla ihracat çeşitlendirme politikalarının olumlu katkıları göstermektedir.

Türkiye için yapılan ampirik çalışmalar, ihracat çeşitlendirmesinde artışın genellikle Türkiye'nin ekonomik büyüme performansını etkilemede kilit bir rol oynadığı, ancak yeterli düzeyde olmadığı genel kanaatindedir. Türkiye için yapılan ampirik araştırmaların başında 1958 yılında yaptığı çalışması ile Michaely gelmektedir. Michaely (1958); Türkiye dahil 44 ülke için geniş çaplı bir araştırma yapmıştır. Çalışmasında dünya ihracat hacminde Türkiye'nin payının oldukça düşük olduğundan ve ihracata yönelik talep esnekliğinin net olmadığından bahsetmiştir. Kösekaşaoğlu (2007); Gini-Hirschman yoğunlaşma endeksinin baz aldığı çalışmasında; Türkiye'nin 1996 Gümrük Birliği anlaşması haricinde 1980 yılından itibaren ihracat çeşitlendirme ile ilgili gelişme kaydettiğini ve genel itibariyle ihracat yapısında önemli değişikliklerin var olduğunu belirtmiştir. Değer (2010); 1980-2006 dönemini dikkate aldığı çalışmasında, Türkiye'de imalat sanayisine dayalı bir ihracat yapısı ve çeşitlendirmesinin artışının ekonomik büyümeye katkı sunacağını vurgulamıştır. Doğan ve Soyuyiğit Kaya (2011); yoğunlaşma oranı (CRn) ve Herfindahl

endeksini kullandığı çalışmasında, Gümrük Birliği Anlaşması sonrasında Türkiye’nin dış ticaretinin ülke ve ürün bazında değişimine açıklama getirmiştir. Yoğunlaşma analizi sonuçları Türkiye’nin dış ticaretinde AB ülkelerinin payında önemli bir değişme olmadığını, ihracatta tek bir ülkeye ya da az sayıda ülkeye bağımlı olma durumunun azaldığını göstermektedir. Çeviker ve Taş (2011); çalışmalarında Türkiye’de ekonomik büyümeden ihracat artışına, ihracat artışından da ihracat çeşitlendirmesine doğru bir nedensellik ilişkisi tespit etmişlerdir. Acaravcı ve Kargı (2015); çalışmalarında ihracat çeşitlendirmesi ile ekonomik büyüme arasında doğrudan bir ilişki bulamamışlar ancak ihracat çeşitlendirmesinin Türkiye için gerekliliğini vurgulamışlardır. Akar ve Ay (2018), çalışmalarında ihracat çeşitlendirmesinin iktisadi büyümeyi pozitif etkilediğinden ve aralarında tek yönlü nedensellik olduğundan, ihracat çeşitliliği ve ihracat hacmi arasında ise çift yönlü bir nedensellik olduğundan bahsetmektedir. Manga (2019), Türkiye dahil belirli ülke grubu için, orta gelir tuzağında yer alan ülkelerde ihracatta ürün çeşitliliğinin iktisadi büyümeyi hızlandırdığı, orta gelir tuzağından kaçan ülkelerde ise ihracatta uzmanlaşmanın ekonomik büyümeyi tetiklediği bulgularına ulaşmıştır. Soyyiğit ve Doğan (2019), Türkiye’de ihracat açısından gerek ülke gerekse ürün çeşitliliğinin AB ülkelerine yönelik olarak sağlandığı ve ihracatın niteliksel açıdan geliştiği yönünde bulgular elde etmiştir. Oral Çevirme (2021), Türkiye’nin ihracatında sektörel ve bölgesel yoğunlaşmaya odaklanmıştır. Ürün yoğunlaşma oranları sonuçları, Türkiye’de 2004 ve 2008 yılında ürün ihracatında yoğunlaşmanın arttığını, 2008 sonrası ise belirgin azalışların gerçekleştiğini göstermektedir. Ülke yoğunlaşma oranları ise 2008 yılına kadar azalırken, 2008 sonrası dönemde önemli bir değişimin olmadığı yönündedir. Altun ve Benli (2021), 2002-2019 dönemi için yoğunlaşma endeksleri ile yaptığı analiz neticesinde Türkiye’de ihracat çeşitliliğinin iktisadi büyümeyi pozitif etkilediği yönünde sonuç elde etmiştir.

Şekil 3. Türkiye'de Pazar Yoğunlaşma Endeksi (1989-2019)

Kaynak: <https://wits.worldbank.org/> (Erişim Tarihi:02.05.2022)

Şekil 3' te Türkiye'de 1989-2019 dönemi pazar yoğunlaşma endeks değerleri yer almaktadır. Endeks değerleri Herfindahl-Hirschman'a göre hesaplanmıştır. Pazar yoğunlaşması, bir piyasadaki pazar payını kontrol eden firma yoğunluğunu ölçmektedir. Türkiye'nin pazar yoğunlaşma endeksinin özellikle 1990 sonrasında keskin bir şekilde düştüğü gözlemlenmektedir. 1989 yılı itibariyle 0,45 olan pazar yoğunlaşma oranı, 1996 yılı itibariyle yaklaşık 0,10' a kadar keskin şekilde düşmüştür. İlerleyen yıllarda azalma eğilimi daha yavaş ta olsa devam etmiş, 2005 yılı itibariyle yaklaşık 0,05' e kadar gerilemiştir. 2007 yılından 2019 yılına kadar olan süreçte endeks değeri 0.05' in altında seyretmektedir. Endeks değerinin düşmesi, dolayısıyla 0'a yaklaşması Türkiye'de kısıtlı sayıda ihracat merkezlerine aşırı yoğunlaşmanın olmadığını göstermektedir.

Türkiye'nin ekonomik karmaşıklık endeksi (ECI) değerlerine bakıldığında, 2000 yılında 96 ülke içerisinde 47. sırada; 2010 yılında 124 ülke içerisinde 49. sırada, 2020 yılında 127 ülke içerisinde 38. sırada yer almaktadır (<https://oec.world>). Bahsedilen yıllarda Japonya, Almanya ve İsviçre endeks değeri en yüksek çıkan

ilk üç ülkenin sırası ise değişmemiştir. Türkiye’de 2020 yılında ürün karmaşıklık endeksinde göre en yüksek değerleri metalleri şekillendirmek için takım tezgahları, malzemelerin mekanik olmayan şekilde çıkarılması için takım tezgahları, vidalar, civatalar, somunlar, perçinler, rondelalar, vb., demir, çelik, metaller için kalıplar (külçe hariç), plastik, kauçuk ve dövme, kalıp damgalama, metal bükme için makine aletleri almıştır. Dolayısıyla Türkiye’nin bu ürünlerin ihracatında teknik bilgi okuma kapasitesi bakımından daha avantajlı olduğu ve bu ürünlerin diğer ülkelerin ürünleri ile ikame olma olasılığının düşük olduğu söylenebilir.

Tablo 2. Türkiye’de Fasil Bazında Gini -Hirschman Endeksinde Göre Yoğunlaşma Oranları (2013-2021)

Yıllar	Motorlu kara taşıtları, traktörler, bisikletler, motosikletler ve diğer kara taşıtları, bunların aksam, parça, aksesuarı	Kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar ve aletler, nükleer reaktörler, bunların aksam ve parçalar	Demir ve çelik
2013	10.89	8.81	6.05
2014	11.28	8.99	5.47
2015	12.01	8.87	4.29
2016	13.68	8.91	4.10
2017	14.95	9.03	4.96
2018	9.64	9.64	6.47
2019	14.87	9.82	5.54
2020	13.02	9.90	5.18
2021	11.11	9.22	7.57

Kaynak: Hesaplamalar yazarlar tarafından TÜİK’den elde edilen verilerle yapılmıştır.

2021 yılı Ticaret Bakanlığı verilerine göre Türkiye’de en fazla ihracatın gerçekleştirildiği üç fasıl sırası ile motorlu kara taşıtları, kazanlar ve makinalar, demir ve çelikten oluşmaktadır (Ticaret Bakanlığı, 2022). Bahsedilen üç fasıl için 2013-2021 dönemi Gini-Hirschman endeksi (GHI) değerleri Tablo 2’de yer almaktadır.

Motorlu kara taşıtları, traktörler, bisikletler, motosikletler ve diğer kara taşıtları, bunların aksam, parça, aksesuarı faslı için ihracatta yoğunlaşma oranı 2013-2021 dönemi için dalgalı bir seyir izlemekte ve 2018 yılı itibariyle ilgili dönem için en düşük değere ulaşmaktadır. Ildırar ve Kıral (2018), Türkiye’de 2004-2017 dönemi otomobil ve hafif ticari araç satışı için HHI değerlerini dikkate aldığı çalışmasında, piyasanın rekabetçi bir yapıda olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Türkiye’de 2013-2021 dönemi için kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar ve aletler, nükleer reaktörler, bunların aksam ve parçaları faslı GHI değerleri ile incelenmiştir. Elde edilen bulgular ilgili dönemde piyasa yoğunlaşmasının düşük olduğunu, ancak zaman içerisinde bu oranın arttığını göstermektedir.

Türkiye’de 2013-2021 dönemi için demir ve çelik sektöründeki GHI değerlerine bakıldığında, düşük yoğunlaşmanın olduğu söylenebilir. Yoğunlaşma oranının en yüksek olduğu yıl 2021 iken, en düşük olduğu yıl ise 2016’dır. Topçu ve Sarıgül (2019), demir- çelik sektöründe 2000-2017 yılları arasında GHI değerine göre en düşük yoğunlaşma oranını 2016 yılı olarak tespit etmiştir ve demir-çelik endüstrisinde rekabet gücünün yüksek olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Her üç fasıl için genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, GHI değerlerinin 0’ a yakın seyretmesi; Türkiye’ de ilgili dönem için ilgili fasıllardaki ürün sayısının fazla olduğunu ve ihracatın bu fasıllardaki ürünler için dengeli dağıldığını göstermektedir. Sonuçlar her üç fasılda da piyasanın rekabetçi bir yapıda eğilim gösterdiğini, ihracatta ilgili fasıllarda ve ilgili dönemde yoğunlaşma düzeylerinin düşük olduğunu ve çeşitlendirmeye gidildiğini göstermektedir. Erkan ve Sunay (2016), Türkiye’de 2000- 2014 yılları arasında ihracatta pazar çeşitlendirmesini Gini-Hirschman endeksine göre hesaplamışlardır. Çalışmalarında Türkiye’de pazar yoğunlaşmasının azaldığını, 2000 yılında %26 olan oranın 2014 yılında %18’lere düştüğünü, birkaç pazara olan bağımlılığın azaldığını ifade etmişlerdir.

SONUÇ VE POLİTİKA ÖNERİLERİ

Ekonomik büyüme ivmesinin kazanılmasında takip edilen politikalardan birisi de ihracat odaklı büyüme stratejisidir. Ancak ekonomik büyümeyi sürdürülebilir kılmak, gelişmiş ülke ekonomilerini yakalayabilmek adına takip edilen dış ticaret politikaları dönem dönem çeşitli ekonomik ve politik risklerle karşı karşıya kalmaktadır. Nitekim hızla artan dünya ticaret hacmi Covid-19 pandemisi sonrası ciddi şekilde düşüş eğilimine girmiştir. Süreç içerisinde kamusal destekler, aşının bulunması, salgının etkisinin azalması gibi faktörler sonrasında dünya ticareti tekrar toparlanmaya başlamıştır. 2021 yılı Dünya Ticaret Örgütü Ticaret raporuna göre, Covid -19 pandemisi ile 2020 yılı küresel mal ve hizmet ticaretinin nominal dolar cinsinden değeri % 9,6 düşerken; küresel GSYİH İkinci Dünya Savaşı’ndan bu yana ilk defa % 3,3’e kadar azalmıştır. Bu tür süreçlerden de tecrübe edildiği gibi bahsedilen risklerin olumsuz etkisinden korunmak adına ülkelerin uygulayabileceği stratejilerden biri de ihracat çeşitlendirmesine gitmesidir.

İhracat gelirleri kısıtlı sayıda sektöre ve/veya bölgeye bağlı kalan ülkelerde yoğunlaşma yüksek iken, ihracat çeşitlendirmesi az olmaktadır. İhracat çeşitlendirme politikaları ile alternatif ürünleri üreten ve alternatif ticaret ortağı yaratan ülkeler, ekonomik ve politik risklere karşı daha dirençli hale gelmektedir. Yüksek teknoloji ürünlerin üretimi ise; ülkelerin yeni pazara girmesine katkı sunacak, ürün çeşitlendirmesine yönlmesi ise ülkeleri olumsuz gelişen ticaret hadleri neticesinde oluşabilecek şoklara karşı daha dayanıklı hale getirecektir.

Türkiye’nin 1980 itibariyle ihracata dayalı sanayileşme stratejisini takip etmesi ile dış ticaret rakamları hızla yükselmeye başlamıştır. Ekonomi politikasındaki meydana gelen yapısal değişim hem dış ticaret hacmini, hem de dış ticaretin sektörel dağılımını etkilemiştir. Çalışmada yer alan Türkiye ihracat çeşitlendirme endeksi, pazar yoğunlaşma endeksi değerleri ve

ihracatta ilk üç sırada yer alan fasıllarda Gini-Hirschman endeksi hesaplamalarında yoğunlaşma oranı sonuçları, ortak olarak Türkiye’de zaman içerisinde ihracat çeşitlendirmesinin artırılması yönünde adımların atıldığını desteklemektedir. İzlenen stratejilerin ekonomik büyümeye katkısının olduğu aşıkardır, ancak takip edilen ihracat çeşitlendirmesi stratejilerinin yeterli olup olmaması konusu daha önce bahsedilen ampirik araştırmalarda da belirtildiği gibi tartışmalıdır.

Türkiye’ de ithal ikameci sanayileşme politikalarının terk edilmesinden sonra tarım ve madencilik sektörlerinin toplam ihracat gelirleri içerisindeki payı azalırken, sanayinin payı giderek yükselmeye başlamıştır. Türk imalat sanayinin payının motorlu kara taşıtı, treyler imalatı ve giyim eşyaları imalatı gibi orta ve düşük teknoloji ürünlerle ağırlıklı olarak büyümesi ise, ekonomi politikalarının daha çok yüksek teknoloji içerikli, yüksek katma değerli ve çevre dostu ürünlerin üretimini teşvik edecek şekilde yönetilmesi gerektiğini göstermektedir.

Sürdürülebilir bir ekonomik büyüme ivmesinin kazanılması, gelişmiş ülke ekonomilerinin refah düzeyine ulaşılması adına; ihracat çeşitlendirme politikaları ile ekonomiye yön kazandırmak Türkiye için oldukça önem taşımaktadır. Bu bağlamda ihracat kompozisyonunun şekillendirilmesine yönelik çalışmalar yapılması, ihracat portföyünü geliştirmek adına yerli yatırımların özendirilmesi hem cari açık probleminin azaltılması adına, hem de sürdürülebilir bir kalkınma ivmesini yakalanması adına fırsat sunabilir. Doğrudan yabancı yatırımlarla gelen teknolojik deneyimlerin içselleştirilmesi de ülkenin ölçek ekonomileri elde etmesi adına avantaj yaratabilir. Diğer taraftan yurtdışı tasarrufların kullanılarak gerçekleştirildiği yatırımlar; verimli ve yüksek teknoloji içerikli ürünlerin üretimine yönelik kullanılmalıdır. Bu kapsamda atılacak adımlarda kamunun ihracatçı firmalara ulusal ve uluslararası teknik enformasyon dağıtımını sağlayabilmesi adına ulaşım ve iletişim altyapılarını geliştirmesi önem kazanmaktadır. Aynı zamanda kamunun ihracatçı firmalar için özellikle hammadde ve teçhizat

üzindeki vergileri kısararak, teşvik kapsamlarını genişletebilmesi, beşeri sermayenin niteliğini artırmaya yönelik olarak sanayi ve üniversite işbirliklerinin geliştirilmesi, ekonomik ve siyasi olarak istikrarlı bir ortam sağlanarak güven unsurunun oluşturulması ile yenilik yaratabilecek beşeri sermayenin yurt dışına göçünün engellenmesi önem kazanmaktadır. Takip edilen tüm politikalar ise CO₂ salınımını azaltmaya yönelik çevresel tahribatı dikkate alacak şekilde gerçekleştirilmelidir.

REFERANSLAR

- Acaravcı, A. & Kargı, G. (2015). Türkiye’de ihracatın çeşitlendirilmesi ve ekonomik büyüme. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 1(1): 1-16. DOI: 10.20979/ueyd.182891
- Agosin, M. R., Alvarez, R., & Bravo-Ortega, C. (2011). Determinants of export diversification around the world: 1962–2000. *The World Economy*, 35(3), 295-315. DOI: 10.1111/j.1467-9701.2011.01395.x
- Agosin, M. R. (2007). Export diversification and growth in emerging economies. *University of Chile Department of Economics Working Papers*, 233:559-562.
- Akar, G., & Ay, A. (2018). İhracat çeşitlendirmesi ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye örneği. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 5(21):809-820.
- Akar, G. & Ay, A. (2019). Ürün ve ülke açısından ihracat çeşitlendirmesi: Türkiye üzerine bir değerlendirme. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 10(1), 116-127. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gumus/issue/44146/460996>
- Ali, R., Alwang, J., & Siegel, P. B. (1991). *Is export diversification the best way to achieve export growth and stability?: a look at three African countries*. World Bank Publications. Policy, Research, and External Affairs Working Paper,729:1-49.
- Al-Marhubi, F. (2000). Export diversification and growth: an empirical investigation. *Applied Economics Letters*, 7(9): 559-562. DOI: <https://doi.org/10.1080/13504850050059005>

- Altun, M., & Benli, M. (2021). İhracatta Ürün Çeşitliliği ve Türkiye'nin Büyüme Performansı. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 67:138-158. DOI: 10.51290/dpusbe.786102.
- Balavac, M. (2012). Determinants of Export Diversification at the Export Margins: Reference to Transition Economies. ETSG 2012 Annual Conference Paper.
- Balogh, T. (1949). Static models and current problems in international economics. *Oxford Economic Papers*, 1(2), 191-198.
- Bebczuk, R. N.& Berrettoni, N. D. (2006). Explaining export diversification: an empirical analysis. Documento de Trabajo No:65. <https://www.depeco.econo.unlp.edu.ar/wp/wp-content/uploads/2017/05/doc65.pdf> Erişim Tarihi: (10.05.2022)
- Bonaglia, F. & Fukasaku, K. (2003). Export diversification in low-income countries: An international challenge after Doha. *SSRN Electronic Journal*, DOI: 10.2139/ssrn.724761
- Brenton, P., Cadot, O. & Pierola, M.D. (2012). *Pathways to African export sustainability, directions in development; trade*. The World Bank Press, Washington. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/9380> License: CC BY 3.0 IGO.
- Can, M., & Doğan, B. (2015). İthalat ve ihracat ürün çeşitlendirme ilişkisi: Türkiye örneğinde nedensellik analizi. *Journal of Alanya Faculty of Business/Alanya İletme Fakültesi Dergisi*, 7(3). Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uaifd/issue/21604/232051>
- Chang, P. H. K. (1991). Export diversification and international debt under terms-of-trade uncertainty: An intertemporal approach. *Journal of Development Economics*, 36(2):259-277.
- Çelik, C. (2016). Türkiye'nin potansiyelinin artırılması kapsamında Çin'in ihracat politikalarının değerlendirilmesi. Kalkınma Bakanlığı Uzmanlık Tezi.
- Çeviker, A., & Taş, İ. (2011). Türkiye'de ihracat çeşitlendirmesi ve büyüme ilişkisi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 3(2): 1-10. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ebd/issue/4858/66819>
- Değer, M. K. (2010). İhracatta ürün çeşitliliği ve ekonomik büyüme: Türkiye deneyimi (1980-2006). *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve*

- İdari Bilimler Dergisi*, 24(2), 259-287. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniibd/issue/2699/35591>
- Doğan, S. & Soyyığıt Kaya, S. (2011). Gümrük Birliği sonrasında (1996-2009) Türkiye’nin Avrupa Birliği ile dış ticaretinin ülke ve fasıl bazlı yoğunlaşma analizi. *Istanbul University Econometrics and Statistics e-Journal*, 0(14): 1-18. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuekois/issue/8981/112033>
- Doğruel, A.S. & Tekce, M. (2011). Trade liberalization and export diversification in selected MENA countries. *Topics in Middle Eastern and North African Economies*, 13:1-24.
- Economic Diversification and Empowerment Economic diversification: lessons from practice | Aid for Trade at a Glance 2019 Erişim Tarihi: 28.05.2022.
- Erkan, B., & Sunay, Z. F. (2016). Türkiye’nin İhracatının Yoğunlaşma Perspektifinde Analizi. *Itobiad: Journal of the Human & Social Science Researches*, 5(7).
- Eryüzü, H. & Gültekin, Ö. (2021). Ekonomik karmaşıklık endeksi-Ticari krediler ilişkisi: Türkiye örneği. *Lapseki Meslek Yüksekokulu Uygulamalı Araştırmalar Dergisi*, 2(3): 14-19.
- Eşiyok B. A. & Kafalı, M. A. (2013). Ankara Dış Ticaret Analizi. Ankara Kalkınma Ajansı-Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Müdürlüğü, 2013:293.
- Grossman, G.M, & E. Helpman. (1991a). *Innovation and growth in the global economy*. Cambridge: The MIT Press,
- Grossman, G.M, & E. Helpman.(1991b). Trade, knowledge spillovers, and growth. *European Economic Review*, 35(2-3): 517-526. [https://doi.org/10.1016/0014-2921\(91\)90153-A](https://doi.org/10.1016/0014-2921(91)90153-A)
- Hausmann, R., Hidalgo, C. A., Bustos, S., Coscia, M., Simoes, A. & Yıldırım, M.A. (2014). *The Atlas of economic complexity: mapping paths to prosperity*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, England
- Herzer, D., & Nowak- Lehnmann D, F (2006). What does export diversification do for growth? An econometric analysis. *Applied economics*, 38(15), 1825-1838. DOI: 10.1080/00036840500426983

- Kaynak, S., & Ari, Y. O. (2011). Türk otomotiv sektöründe yoğunlaşma: binek ve hafif ticari araçlar üzerine bir uygulama. *Ekonomik Yaklaşım*, 22(80), 39-58.
- Ildıran, M., & Kıral, E. (2018). Piyasa yapısı ve yoğunlaşma; Türk otomotiv sektörü üzerine bir analiz. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(1), 93-117.
- İME, <https://www.imf.org/external/np/res/dfidimf/diversification.htm> (Erişim Tarihi: 28.05.2022).
- Kamuganga, D. N. (2012). What drives Africa's export diversification?, *Graduate Institute of International And Development Studies Working Paper No. 15*.
- Koç, A. ve Ata, A. Y. (2012). Sosyal Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: AB Ülkeleri ve Türkiye Üzerine Ampirik Bir İnceleme, Sületmen Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 17(1), ss. 199-218.
- Kösekahyaoglu, L. (2007). Türkiye dış ticaretinde ürün ve ülke bazında yoğunlaşma: 1980–2005 dönemi üzerine karşılaştırmalı bir analiz. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 0(36):15-34. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuisiyasal/issue/600/6047>
- Krugman, P. (1980). Scale economies, product differentiation, and the pattern of trade. *The American Economic Review*, 70(5): 950-959.
- Lucas, R. E. J. (1988). On the mechanics of economic development. *Journal of monetary economics*, 22: 3-42.
- Macbean, A.I. (2012). *Export instability and economic development*. Routledge.
- Manama, B. (2016). Economic diversification in oil-exporting Arab countries. In *Annual Meeting of Arab Ministers of Finance*.
- Manga, M. (2019). Orta gelir tuzağı bağlamında ihracatta ürün çeşitliliği ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 9 (1): 145-168.
- Mejía, J. F. (2011). *Export diversification and economic growth. An analysis of Colombia's export competitiveness in the European Uni-*

- on's market*. Physica Verlag Springer Company. London New York. DOI: 10.1007/978-3-7908-2742-2.
- Michaely, M. (1958). Concentration of exports and imports: an international comparison. *The Economic Journal*, 68(272): 722-736. DOI: <https://doi.org/10.2307/2227283>
- Oral Çevirmez, E. (2021). Türkiye’nin ihracatında bölgesel ve sektörel yoğunlaşma. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 13(1):1-15.
- Öztürk, S. & Özyakışır, D. (2005). Türkiye ekonomisinde 1980 sonrası yaşanan yapısal dönüşümlerin GSMH, dış ticaret ve dış borçlar bağlamında teorik bir değerlendirmesi. *Mevzuat Dergisi*, 94.
- Ramos, F. F. R. (2001). Exports, imports, and economic growth in Portugal: evidence from causality and cointegration analysis. *Economic modelling*, 18(4): 613-623.
- Rivera-Batiz, L. A. & Romer, P. M. (1991a), International trade with endogenous technological change. *European Economic Review*, 35(4): 971-1004. DOI: [https://doi.org/10.1016/0014-2921\(91\)90048-N](https://doi.org/10.1016/0014-2921(91)90048-N)
- Rivera-Batiz, L. A., & Romer, P. M. (1991b). Economic integration and endogenous growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 106(2):531-55. DOI: <https://doi.org/10.2307/2937946>
- Rodriguez, F. & Rodrik, D. (2001). *Trade policy and economic growth: A skeptic's guide to the cross-national evidence*. Volume Title: NBER Macroeconomics Annual 2000, Volume 15. Ben S. Bernanke and Kenneth Rogoff, editors MIT Press ISBN:0-262-02503-5. pp.261-338.
- Romer, P.M. (1986). Increasing returns and long-run growth. *The Journal of Political Economy*, 94(5): 1002-1037.
- Romer, P. M. (1990). Endogenous technological change. *Journal of political Economy*, 98(5, Part 2): 71-102.
- Romer, P. M. (1994). The origins of endogenous growth. *Journal of Economic perspectives*, 8(1): 3-22. DOI: 10.1257/jep.8.1.3
- Sen, S. (2005). International trade theory and policy: What is left of the free trade paradigm? *Development and Change*,

- 36(6):1011-1029. First published: 06 December DOI: <https://doi.org/10.1111/j.0012-155X.2005.00447.x>
- Sen, S. (2010). International trade theory and policy: A review of the literature. *The Levy Economics Institute Working Paper*.
- Seyidoğlu, H. (2003). *Uluslararası İktisat: Teori, Politika ve Uygulama*. Güzem-Can Yayınları, Geliştirilmiş 15. baskı, İstanbul.
- Shiferaw, A., & Hailu, D. (2016). Job creation and trade in manufactures: industry-level analysis across countries. *IZA Journal of Labor & Development*. 5(1): 1-36.
- Solow, R. M. (1957). Technical change and the aggregate production function. *The review of Economics and Statistics*, 39(3):312-320. DOI: <https://doi.org/10.2307/1926047>
- Soyyigit, S. & Doğan, S. (2019). Türkiye'nin Avrupa Birliği ülkeleri ile dış ticaretinin yapısal analizi: artan rekabet mi yoksa yoğunlaşma mı? *Journal of Management and Economics Research*, 17(3):164-180. DOI: 10.11611/yead.545692
- Stolper, W. F. & Samuelson, P. A. (1941). Protection and real wages. *Review of Economic Studies*, 9(1):58-73. DOI: <https://doi.org/10.2307/2967638>
- şimşek, M., & Kadılar, C. (2010). Türkiye'de beşeri sermaye, ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin nedensellik analizi. *CÜ İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 11(1): 115-140.
- Topçu, B. A., & Sarıgöl, S. S. (2019). Türkiye demir çelik sektörü ihracatının yoğunlaşma analizi. *Socila Mentality and Researcher Thinkers Journal*.
- Thuy, N. T. T. (2021). Export diversification and economic growth: A comparative study between Vietnam and Thailand. *Business Transformation and Circular Economy*, 62.
- The Observatory of Economic Complexity. <https://oec.world/en/rankings/eci/hs6/hs96> (Erişim tarihi. 06.06.2022).
- Ticaret Bakanlığı. En Fazla İhracat Yapılan 20 Fasil. <https://ticaret.gov.tr/data/5d63d89d13b8762f7c43a738/3-En%20Fazla%20Ihracat%20Yapilan%2020%20Fasil.pdf> (Erişim Tarihi: 15.05.2022)

- TÜİK. Dış Ticaret İstatistik Veri Portalı Türkiye İstatistik Kurumu (2022). <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=-dis-ticaret-104&dil=1> (Erişim Tarihi: 28.05.2022)
- TÜİK (2022). Dış Ticaret İstatistikleri. <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/disticaret.zul?param1=4&param2=0&sitcrev=0&isicrev=0&sayac=5808> (Erişim Tarihi: 28.05.2022).
- United Nations Conference on Trade and Development. Merchandise: Product concentration and diversification indices of exports and imports, annual <https://unctadstat.unctad.org/wds/TableView/tableView.aspx> (Erişim Tarihi: 28.05.2022).
- Vahalık, B. (2015). Analysis of export diversification development of the European Union and BRICS countries. *Central European Review of Economic Issues*, 18:59-70. DOI: 10.7327/cerei.2015.03.05
- Vohra, R. (2001). Export and economic growth: Further time series evidence from less-developed countries. *International Advances in Economic Research*, 7(3):345-350. DOI: 10.1007/BF02295403
- Were, M. (2015). Differential effects of trade on economic growth and investment: A cross-country empirical investigation. *Journal of African Trade*. Volume 2, Issue 1-2, December 2015, Pages 71-85. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.joat.2015.08.002>
- Wilhelms, C. (1967). Export diversification in Latin America. *Intereconomics*, 2: 46-48. DOI: <https://doi.org/10.1007/BF02930583>
- World Bank. <https://wits.worldbank.org/> (Erişim Tarihi:02.05.2022)
- World Trade Report (2021). https://www.wto.org/english/res_e/bo-oks_p_e/wtr21_e/01_c_wtr21_e.pdf(Erişim Tarihi:05.05.2022)

Jeopolitik Konumun Önemi ve Doğrudan Yabancı Yatırımlar Üzerindeki Etkisi: Türkiye'nin Granger Nedensellik Analizi Çerçevesinde Değerlendirilmesi

Ferhat Ertürk⁹

Berna Balcı İzgi¹⁰

1. Giriş

Jeopolitik konum; bir ülkenin veya bölgenin coğrafi konumu ile diğer sosyal, ekonomik, askeri, politik vb. değişkenlerinin de dâhil edilmesiyle diğer ülkelerle olan politik ilişkiler sisteminin konumunu ifade etmektedir. Bir ülkenin jeolojik olarak içinde bulunduğu konum, o ülkenin geleceğini pozitif veya negatif yönde etkileyebilmektedir.

---

9 Gaziantep Üniversitesi, İİBE, İktisat Bölümü, erturkferhat97@gmail.com, Orcid:0000-0002-8835-2646

10 Prof. Dr. Gaziantep Üniversitesi, İİBE, İktisat Bölümü, e-posta: izgi@gantep.edu.tr, Orcid:0000-0001-8336-5475

Ülkeler, jeopolitik konumları bakımından yurtiçi ve yurtdışı kaynakları bir takım olay ve durumlara maruz kalabilmektedir. Bu olaylar, ilgili ülkenin başta reel ekonomisini ve sermaye piyasasını ciddi anlamda etkilemektedir. Özellikle finansal piyasalar, ilgili ülkenin sosyal, siyasi ve ekonomik statüsünden etkilendiği kadar, ülkenin jeopolitik konumu bakımından ortaya çıkan risk unsurlarından da etkilenmektedir. Çünkü devletlerarasında oluşan bir takım jeopolitik anlaşmazlıklar piyasalar özelinde risk ve belirsizlik olarak algılanmasından dolayı ortaya çıkacak etkiler derin izler bırakabilir.

Türkiye jeolojik olarak; üç tarafının denizlerle çevrili olması, İstanbul ve Çanakkale boğazlarına sahip olması, doğal enerji koridoru olması, Asya ve Avrupa kıtalarını birbirine bağlaması gibi birçok önemli faktöre sahip olması bakımından ilk çağlardan beri üzerinde ve çevresinde yaşayan devletler ile olan ilişkilerinde her zaman belirleyici olmuştur. Ayrıca içinde bulunduğu bölgenin birçok konuda ayrıcalıklara sahip olması nedeniyle sürekli olarak çok yönlü çıkar çatışmalarının yaşandığı stratejik bir coğrafi konuma sahiptir. Bundan dolayı Türkiye'nin jeopolitik konumu dünya güç merkezi açısından son derece önemlidir.

Çalışmamızda öncelikle Türkiye'nin jeopolitik konumu ve önemi açıklanarak, Türkiye'nin jeopolitik önemini oluşturan ve artıran nedenler incelenmiştir. Daha sonra, doğrudan yabancı yatırımların genel özellikleri ile Türkiye açısından gelişimi incelenmiştir.

Yapılan bu çalışma kapsamında elde edilen sonuçlar ışığında, Türkiye'nin jeopolitik açıdan risk oluşturan unsurları ortadan kaldırmaya yönelik olarak bir takım çözüm önerileri sunulmuştur.

2. Türkiye Açısından Jeopolitik Konum ve Önemi

Jeopolitik kavramı, tanımsal olarak ilk defa Alman antropolog ve coğrafyacı Friedrich Ratzel tarafından “ devletlerin coğrafi özellikleri ile siyasetleri arasındaki ilişkiyi inceleyen bilim” şeklinde jeopolitik kavramını kullanmadan tanımlanmıştır (Yılmaz,

2015:3). Yapılan tanımlamaya rağmen jeopolitik kavramı ilk defa siyaset bilimci, politikacı ve aynı zamanda coğrafyacı olan İsveç kökenli Rudolf Kjellen tarafından kullanılmıştır (İlhan, 2002:318). Rudolf Kjellenin, jeopolitik kavramını kullanmasındaki en önemli etkenin Friedrich Ratzel tarafından 1897’de yayımlanan *Politische Geographie* (Politik Coğrafya) kitabının esin kaynağı olduğu bilinmektedir (Yılmaz, 2015:3). Jeopolitik alanında zamanla birçok düşünür yetişmiştir. Bunlar; Amerika Birleşik Devletinden Alfred Thayer Mahan (1840-1914), Fransız Vildan de la Blanche (1845-1918), İngiliz Sir Halford Mackinder (1861-1947) ve ABD’li Nicholas J. Spykman (1893-1943) gibi düşünürlerdir. Jeopolitik kavramı genel bir perspektifte incelendiğinde bir ülkenin içinde bulunduğu coğrafi özellikleri ile ülkenin siyasi, askeri, kültürel, sosyal, ekonomik vb. birçok değişken arasındaki bağlantıyı inceleyen bilim dalı olarak genel bir tanımlama yapılabilir.

Tablo 1. Türkiye'nin Jeopolitiğini Oluşturan Unsurlara Göre Durumları

► Türkiye'nin kıtalara göre durumu	• Türkiye konum bakımından üç kıtanın birbirine en çok yaklaştığı yerde bulunmaktadır.
► Yüzey şekillerine göre durumu	• Yüzey şekli bakımından yüksek, dağlık ve engebeli bir yüzey şekline sahiptir. • Farklı yükseltide ova ve platolar bulunmaktadır. • Yüzey şekilleri çeşitlilik göstermektedir.
► Denizler bakımından durumu	• Dört denize kıyısı olan bir yarımada ülkesidir.
► Boğazlar bakımından durumu	• İşlek boğazlara sahiptir.
► İklim özelliklerine göre durumu	• İnsanın doğayla uyum içinde yaşayabildiği en uygun ılıman kuşakta yer almaktadır.
► Tarım ve hayvancılık faaliyetlerine göre durumu	• Bölge bakımından tarım arazileri geniş ve verimli yapıdadır. Ayrıca tarımsal ürün çeşitliliği bakımından da zengin bir ülkedir. • Hayvancılık sektörü için uygun şartlar mevcut olmasına rağmen, sektör bakımından yeterli öneme ulaşamamıştır.
► Önemli ticaret ve ulaşım yollarına göre durumu	• Önemli ticaret ve ulaşım yollarının geçiş ve kesişim bölgesinde yer alır.
► Kültürel ve sosyal özelliklerine göre durumu	• Asya-Avrupa kültürlerinin kaynaşma alanıdır. Zengin bir tarihi mirasa ve etnik zenginliğe sahiptir.
► Su kaynaklarına göre durumu	• Su kaynakları bakımından çevresine göre zengin ve stratejik öneme sahiptir.
► Günümüzde sahip olduğu özelliklere göre durumu	• Ekonomisinin geçmişten günümüze gelişen bir yapıdadır. Özellikle genç nüfus bakımından zengindir. Bölgesindeki siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmelerde kilit rol oynayan bir ülkedir.

Kaynak: (<https://acikders.ankara.edu.tr/>)

Türkiye sahip olduğu jeopolitikte tek yönlü bir uluslararası konum arayışında olmamalıdır. Özellikle ekonomi ve politik açıdan gelişmek isteyen bir ülke, kaynakların yoğun olduğu ve küresel açıdan ekonomik ilişkilerin hızla işlendiği merkezlere yoğunlaşması gerekmektedir. Sonuç olarak Türkiye, enerji aktarımı konusunda bir köprü, kültür bakımından bir merkez, ekonomik açıdan bir geçiş ve günümüz Japonya başbakanı Shinzo Abe'nin da bir konuşmasında söylediği gibi, stratejik ve jeopolitik açıdan bir kanat bölgesidir (Davutoğlu, 2013).

Bugün dünya coğrafyasında egemen olan güç odaklarının neredeyse ortasında bulunması bakımından jeopolitik açıdan büyük bir önem arz etmektedir (Alınak, Bolcan, & Bolat, 2011). Türkiye; ABD, AB, BDT (Bağımsız devlet topluluğu) ve Orta Doğu gibi dört büyük güç merkezinin kesişme noktasında bulunması nedeniyle NATO'nun en güneyi ile en Doğu sınırını teşkil etmesi ve ayrıca AB ile İslam dünyasının temas noktasında yer alması bakımından bütün dikkatleri üzerine çekmektedir. Bu yönüyle ülke sınırları açısından köprü niteliği taşımaktadır. Örneğin; Asya ve Avrupa kıtalarını birleştirmesi bakımından, NATO ile BDT'nin, Doğu kültürü ile Batı kültürünün kesiştiği noktada yer alması örnek olarak gösterilebilir (Davutoğlu, 2013:115-125). Saymış olduğumuz etkenler bakımından Türkiye günümüzde, dünya ve bölge güçlerinin politikalarının bozulduğu ve çözüme kavuşturulduğu bir jeopolitik konumda yer almaktadır (İlhan, 1999).

Türkiye jeopolitik ve jeostratejik anlamda önemli bir konumda yer almasına karşın aynı zamanda kendi dünyasının da en karışık kesimlerinde (Balkanlar, Kafkaslar, Orta Doğu ve Orta Asya) meydana gelen yoğun ve sıcak olayların ortasında yer almaktadır. Bundan dolayı Türkiye'nin çok yönlü, çok seçenekli, uzun dönemli ve aşamalı politikalar üretmesi ve uygulamasını gerektirmektedir (İlhan, 1999). Türkiye'nin çevre sınırlarında meydana gelen sorunlar, ulusal ve uluslararası düzeyde tehdit oluşturmakta ve güç odakları tarafından Türkiye'nin jeopolitik açıdan öneminin

bertaraf edilmesine yönelik politikaların geliştirilmesini daha kolay hale getirmektedir. Bu yönüyle Türkiye açısından tehdit içeren duyarlı bir jeopolitik konum yaratmaktadır. Ancak Türkiye'nin bölge ülkeleri ile olan kültürel, sosyal, tarihi, ekonomik ve dini birçok konuda geçmişten günümüze kadar uzanan bağlarının olması birçok avantajı da beraberinde getirmektedir. Türkiye'nin tarihi mirasında ve coğrafi anlamda çevre ülkelerden edindiği tecrübelerden faydalanarak bölgesel olarak yakın olduğu ülkelerle ekonomik, ticari, sosyal, kültürel, askeri, vb. konularda iş birliği yaparak aralarında geçen tarihsel geçmiş bakımından ilişkilerini güçlendirmeye yönelik politikalar izlemektedir. Aynı zamanda çevre ülkelerde yaşanan sorunlara ilgisiz kalmayarak çevre ülkelerin; sorunlardan ve çatışmalardan uzak ve güvenli olabilmesi için çeşitli adımlar atmaktadır (Yıldız, 2012:73). Belirtildiği üzere Türkiye içinde bulunduğu coğrafi konum itibarıyla hem ekonomik hem de bölge güvenliği açısından kilit öneme sahiptir.

Orta Doğu'da demokratik yönetimi sağlamaya yönelik gündeme gelinen Arap Baharı ile ortaya çıkan bölünmüşlük tablosunda, birçok devletin, hükümetin ve yöneticilerin değiştiğini görmek mümkündür. Demokratikleşme adımı olarak tanımlanan Arap Baharı'nın altında birçok ekonomik, sosyal, politik nedenin etkili olduğu sonucuna ulaşılabilir. Ağırlıklı Müslüman toplumlardan oluşan bu ayaklanmaların sonucunda nasıl bir dönüşümün meydana geleceği merak konusu olarak devam etmektedir (Demirdöken, 2019:94). Bu durumda Türkiye Orta Doğu açısından bir model olarak, AB'ye girme çabalarından vazgeçerek jeopolitik açıdan önemini teşkil eden İslam dünyasının merkez üssü konumuna gelme çabalarını ilerletmelidir. Merkez üssü olma özelliğini kazanması durumunda özellikle Orta Doğu ve Orta Asya enerji kaynaklarının yönetimi konusunda Türkiye, kilit olma özelliği kazanabilir. Böylelikle küresel boyuttaki jeopolitiğinde stratejik ve ekonomik önemi artarak vazgeçilemeyen ülke özelliğini sağlayabilir.

3. Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve Türkiye Açısından Gelişimi

Doğrudan yabancı yatırımlar geçmişten günümüze kadar geçen sürede iktisat literatüründe önemini hep korumuştur. Genel kabul gören bir tanıma göre; bir ülkede faaliyet gösteren kişi veya firmaların, diğer ülkede faaliyet gösteren bir firmayı satın alması, yeni bir işletme kurması veya faaliyetine devam eden bir firmanın sermayesini arttırma yoluyla üretime dâhil olması olarak tanımlanabilir. Yabancı yatırımcı diğer ülkeye yapmış olduğu yatırımlarda sadece sermaye takviyesinde bulunmayabilir. Bunun yanında fiziki yatırım araçları olarak teknoloji, işletme bilgisi gibi faktörleri de beraberinde getirebilir (Akman, 2019:8).

Doğrudan yabancı yatırımlar ülkelere giriş yapmadan önce, yatırım yapılacak ülkenin ekonomik, sosyal, kültürel ve politik vb. koşulları ile yatırım ortamına ilişkin düzenlemelerin güvenilirliğine dikkat etmektedir (Nur ve Dilber, 2017:26). UNCTAD'ın 1998 yılında yayınlamış olduğu Dünya yatırım raporunda, doğrudan yabancı yatırımları etkileyen faktörler; politik faktörler, yatırım ortamına ilişkin faktörler ve ekonomik faktörler olmak üzere üç başlık altından incelenmiştir (Arık, vd., 2014:100).

Tablo 2. Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Belirleyicileri

Faktör Grupları	Ev sahibi ülkelerdeki belirleyiciler	
I. Politik Faktörler	<ul style="list-style-type: none"> • Ekonomik, politik ve sosyal istikrar, • Yabancı yatırımlara ilişkin uluslararası anlaşmalar, • Vergi politikası, • Ticaret politikası, ticaret politikası ile DYY ile tutarlılığı, • Özelleştirme politikası, piyasaların yapısı ve işleyişine ilişkin politikalar (yabancı şirket satın alma ve birleşme politikaları), • Yabancı iştiraklerin anlaşma standartları. 	
II. Yatırım Ortamına İlişkin Faktörler	<ul style="list-style-type: none"> • Yatırımların cazip hale gelmesi (imaj yaratılması), • Yatırım teşvikleri, Maliyetler (bürokratik etkinlik), • Yatırım sonrası hizmetler, • Sosyal etkenler (yaşam kalitesi). 	
III. Ekonomik Faktörler	Yatırım Stratejileri	Faktörler
	Pazara Yönelme	<ul style="list-style-type: none"> • Pazar büyüklüğü ve kişi başına milli gelir, • Piyasanın büyümesi, • Bölgesel ve küresel piyasalara giriş imkânları, • Tüketici tercihleri, • Piyasaların yapısı
	Kaynağa/stratejik varlığa yönelme	<ul style="list-style-type: none"> • Hammaddeler, • Düşük ücretli vasıfsız işgücü, • Vasıflı işgücü, • Fiziki altyapı (havaalanları, enerji, yollar ve telekomünasyon), • AR-GE, • Teknolojik, yenilikçi ve yaratılmış varlıklar (markalar vb.).
	Etkinliğe yönelme	<ul style="list-style-type: none"> • Kaynakların/varlıkların maliyeti ve işgücünün verimliliği • Diğer girdilerin maliyeti (iletişim, ara mallar, • Bölgesel entegrasyon anlaşmasına üyelik, ölçek ekonomisi.

Kaynak: (UNCTAD, 1998, Keskin,2020)

Doğrudan yabancı yatırımcıların, yapmış olduğu yatırımdan ilk beklentisi kar elde etmek ve kârlılığı süreklilik haline getirmeyi amaçlamaktadır. Ancak yatırımcının temel esası elde edeceği karın kendi ülkesinde yapacağı yatırımdan daha yüksek olması ve diğer üretim faktörleri açısından daha cazip bir durumda olması gerekmektedir. Bu yönüyle yatırımcı hem getiri olarak hem de diğer üretim faktörleri bakımından avantaj sağlayacak sektör ve ülkelere yatırım yapmayı tercih etmektedir.

TUSİAD ve YASED'in (2004)'de yapmış olduğu çalışmada, Malezya, Çin, İrlanda, Estonya, Almanya, Çek Cumhuriyeti, Slovenya, Macaristan, Hindistan, Brezilya, Portekiz, Rusya ve Polonya'yı kapsayan DYY çekme kapasitelerinin karşılaştırıldığı çalışmada yatırımcının ülke tercihinde dikkate aldığı faktörler ve ağırlıkları Tablo 3'de gösterilmiştir (Yapraklı, 2010:21).

Tablo 3. Doğrudan Yabancı Yatırımcının Ülke Tercihinde Dikkate Aldığı Faktörler ve Ağırlıkları

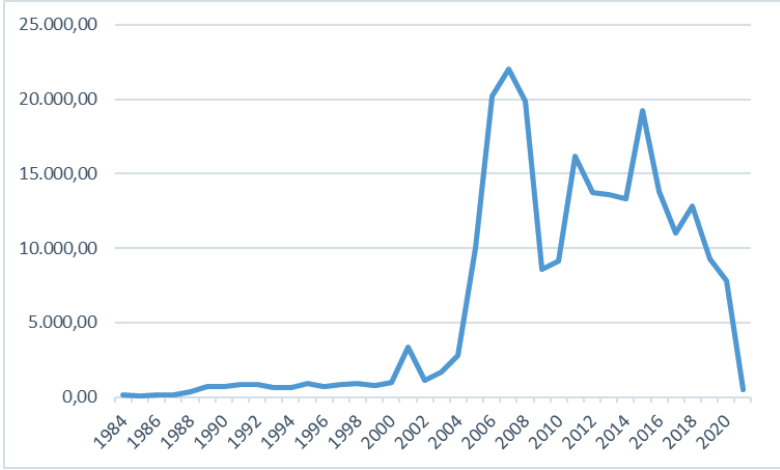
Kategori	% Ağırlık
Politik Durum	% 25
Genel Makro Ekonomik Denge	% 19
İşgücü	% 17
Vergi	% 17
İletişim ve Taşıma Altyapısı	% 12
Enerji	% 8
Ar-Ge Harcamaları	% 2

Tablo 3'de görüldüğü üzere yatırımcının, yatırımını gerçekleştireceği ülkenin politik durumu ve siyasi istikrarı diğer faktörlere göre daha önemli bir faktör olduğu görülmektedir.

Politik istikrarın sağlandığı ve politik/siyasi hakların güvence altına alındığı toplumlarda, doğrudan yabancı yatırımın payı da artmaktadır (Abdulkarim and Ata, 2021:2). Ayrıca bu unsurların dışında ülkemiz makroekonomik göstergelerde ortaya çıkan değişimler de doğrudan yabancı sermayenin hareketine yön veren önemli unsurlar olarak gösterilebilir.

1950-1980 yılları arasında Türkiye'de uygulanan politikaların temelinde ithal ikameci sanayi anlayışı ile kalkınmaya çalışılmıştır. Uygulanan politikalar başlangıçta belirlenen hedefe ulaşmaya aracılık etmiştir. Fakat devamında uygulanan politikalar zamanla etkisini kaybetmiş ve plansız bir düzen ortamı ortaya çıkmıştır. 1980 yılından sonra ise mevcut ekonomik anlayış bırakılarak yerine yeni ekonomik anlayış modeline geçilmiştir. Bu model genel hatlarıyla ülkemizin Dünya ülkeleri ile bütünleşme yoluna girmesini sağlamıştır. Aynı zamanda Bu hedef ülkemizin dışa açılmasını ve bunun sonucunda mevcut pazarının gelişmesine olumlu etki yaratmıştır. Genişleyen pazar payı neticesinde doğrudan yabancı sermaye yatırımcılarının ülkemizde yatırımlarını gerçekleştirmesi yönünde daha cazip bir duruma getirmiştir. Belirlenen amaca uyum sağlamaya yönelik olarak 6 Mart 1995'te Brüksel'de gerçekleşen toplantıda Türkiye ile AB arasında gümrük birliğine gidilmesi yönünde ilk adımlar atılmıştır. Daha sonra gümrük birliği için ilk imzalar Dışişleri Bakanlığı Komisyonunda atılmış ve Türkiye Ocak 1996 yılında resmen gümrük birliğine katılmıştır. Böylelikle artık sanayi ürünleri üzerinde uygulanan tarifeler ve tarife dışı yaptırımlar kaldırılmış ve bunun yanında ortak gümrük tarifesi uygulaması sonucunda üçüncü ülkelerden yapacağı ithalatta belirlenen gümrük tarifesine tabi tutulmuştur (Çetinkaya, 2004).

Grafik 1. Doğrudan Yatırımlar: Net Yükümlülük Oluşumu (Milyon ABD Doları)

Kaynak: TCMB (2021)

Grafik 1'i incelediğimizde 1984-2002 yılları arasında ülkemize giriş yapan doğrudan yabancı yatırımların stabil bir seviyede devam ettiği görülmektedir. 5 Haziran 2003 tarihinde çıkarılan 4875 sayılı doğrudan yabancı yatırımlar kanununun yürürlüğe girmesiyle beraber 2005 yılında ciddi bir artış ile 10.031 milyon dolar seviyesine ulaşmıştır. Ancak oluşan olumlu gelişme 2008 yılında ortaya çıkan küresel finans krizi ile beraber 2009 yılında yatırım düzeyi 8.585 milyon dolar seviyesine düşmüştür. Küresel krize karşı alınan önlemler neticesinde 2011 yılında yatırım seviyesi 16.182 milyon dolara 2015 yılında ise 19.263 milyon dolar seviyesine yükselmiştir. Ancak, hem küresel krizin ülkemizi teğet geçmesi nedeniyle oluşan olumlu görünüm istikrarlı bir düzeye ulaşmaması hem de 2016 yılında meydana gelen askeri darbe kalkışması sonucunda yatırım seviyelerinde ciddi düşümlere neden olmuştur.

4. Literatür

Tablo 4.'te Jeopolitik risklerin diğer göstergelere etkilerini inceleyen çalışmalar ile ilgili bilgiler yer almaktadır.

Tablo 4. Jeopolitik Risk Kapsamında Gerçekleştirilen Çalışmalar ile İlgili Literatür Özeti

<i>Yazar(lar)</i>	<i>Yıl</i>	<i>Periyot/Ülke Grubu</i>	<i>Yöntem</i>	<i>Bulgu</i>
<i>Balcılar ve Diğerleri</i>	2018	<i>2018a BRICS hisse senedi piyasaları üzerindeki etkileri</i>	<i>Parametrik olmayan kantil nedensellik testi</i>	<i>Jeopolitik riskler BRICS hisse senedinin getirisinden çok oynaklığını etkilemektedir.</i>
<i>Baur ve Smales</i>	2018	<i>(1985-2017) Altın, gümüş, platin, paladyum, bakır ve S&P500 oynaklığı üzerindeki etkileri</i>	<i>OLS regresyon</i>	<i>Altının, jeopolitik risklere ve tehditlere olumlu tepki veren, ancak gerçekleşen jeopolitik eylemlere tepki göstermeyen tüm değerli metaller arasında benzersiz bir davranış sergilediğini sonucuna ulaşılmıştır.</i>
<i>Cheng ve Chui</i>	2018	<i>(2018a) Gelişmekte Olan Ülkeler</i>	<i>VAR Modeli</i>	<i>Küresel jeopolitik riske yönelik şokların, gelişmekte olan ekonomiler için önemli iş döngüsü etkileri taşıdığını göstermektedir.</i>
<i>Arslan</i>	2019	<i>(1985-2017) 17 Ülke</i>	<i>Panel Regresyon</i>	<i>Jeopolitik risk endeksi ile doğrudan yabancı yatırımlar arasında anlamlı ve negatif bir ilişki bulunmuştur.</i>

<i>Bezgin</i>	2019	(2009-2018) <i>Türkiye</i>	<i>ARDL Sınır Testi</i>	<i>Türkiye'nin jeopolitik riskinin BİST 100, Hizmet, Sınai ve Mali endekslerin getiri düzeylerini negatif etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.</i>
<i>Akadri ve Diğerleri</i>	2020	(1985-2017) <i>Türkiye</i>	<i>Toda, Yamamoto Nedenellik Analizi</i>	<i>jeopolitik risk endeksinden ekonomik büyümeye ve jeopolitik risk endeksinden turizme uzanan tek yönlü bir nedenselliğe işaret etmektedir.</i>
<i>Özkan</i>	2020	(2005-2020) <i>BRICS-T Ülkeleri</i>	<i>Kantil Nedenellik Testi</i>	<i>Jeopolitik risk endeksinin döviz kurlarının hem getiri oranlarını hem de oynaklığını etkilediğine dair önemli etkiler bulunmuştur.</i>
<i>Şahin ve Arslan</i>	2021	(1996-2015) <i>Gelişmekte Olan Ülkeler</i>	<i>Genelleştirilmiş Momentler Metodu</i>	<i>finansal gelişmenin yenilenebilir enerji tüketiminde anlamlı ve olumlu bir etkinin olduğunu ortaya koymuştur.</i>
<i>Alsagr ve Hemmen</i>	2021	(1996-2015) <i>Gelişmekte Olan Ülkeler</i>	<i>Genelleştirilmiş Momentler Metodu</i>	<i>Jeopolitik riskin beklenen olumsuz etkisinin aksine, jeopolitik riskin yenilenebilir enerji tüketimi üzerindeki önemli olumlu etkisini olduğunu ve hem finansal kalkınmanın hem de jeopolitik riskin etkilerinin uzun vadede daha belirgin olduğunu tespit edilmiştir.</i>

5. Veri Seti ve Yöntem

Bu çalışmada Türkiye’de doğrudan yabancı yatırımların toplamı, yatırımın gerçekleştiği sektör açısından hizmet sektörüne yapılan doğrudan yabancı yatırımlar ve sanayi sektörüne yapılan doğrudan yabancı yatırımlar ile jeopolitik risk endeksi arasındaki ilişki incelenecektir. Söz konusu indeks 2018 yılında, Caldara ve Iacoviello İngilizce yayın yapan on bir, günlük gazetede (The Boston Globe, The Daily Telegraph, Chicago Tribune, Financial Times, The Guardian, The Globe and Mail, The New York Times, Los Angeles Times, The Times, Washington Post ve The Wall Street Journal) jeopolitik risk kapsamındaki olaylara ilişkin makalelerin sayısını kullanarak geliştirilmiştir. Geliştirilen indeks altı kategoriden oluşturulmuştur. Bu kategoriler: savaş olayları, savaş tehdidi, terör olayları, terör tehdidi, jeopolitik tehdit ve nükleer tehdit şeklindedir. İlgili çalışmada 2005M01-2020M05 yıllarına ait aylık veriler seçilmiştir. Seçilmiş zaman aralığındaki ilgili verilere ekonometrik analiz yapılarak sonuçlara ulaşılmaya çalışılmıştır. Analizin yapılmasında Eviews 9.0 paket programından yararlanılmıştır.

Model;

Çalışmada kullanılacak verilerin logaritması alınarak aşağıda verilen model yardımı ile kurulacaktır.

$$\text{Model (A)} \quad \Delta \ln FDI_t = a_1 + a_2 \Delta IGPR_t + \mu_t \quad [1]$$

$$\text{Model (B)} \quad FDI_{\Delta \ln industry_t} = a_1 + a_2 \Delta IGPR_t + \mu_t \quad [2]$$

$$\text{Model (C)} \quad FDI_{\Delta \ln service_t} = a_1 + a_2 \Delta IGPR_t + \mu_t \quad [3]$$

Modelde; FDI Doğrudan yabancı yatırımları, GPR Jeopolitik risk endeksini, $FDI_{\Delta \ln service_t}$; Hizmet sektörüne yapılan doğrudan yabancı yatırım, $FDI_{\Delta \ln industry_t}$; Sanayi sektörüne yapılan doğrudan yabancı yatırımları ifade etmektedir. Değişkenlerin sonunda “t” ifadesi zamana ve başında bulunan “ln” ifadesi ilgili değişkenlerin doğal logaritmasının alındığını ifade etmektedir.

Çalışmanın (A) modelin de bağımlı değişken doğrudan yabancı yatırımlar, bağımsız değişken jeopolitik risk endeksinden oluşmaktadır. (B) Modelin de bağımlı değişken sanayi sektörüne yapılan doğrudan yabancı yatırımlar, bağımsız değişken jeopolitik risk endeksinden oluşmaktadır. (C) Modelimiz de ise bağımlı değişken hizmet sektörüne yapılan doğrudan yabancı yatırımlar, bağımsız değişkenimiz jeopolitik risk endeksinden oluşmaktadır.

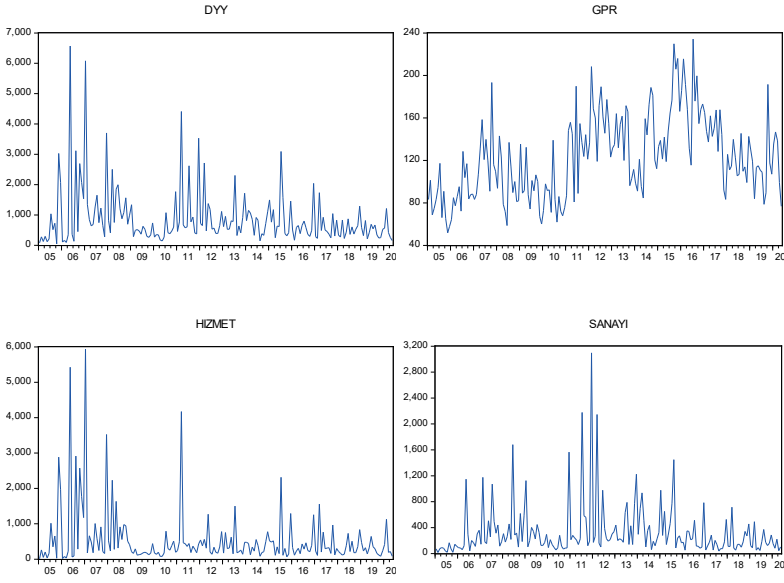
Çalışmanın 3 farklı modelde incelenmesinin temel amacı jeopolitik risk endeksinin doğrudan yabancı yatırım değişkenine olan etkisini incelemek ve aynı zamanda sektör açısından nasıl bir etki yarattığını ortaya koyabilmek amacıyla hizmet ve sanayi sektörüne yapılan doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki etkisi de incelenmeye çalışılmıştır.

5.1. Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler ve Grafikselleştirme

Modelde kullanılan değişkenlere ait ortalama, standart sapma ile maksimum ve minimum değerleri görülen tanımlayıcı istatistikler Tablo 4'te görülmektedir. Grafik 2'de ise değişkenlerin grafikselleştirme gösterimi bulunmaktadır.

Tablo 5. Tanımlayıcı İstatistikler

Gözlem sayısı= 185				
	FDI	GPR	$FDI_{\Delta in service_t}$	$FDI_{\Delta in industry_t}$
Ortalama	868.854	122.67	539.448	326.156
Maximum	6.571.000	234.28	5.936.000	3.096.000
Minimum	46.000	51.78	10.000	17.000
Standart sapma	9.248548	3.890118	8.126775	4.057159

Grafik 2. Değişkenlere Ait Grafıksel Gösterim

5.2 Birim Kök testi,

Çalışmamızda ilk olarak serilerin durağan olup olmadığını sınamak için çalışmamızda Dickey ve Fuller (1979) tarafından geliştirilen ADF (Genişletilmiş Dickey-Fuller) testinden ve Phillips, P. C. B. ve Perron, P. (1988). Tarafından geliştirilen Phillips-Perron testlerinden yararlanılmıştır. Analizlerde kullanılacak değişkenlerin durağanlık seviyelerini gösteren ADF ve Phillips-Perron birim kök testi ve sonuçları Tabloda verilmiştir.

Tablo 6. ADF ve PP Birim Kök Test Sonuçları

DEĞİŞKENLER		ADF Düzey Değerler I (0) Olasılık Değerleri	Phillips-Perron Düzey Değerler I (0) Olasılık Değerleri
LNFDI	Sabit (intercept)	0.0014	0.0000
	Trend ve Sabit (Trend and intercept)	0.0026	0.0000
LNGPR	Sabit (intercept)	0.0067	0.0000
	Trend ve Sabit (Trend and intercept)	0.0132	0.0000
<i>FDI_{ΔInservice_t}</i>	Sabit (intercept)	0.0000	0.0000
	Trend ve Sabit (Trend and intercept)	0.0000	0.0000
<i>FDI_{ΔInindustry_t}</i>	Sabit (intercept)	0.0000	0.0000
	Trend ve Sabit (Trend and intercept)	0.0000	0.0000

Tablo 6’da görüldüğü üzere jeopolitik risk endeksinin (lnGPR), toplam doğrudan yabancı yatırımların (Indyy), hizmet sektörüne yapılan doğrudan yabancı yatırımların (Inservice) ve sanayi sektörüne yapılan doğrudan yabancı yatırımların ADF ve Phillips-Perron çıktıklarına göre bu değişkenlerin %5 anlamlılık düzeyinde, düzeyde [I (0)] durağan olduğu tespit edilmiştir. Yani %5 anlamlılık düzeyinde tablo değerinin mutlak değeri, kritik değer mutlak değerinden küçüktür. Bu nedenle hipotezi H_0 reddedildiği H_1 hipotezinin kabul edildiğinden dolayı seriler düzeyde durağandır.

5.3 Model (A) göre Ampirik bulgular

5.3.1 Bilgi Kriterleri

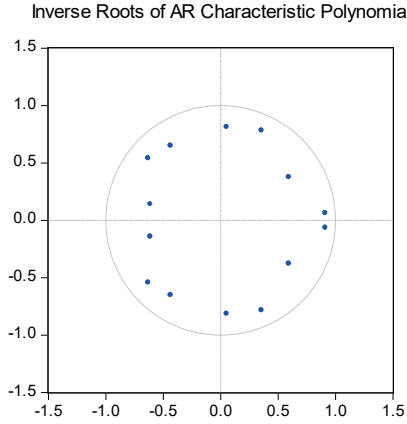
Tablo 7. Model (A) Uygun Gecikme Uzunluğunun Tespit Edilmesi

<i>Lag</i>	<i>LogL</i>	<i>LR</i>	<i>FPE</i>	<i>AIC</i>	<i>SC</i>	<i>HQ</i>
0	-251.9047	NA	0.062413	2.901768	2.937937	2.916439
1	-206.6610	88.93618	0.038955	2.430411	2.538918*	2.474425
2	-201.0606	10.88077	0.038250	2.412121	2.592966	2.485477
3	-188.4838	24.14749	0.034681	2.314100	2.567283	2.416798
4	-187.4163	2.025031	0.035866	2.347615	2.673136	2.479656
5	-175.1412	23.00712	0.032635	2.253042	2.650901	2.414425*
6	-172.7046	4.511228	0.033230	2.270910	2.741106	2.461635
7	-165.7060	12.79748*	0.032120*	2.236640*	2.779174	2.456707
8	-164.9011	1.453416	0.033328	2.273155	2.888028	2.522565
9	-162.1846	4.843060	0.033837	2.287824	2.975035	2.566576
10	-156.9027	9.296166	0.033365	2.273174	3.032722	2.581268

* : *Uygun gecikme uzunluğu*

Tablo 7'de görüldüğü üzere; Ardışık modifiye edilmiş (LR), Son kestirim hatası (FPE) ve Akaike bilgi kriteri (AIC) istatistikleri uygun gecikme uzunluğunu 7 olarak, Schwarz bilgi kriteri (SIC) ve Hannan-Quinn bilgi kriteri (HQ) istatistikleri uygun gecikme uzunluğunu 1 ve 5 olarak, önermişlerdir. Gecikme uzunluğu 1 ya da 5 olarak alındığında modelin kalıntılarında değişen serisel korelasyon ya da normal dağılmama gibi sorunlarla karşılaşmıştır. Böylece Ardışık modifiye edilmiş (LR), Son kestirim hatası (FPE) ve Akaike bilgi kriteri (AIC) bilgi kriteri göre modelin gecikme uzunluğu 7 olarak belirlenmiştir.

5.3.2. Var modeli AR Polinom Ters Kökleri

Şekil 1. Model (A) AR Karakteristik Polinomunun Ters Kökleri

Tahmin edilen modelinin istikrar koşullarını sağladığı Şekil de görülmektedir. Şekil 1'e göre otoregresif karakteristik polinomunun ters kökleri birim çember içerisinde dağılmaktadır.

5.3.3. Model (A)'ya Göre Otokorelasyon Sonuçları

Tablo 8. Model (A) LM Otokorelasyon Test Sonuçları

Lags	LM-Stat	Prob
1	2.839842	0.5850
2	4.229898	0.3758
3	13.60086	0.1287
4	2.852532	0.5828
5	1.790401	0.7742
6	2.121745	0.7134
7	4.894699	0.2983
8	0.820147	0.9357

Tahmin edilen VAR modelinin kalıntılarında bir serisel korelasyon olup olmadığı Lagrange çarpanı (LM) testi ile test edilmiştir. Tablo 8'de görüldüğü gibi 8 gecikmeye kadar kalıntılar arasında her hangi bir serisel korelasyona rastlanmamıştır (tüm gecikmeler için $p > 0.10$).

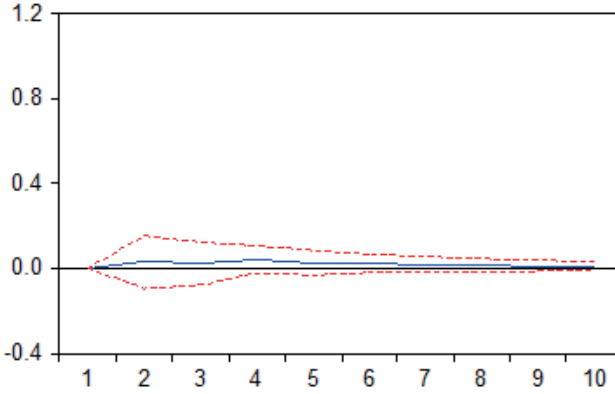
5.3.4 Varyans Ayrıştırma

Tablo 9. Model (A)'ya Ait Varyans Ayrıştırma Sonuçları

<i>Varyans Süresi</i>	<i>LnFDI</i>	<i>LnGPR</i>
1	100.0000	0.000000
2	99.96311	0.036889
3	98.59919	1.400805
4	98.33756	1.662444
5	97.81600	2.183999
6	96.23424	3.765760
7	96.07293	3.927073
8	93.37827	6.621728
9	93.44693	6.553073
10	9329756	6.702438
11	93.31517	6.684828
12	93.33574	6.664262

Tablo 9'da görüldüğü üzere 12'inci ayın sonunda doğrudan yabancı yatırımların %93,33574'ü kendisinden kaynaklanmakta %6,664262'si jeopolitik risk endeksinden kaynaklanmaktadır. Toplam doğrudan yabancı yatırım değişkenine ait varyans ayrıştırma sonuçları Şekil de de görülebilir.

5.3.5. Model (A)'ya Ait Etki-Tepki Analizi

Grafik 3. Model (A) Etki-Tepki Analizi Sonuçları

Jeopolitik risk endeksinde meydana gelen standart sapmalı bir değişim doğrudan yabancı yatırımlar üzerinde düşük düzeylerde bir etki yarattığı ancak 5. Dönemden sonra etkinin azalarak kaybolduğu görülmektedir.

5.3.6. Granger Nedensellik Testi Nedensellik

Tablo 10. Model (A)'ya Göre Nedensellik testi sonuçları

Değişkenler	F-istatistik	Df	p-değeri
$\ln FDI \gg \ln GPR$	12.68237	7	0.0802
	F-istatistik	Df	p-değeri
$\ln GPR \gg \ln FDI$	15.16467	7	0.0339

*: 0.10 yanılma düzeyinde, **: 0.05 yanılma düzeyinde, ***: 0.01 yanılma düzeyinde anlamlı

Tablo 10'a göre diğer değişkenler sabitken (ceteris paribus), jeopolitik risk, doğrudan yabancı yatırımların nedenidir. ($p=0.0802 < 0.10$). Diğer taraftan doğrudan yabancı yatırımlar,

jeopolitik riskin nedenidir. ($p=0.03339<0.10$) Böylece jeopolitik risk endeksi ile doğrudan yabancı yatırımlar arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

5.4 Model (B)'ye Ait Ampirik Bulgular

5.4.1 Bilgi Kriterleri

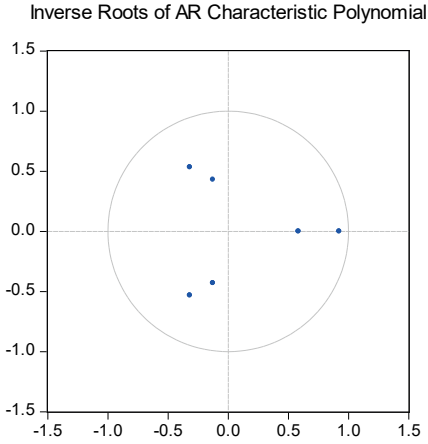
Tablo 11. Model (B)'ye Göre Uygun Gecikme Uzunluğunun Tespit Edilmesi

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-118.6805	NA	0.060664	2.873344	2.931221	2.896610
1	-88.70139	57.81676	0.032683	2.254795	2.428425*	2.324593
2	-81.95207	12.69515	0.030619	2.189335	2.478718	2.305665
3	-75.98003	10.94875	0.029229*	2.142382*	2.547518	2.305243*
4	-74.77312	2.155198	0.031266	2.208884	2.729773	2.418277
5	-68.44107	11.00569	0.029618	2.153359	2.790001	2.409284
6	-67.27013	1.979453	0.031745	2.220717	2.973113	2.523174
7	-67.19013	0.131423	0.034946	2.314051	3.182200	2.663039
8	-60.07057	11.35739*	0.032561	2.239776	3.223678	2.635296
9	-56.40157	5.678217	0.032969	2.247656	3.347312	2.689709
10	-51.64530	7.134407	0.032567	2.229650	3.229650	2.718234

* : *Uygun gecikme uzunluğu*

Tablo 11'de görüldüğü gibi; Ardışık modifiye edilmiş (LR), Son kestirim hatası (FPE), Akaike bilgi kriteri (AIC) ve Hannan-Quinn bilgi kriteri (HQ) istatistikleri uygun gecikme uzunluğunu 3 olarak, Schwarz bilgi kriteri (SIC) ise uygun gecikme uzunluğunu 1 olarak önermiştir. Gecikme uzunluğu 1 olarak alındığında modelin kalıntılarında serisel korelasyon ya da normal dağılmama gibi sorunlarla karşılaşmıştır. Böylece LR, FPE, AIC, ve HQ bilgi kriterine göre modelin gecikme uzunluğu 3 olarak belirlenmiştir.

5.4.2 Var modeli AR Polinom Ters Kökleri

Şekil 2. Model (B) AR Karakteristik Polinomunun Ters Kökleri

Tahmin edilen modelinin istikrar koşullarını sağladığı Şekil 6'da görülmektedir. Şekil 2'ye göre otoregresif karakteristik polinomunun ters kökleri birim çember içerisinde dağılmaktadır.

5.4.3 Model (A)'ya Göre Otokorelasyon Sonuçları

Tablo 12. Model (B)'ye Ait LM Otokorelasyon Test Sonuçları

Lags	LM-Stat	Prob
1	5.963993	0.2019
2	10.07807	0.0893
3	2.872056	0.5795
4	1.756260	0.7805
5	7.100135	0.1307
6	4.101494	0.3924
7	0.950385	0.9172
8	5.753744	0.2183

Tahmin edilen VAR modelinin kalıntılarında bir serisel korelasyon olup olmadığı Lagrange çarpanı (LM) testi ile test edilmiştir. Tablo 12'de görüldüğü gibi 8 gecikmeye kadar kalıntılar arasında her hangi bir serisel korelasyona rastlanmamıştır (tüm gecikmeler için $p > 0.05$).

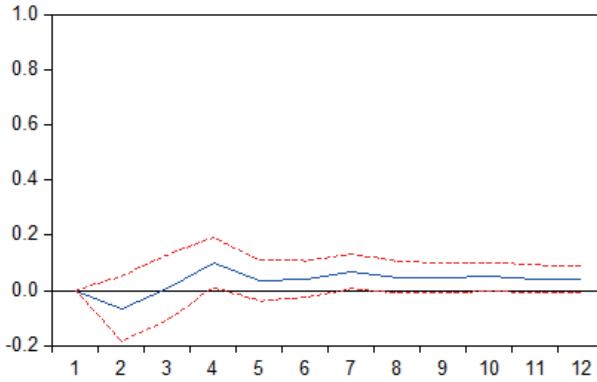
5.4.4. Varyans Ayrıştırma

Tablo 13. Model (B)'ye Ait Varyans Ayrıştırma Sonuçları

<i>Varyans Süresi</i>	<i>FDI_{ΔIndustryt}</i>	<i>LnGPR</i>
1	100.0000	0.000000
2	99.16135	0.838649
3	99.15103	0.848974
4	97.41327	2.586732
5	97.22489	2.775107
6	96.96237	3.037634
7	96.21017	3.789827
8	95.85105	4.148946
9	95.54336	4.456639
10	95.17485	4.825147
11	94.91241	5.087588
12	94.69095	5.309052

Tablo 13'de görüldüğü üzere 12'inci ayın sonunda sanayi sektörüne yapılan doğrudan yabancı yatırımların %96,08375'i kendisinden kaynaklanmakta %3,91624'ü jeopolitik risk endeksinden kaynaklanmaktadır. Sanayi sektörüne yapılan doğrudan yabancı yatırım değişkenine ait varyans ayrıştırma sonuçları Şekil de de görülebilir.

5.4.5. Model (B)'ye Ait Etki-Tepki Analizi

Grafik 4. Model (B) Etki-Tepki Analizi

Jeopolitik risk endeksinde meydana gelen standart sapmalı bir değişim sanayi sektörüne yapılan doğrudan yabancı yatırımları 2 dönem negatif etkilediği ve 3. Dönemden sonra pozitif etkinin meydana geldiği görülmektedir.

5.4.6. Granger Nedensellik Testi Nedensellik

Tablo 14. Model (B)'ye Ait Nedensellik Sonuçları

Değişkenler	F-istatistik	Df	p-değeri
$FDI_{\Delta t \text{ industry}_t} \gg \ln GPR$	6.429315*	3	0.0925
	F-istatistik	Df	p-değeri
$\ln GPR \gg FDI_{\Delta t \text{ industry}_t}$	7.112775*	3	0.0684

*: 0.10 yanılma düzeyinde, **: 0.05 yanılma düzeyinde, ***: 0.01 yanılma düzeyinde anlamlı

Tablo 14'e göre jeopolitik risk değişkeni sanayi sektörüne yapılan doğrudan yabancı yatırımların nedenidir ($p=0.0543 < 0.10$). Sanayi sektörüne yapılan doğrudan yabancı yatırım değişkeni jeopolitik risk endeksinin nedenidir ($p=0.0116 < 0.05$). Böylece jeopolitik risk endeksi ile sanayi sektörüne yapılan doğrudan yabancı yatırımlar arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

5.5. Model (C)'ye Ait Ampirik Bulgular

5.5.1. Bilgi Kriterleri

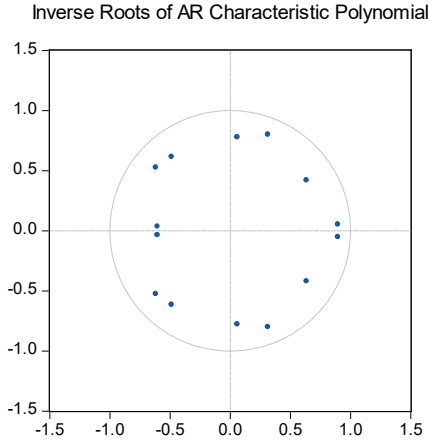
Tablo 15. Model (C)'ye Göre en Uygun Gecikme Uzunluğunun Tespit Edilmesi

<i>Lağ</i>	<i>LogL</i>	<i>LR</i>	<i>FPE</i>	<i>AIC</i>	<i>SC</i>	<i>HQ</i>
0	-282.9544	NA	0.088999	3.256622	3.292791	3.271293
1	-239.4362	85.54439	0.056656	2.804985	2.913492*	2.848999*
2	-234.7198	9.163204	0.056195	2.796798	2.977643	2.870154
3	-228.2760	12.37226	0.054650	2.768868	3.022051	2.871566
4	-226.7019	2.986301	0.056192	2.796593	3.122113	2.928633
5	-220.3636	11.87963	0.054719	2.769870	3.167729	2.931253
6	-215.2590	9.450892	0.054044	2.757246	3.227442	2.947971
7	-208.9092	11.61109*	0.052627*	2.730391*	3.272925	2.950458
8	-208.4288	0.867479	0.054808	2.770614	3.385487	3.020024
9	-206.6208	3.2223419	0.056226	2.795666	3.482876	3.074418
10	-203.3658	5.728711	0.056742	2.804181	3.563729	3.112275

* : *Uygun gecikme uzunluğu*

Tablo 15'de görüldüğü üzere; Ardışık modifiye edilmiş (LR), Son kestirim hatası (FPE) ve Akaike bilgi kriteri (AIC) istatistikleri uygun gecikme uzunluğunu 7 olarak, Schwarz bilgi kriteri (SIC) ve Hannan-Quinn bilgi kriteri (HQ) ise uygun gecikme uzunluğunu 2 olarak önermiştir. Gecikme uzunluğu 2 olarak alındığında modelin kalıntılarında serisel korelasyon ya da normal dağılmama gibi sorunlarla karşılaşmıştır. Böylece LR, FPE ve AIC bilgi kriterine göre modelin gecikme uzunluğu 7 olarak belirlenmiştir.

5.5.2. Var modeli AR Polinom Ters Kökleri

Şekil 3. Model (C) AR Karakteristik Polinomunun Ters Kökleri

Tahmin edilen modelinin istikrar koşullarını sağladığı Şekil 3'te görülmektedir. Şekle göre otoregresif karakteristik polinomunun ters kökleri birim çember içerisinde dağılmaktadır.

5.5.3 Model (A)'ya Göre Otokorelasyon Sonuçları

Tablo 16. Model (C)'ye Ait LM Otokorelasyon Test Sonuçları

Lags	LM-Stat	Prob
1	1.047965	0.9024
2	1.054325	0.9014
3	7.765068	0.1006
4	1.553006	0.8172
5	1.341158	0.8544
6	4.061338	0.3978
7	4.366200	0.3587
8	1.240280	0.8714

Tahmin edilen VAR modelinin kalıntılarında bir serisel korelasyon olup olmadığı Lagrange çarpanı (LM) testi ile test edilmiştir. Tablo 16'da görüldüğü gibi 8 gecikmeye kadar kalıntılar arasında her hangi bir serisel korelasyona rastlanmamıştır (tüm gecikmeler için $p > 0.10$).

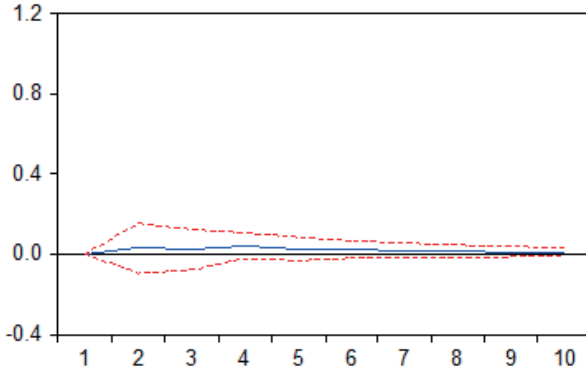
5.5.4. Varyans Ayrıştırma

Tablo 17. Model (C)'ye Ait Varyans Ayrıştırma Sonuçları

<i>Varyans Süresi</i>	<i>FDI_{Δlnservice_t}</i>	<i>LnGPR</i>
1	100.0000	0.000000
2	99.83688	0.163124
3	99.71694	0.283059
4	98.95237	1.047633
5	97.96323	2.036774
6	95.55716	4.442842
7	95.37091	4.629091
8	94.59997	5.400033
9	94.61007	5.389930
10	94.60776	5.392242
11	94.55986	5.440137
12	94.51322	5.486782

Tablo 17'de görüldüğü üzere; 12'inci ayın sonunda hizmet sektörüne yapılan doğrudan yabancı yatırımların %94,51322'i kendisinden kaynaklanmakta %5,486782'i jeopolitik risk endeksinden kaynaklanmaktadır. İmalat sektörüne yapılan doğrudan yabancı yatırım değişkenine ait varyans ayrıştırma sonuçları Şekil de de görülebilir.

5.5.5. Model (C)'ya Ait Etki-Tepki Analizi

Grafik 5. Model (C) Etki-Tepki Analizi

Jeopolitik risk endeksinde meydana gelen standart sapmalı bir değişim hizmet sektörüne yapılan doğrudan yabancı yatırımları başlangıçla negatif etkilemekte ve 1. Döneminden sonundan itibaren pozitif etkinin ortaya çıktığı, ancak meydana gelen pozitif etkinin 5. Dönemden sonra kaybolduğu görülmektedir.

5.5.6. Granger Nedensellik Testi Nedensellik

Tablo 18. Model (C)'ye Ait Nedensellik testi sonuçları

	<i>F-istatistik</i>	<i>Df</i>	<i>p-değeri</i>
$FDI_{\Delta Inservice} \gg lnGPR$	11.32705	7	0.1250
	<i>F-istatistik</i>	<i>Df</i>	<i>p-değeri</i>
$lnGPR \gg FDI_{\Delta Inservice}$	11.05544	7	0.1362

*: 0.10 yanılma düzeyinde, **: 0.05 yanılma düzeyinde, ***: 0.01 yanılma düzeyinde anlamlı

Tablo 18'e göre diğer değişkenler sabitken (*ceteris paribus*), jeopolitik risk, hizmet sektörüne yapılan doğrudan yabancı yatırımların nedeni değildir. ($p=0.1250>0.10$) Diğer taraftan hizmet sektörüne yapılan doğrudan yabancı yatırımlar jeopolitik riskin nedeni değildir. ($p=0.1362>0.05$) Böylece jeopolitik risk endeksi ile hizmet sektörüne yapılan doğrudan yabancı yatırımlar arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır.

6. Sonuç ve Öneriler

Ülkelerin buldukları coğrafya ve uyguladıkları uluslararası ilişki yöntemleri ekonomik değişkenler açısından önemli bir faktördür. Çünkü ülke ekonomilerinin işleyiş düzeni artık sadece para veya mali politikalar ile değil aynı zamanda uluslararası ilişkiler bağlamında uygulanan çeşitli politikalar da ekonomik işleyişin yönünü etkileyebilmektedir. Böylelikle bir ülkenin bulunduğu coğrafik konum, ülkenin sahip olduğu ekonomik ve mali piyasaların işleyiş düzenlerini etkilemektedir. Bu duruma örnek olarak, Arap Baharı olarak adlandırılan Suriye iç savaşının çevre ülkelerin ekonomik işleyişlerini olumsuz yönde etkilediği görülen bir gerçektir.

Türkiye'nin çevre sınırlarında meydana gelen sorunlar, ulusal ve uluslararası düzeyde tehdit oluşturmakta ve güç odakları tarafından Türkiye'nin jeopolitik açıdan öneminin bertaraf edilmesine yönelik politikaların geliştirilmesini daha kolay hale getirmektedir. Bu yönüyle Türkiye özelinde tehdit içeren duyarlı bir jeopolitik konum yaratmaktadır

Jeopolitik risk endeksinin toplam doğrudan yabancı yatırımlar, sanayi sektörüne yapılan doğrudan yabancı yatırımlar ve hizmet sektörüne yapılan doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki nedensellik ilişkisini konu aldığımız çalışmamızda, Türkiye özelinde değişkenler arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin varlığı incelendi. Yapılan analiz sonucunda;

Uygulanan birinci model, jeopolitik risk endeksi ile toplam doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki nedensellik ilişkisine bakıldığında, analiz sonucunda p-olasılık değeri $0,0802 < 0.10$ olduğundan dolayı jeopolitik risk endeksinden doğrudan yabancı yatırımlara doğru nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Diğer yönden, p-olasılık değeri $0,0333 < 0.10$ olduğundan dolayı doğrudan yabancı yatırımlardan jeopolitik risk endeksine doğru nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Elde edilen sonuçlara göre her iki değişken arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Uygulanan ikinci model, jeopolitik risk endeksi ile sanayi sektörüne yapılan doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki nedensellik ilişkisine baktığımızda, analiz sonucunda p-olasılık değeri $0,0543 < 0.10$ olduğundan dolayı jeopolitik risk endeksinden sanayi sektörüne yapılan doğrudan yabancı yatırımlara doğru nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Diğer yönden, p-olasılık değeri $0,0116 < 0.10$ olduğundan sanayi sektörüne yapılan doğrudan yabancı yatırımlardan jeopolitik risk endeksine doğru nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Elde edilen sonuçlara göre her iki değişken arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Uygulanan üçüncü model, jeopolitik risk endeksi ile hizmet sektörüne yapılan doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki nedensellik ilişkisine baktığımızda, analiz sonucunda p-olasılık değeri $0,1250 > 0.10$ olduğundan jeopolitik risk endeksinden hizmet sektörüne yapılan doğrudan yabancı yatırımlara doğru nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır. Diğer yönden, p-olasılık değeri $0,1362 > 0.10$ olduğundan hizmet sektörüne yapılan doğrudan yabancı yatırımlardan jeopolitik risk endeksine doğru nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır. Elde edilen sonuçlara göre her iki değişken arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır.

Araştırma sonuçları kapsamlı olarak değerlendirildiğinde Türkiye bağlamında fayda sağlayacak öneriler şu şekilde sıralanabilir.

- Türkiye bölgesel olarak jeopolitik önemini bertaraf etmeye çalışan ülke ve bölgelere karşı diplomatik açıdan çok yönlü,

çok seçenekli, uzun dönemli ve aşamalı politikalar üretmesi ve uygulamasını gerektirmektedir. Özellikle Orta Doğu bağlamında oluşan sorunlara aktif bir şekilde politikalar üretmelidir.

- Geçmişte Avrupa'nın kimlik arayışında, İslam dinini ötekileştirme tanımına yerleştirmesi ve mevcut durumda da hala bu öngörünün devam ettiği görülmektedir. Özellikle Avrupa'nın İslam dinini ötekileştirme çabaları dikkate alındığında Türkiye'nin de içinde bulunduğu İslam ülkeleri birleşerek Batı eksenli yaklaşımlardan ve kültürel yozlaşmadan kurtularak İslam topluluğu adı altında birleşmesini zorunlu hale getirmektedir. Türkiye'nin diğer İslam ülkelerine göre siyasi, askeri gücü ve ekonomik istikrarı dikkate alındığında bölgesel İslam merkezi olarak Türkiye, diğer İslam ülkelerine kıyasla liderlik vasfını üstlenebilme gücüne sahiptir.

- Türkiye üzerinden geçen enerji boru hatlarının önemine geçilmeden önce enerji tüketiminde dışa bağımlı bir ülke niteliği taşıdığı unutulmamalıdır. Türkiye'nin bu kısır döngüye yönelik atması gereken ilk adım, yenilenebilir enerji kaynaklarına daha fazla yatırım yapılmasını teşvik etmeli ve bu yöndeki düzenlemeleri hayata geçirmelidir. Bu durum uzun vadeli ve maliyetli olması nedeniyle mevcut koşullar içinde gerçekleştirilmesi zor bir durumdur. Ancak Türkiye'nin bu sarmaldan kurtulabilmesi açısından diğer bir avantajı, Türkiye üzerinden geçen boru hatları yönüyle enerji merkezi olma yolunda emin adımlarla ilerlemesi ve bu merkezin tüm avantajlarından faydalanabilecek politikalar gerçekleştirmelidir.

- Türkiye zengin jeopolitik konuma sahip olmasına rağmen bu durumdan yeteri kadar yararlanamadığı görülmektedir. Özellikle enerji kaynakları bakımından zengin komşulara sahip olmasına rağmen, yeterli seviyede yatırım çekemediği elde edilen verilerde görülmektedir. Bu durumun tersine çevrilmesine yönelik olarak enerji sektörüne yapılacak doğrudan yabancı yatırımlara özel bir takım teşvik programları uygulanabilir.

• Özellikle ödemeler dengesi bakımından açık veren Türkiye'nin bu açıkların finansmanındaki en rasyonel yol, doğrudan yabancı yatırım olduğu varsayımı dikkate alındığında ülkeye çekilecek yatırım miktarını arttırmaya yönelik sektörel politikalar geliştirilmelidir.

Kaynakça

- Abdulkarim, M. and Ata, A. Y. (2021). "A Review on the Relationship Between Political Freedom and Economic Development", *Journal of Economics, Business & Political Studies*, 8(1), pp. 1-22.
- Akadiri, Saint Seyi. Eluwole Kolawole Kayode. Akadiri Chigozie. And Ada, Avcı Turgay. (2020). Does Causality Between Geopolitical Risk, Tourism And Economic Growth Matter? Evidence From Turkey, *Journal Of Hospitality And Tourism Management*, Volume 43,
- Akman, S, A. (2019). *Doğrudan Yabancı Yatırımların Türkiye'nin İhracat Performansı Üzerindeki Etkisi*, T.C. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İşletmecilik Ve Ticaret Anabilim Dalı Uluslararası Ticaret Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Bursa.
- Alniak, O., Bolcan, A. ve Bolat, P. (2011). *Orta Doğu'nun Stratejik Ve Entelektüel Gücü Türkiye*, In H. Çomak (Ed.). Dünya Jeopolitiğinde Türkiye, Hiperlink Yayınları, İstanbul
- Alsagr, Naif. and Hemmen Van, Stefan. (2021). The Impact Of Financial Development And Geopolitical Risk Onrenewable energy consumption: Evidence from emerging markets, *Environmental Science And Pollution Research*,
- Ankara Üniversitesi. (2018). https://Acikders.Ankara.Edu.Tr/Pluginfile.Php/119026/Mod_Resource/Content/0/12ge%C3%A7mi%C5%9ften%20gelece%C4%9fe%20t%C3%Bcrkiye%E2%80%99nin%20jeopoliti%C4%9fi.Pdf (08.10.2020).
- Arık, A, Akay. ve Ö, Zambak, A. (2016). Doğrudan Yabancı Yatırımları Belirleyen Faktörler: Yükselen Piyasalar Örneği, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 14: 100

- Arslan, C. (2019). Jeopolitik Riskin Doğrudan Yabancı Yatırımlar Üzerindeki Etkisi. *Avrasya Sosyal Ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6 (6)
- Balcılar, M., Bonato, M., Demirer, R. ve Gupta, R. 2018a. "Geopolitical Risks and Stock Market Dynamics of the BRICS", *Economic Systems*, 42.
- Başçı, H, N. ve Dilber, İ. (2017). Gelişmekte Olan Ülkelerde Doğrudan Yabancı Yatırımları Belirleyen Temel Unsurlar, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt:32, Sayı:2, S.26
- Baur, Dirk G. and Smales, Lee A.(2018). *Gold And Geopolitical Risk*, Available At Ssrn: <https://ssrn.com/abstract=3109136> Or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3109136>
- Bezgin, S, M. (2019). Türkiye'nin Jeopolitik Riskinin Borsa İstanbul Endeks Getirileri Üzerine Etkisinin İncelenmesi, *18. Uluslararası İşletmecilik Kongresi*,
- Cheng, Jack, Hung, Chak. and Chiu, (Jeremy) Wai- Ching. (2018). How Important Are Global Geopolitical Risks To Emerging Countries, *International Economics*, Volume 156
- Çetinkaya, Murat. (2004). *Türkiye Ekonomisinde Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Sektörel Dağılımının Önemi*, T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Bilim Dalı, Konya.
- Dario, Caldara. and Matteo Iacoviello'nun <https://matteoiacoviello.com/gpr.htm> Adresindeki "Jeopolitik Riskin Ölçülmesi" (12.01.2021).
- Davutoğlu, A. (2013). *Stratejik Derinlik*, Küre Yayınları, İstanbul.
- Demirdöken, Hakan. (2019). *21.Yüzyılda Türkiye Cumhuriyeti'nin OrtaDoğu'ya Yönelik Dış Politikasının Klasik Ve Eleştirel Jeopolitik Paradigmalar Çerçevesinde Değerlendirilmesi*, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Dickey, David A. and Fuller, Wayne A. (1979). Distribution Of The Estimators For Autoregressive Time Series With A Unit Root, *Journal Of The American Statistical Association*, 74(366). Ss. 427-431.

- Fania, Nyande., Yan Chen., Kuyon Bikanyi Joseph. and Djeri Sow. (2020). Geopolitical Risks (Gprs) And Foreign Direct Investments: A Business Risk Approach, *Global Journal Of Management And Business Research: B Economics And Commerce* Volume 20 Issue 1 Version 1.0
- Granger, C. W. (1969). Investigating Causal Relations By Econometric Models And Cross-Spectral Methods. *Econometrica: Journal Of The Econometric Society*, 424-438.
- İlhan, Suat. (1999). *Türkiye'nin Jeopolitik Konumu Ve Türk Dünyası*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara
- İlhan, Suat. (2002). *Jeopolitik Kavramı Ve Unsurları*, Avrasya Dosyası "Jeopolitik Özel", Cilt:8, Sayı:4, S.318
- Keskin, Şebnem. (2020). *Doğrudan Yabancı Yatırımlar Ve Belirleyicileri: Türk Finans Sektörü Üzerine Bir Uygulama*, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Zonguldak, 13-14
- Özkan, O. (2020). Jeopolitik Risklerin Döviz Piyasaları Üzerindeki Etkileri: Parametrik Olmayan Kantil Nedensellik Testi İle BRICS-T Ülkeleri Üzerine Ampirik Bir Çalışma, *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 22(4). 611-628. <https://doi.org/10.31460/mbdd.692021>
- Pan, Wei-Fong. (2019). *Geopolitical Risk And R&D Investment*, Available At Ssrn: <https://ssrn.com/abstract=3258111> Or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3258111>
- Phillips, Peter C.B. and Perron, Pierre; (1988). "Testing For A Unit Root In Time Series Regressions", *Biometrika*, 75, Ss. 335-346.
- Şahin, E. ve Arslan, H. (2021). Jeopolitik Risklerin Parametrik Olmayan Bir Yöntem Kullanarak Borsa Getirileri Ve Döviz Kuruları Üzerindeki Etkilerinin Bir Analizi, *Muhasebe Ve Finansman Dergisi*, (89), 237-250. Doi: 10.25095/Mufad.852174
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, (2021). Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS), Erişim Tarihi: 15.04.2021
- Unctad. (1998). *World Investment Report: Trend And Determinants*, United Nations, New York And Geneva, S. 91.

- Yapraklı, Halil (2010). *Gelişmekte Olan Ülkelerde Doğrudan Yabancı Yatırımların Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Ekonometrik Bir Analiz*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar
- Yıldız, Furkan. (2012). “*Türkiye'nin Jeopolitik Konumu Bağlamında Avrupa Birliği Enerji Politikaları*”, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı Uluslararası Ticaret Ve Para Yönetimi Bilim Dalı, İstanbul,
- Yılmaz, Sait. (2015). *Jeopolitik Ve Jeostrateji*, Academia. Edu, S.3

Türkiye'nin Asya'ya Açılım Politikası ve Bu Bağlamda Çin'le Olan Ekonomik İlişkileri

Mehmetali Kasım¹¹

Giriş

Türkiye Dışişleri Bakanlığı bilhassa 5 Ağustos 2019 tarihi itibarıyla “Yeniden Asya” sloganıyla etkili bir Asya politikası takip edeceğini ilan etmiştir (Buyar, 2021). Türkiye'nin Asya'ya yeniden açılma politikasının oluşum sebeplerinden biri Türkiye'nin kendi içindeki değişen dinamiklerinden kaynaklandığı söylenebilir. Türkiye özellikle 21. Yüzyıla girdikten sonra ekonomik açıdan hızla yükselmiş, siyasi, diplomatik ve askeri açıdan da olumlu gelişmeler kayıtlı ederek dünyadaki önemli gelişmekte olan ekonomi ve bölgesel kilit aktör durumuna yükselmiştir. Türkiye'nin güçlenmesi ona kendi çıkarlarını daha geniş çapta aramaya, dış politika araçlarını çeşitlendirme eğiliminde olduğu gibi ekonomik ortaklarını da

---

11 Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrasya Araştırmaları Bölümü. mkasimu@ohu.edu.tr

çeşitlendirmeye sevk etmiştir. Böylece eskiden takip ettiği Batı merkezli ekonomik politikalarından vazgeçerek daha dengeli hem Batıyla hem de Doğuyla ilişkilerini güçlendirerek hiçbir tarafa yaslanmadan kendi çıkarlarını korumayı istemiştir.

Dış etken olarak Soğuk Savaşın sona ermesi ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin (SSCB) dağılması sonucunda dünya jeostratejik güç dengelerinde büyük değişikliklerin ortaya çıkması gösterilebilir. Türkiye açısından SSCB tehdidi ortadan kalkmıştır. Yeni bağımsız Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan gibi kardeş Türk Cumhuriyetleri ortaya çıkmıştır. Bu durum hem Türkiye'nin manevra alanlarını genişletmiş hem de yeni ekonomik işbirliği alanlarını ortaya çıkartmıştır. Ayrıca 20. Yüzyılın sonlarında Çin, Hindistan, Endonezya vb. Asya ülkelerinin art arda ekonomik reformlar hayata geçirerek piyasalarını dış dünyaya açmaları, oldukça hızlı bir ekonomik büyüme ve kalkınmayı gerçekleştirmiştir. Asya'nın hızla yükselmesi dünya siyasi güç dengelerini değiştirmeye sebep olduğu gibi dünya ekonomik güç dengelerinin de değişmesine sebep olmuştur. Bu yüzden dünyanın diğer ülkelerinin de yaptığı gibi Türkiye de siyasi ve ekonomik politikalarını değişen dünyaya ayak uydurmak, kendi çıkarlarını garanti etmek ve hayatta kalmak için gözden geçirmek zorunda kalmıştır.

Asya bölgesi hızlı sosyal ve toplumsal değişim yaşamaktadır. Eğer bu eğilim devam ederse 2050'de Asya dönüşüm yaparak kentsel nüfusu neredeyse 1,6 milyardan 3 milyara iki katına çıkacağı ve Asya kentleri dünya sanayisi, bilgi ve icatların merkezine dönüşebileceği tahminler arasındadır. Ayrıca ekonomik açıdan da dünya ortalamasının üzerinde bir büyüme oranı gerçekleştirerek 2050 yılına gelindiğinde nüfusunda olduğu gibi dünya gelirinin yarısından fazlasına sahip olarak Asya asrını gerçekleştirebileceği beklenmektedir (Asian Development Bank, 2022). Bu sebepten Asya gelecekte Türkiye ekonomisi için şimdikinden daha da önemli bir rol üstlenecektir.

Çin Asya'daki en büyük ekonomiye ve en büyük potansiyele sahip ülkelerden biri olmakla Türkiye'nin Asya'ya açılım politikasında özel konuma sahiptir. Ayrıca Çin Türkiye'nin Asya'daki en büyük ekonomik ortağı ve ticari partnerlerinden biridir. 2021 yılı Türkiye'nin ithalatında bölgelere göre Asya 68,24 milyar dolarla Avrupa Birliği (AB) 85,38 milyardan sonra en büyük paya sahip olmuştur. Aynı yıl Çin 32,24 milyar dolarla Asya ülkelerinin Türkiye'ye ihracatının neredeyse yarısını tek başına oluşturmuş ve Türkiye'nin ilk sıradaki ithalat ortağı durumundadır (TÜİK, 2022). Ayrıca Çin ekonomisinin yükselmeye devam etmesi ve etkinliğinin dünya genelinde artmasıyla Türkiye açısından da önemi gittikçe artmaktadır. Özellikle Kuşak Yol Girişimi ve Türkiye'nin hayata geçirdiği Orta Koridor Girişimi çerçevesinde ikili ekonomik ilişkilerin git gide daha da güçlenmeye devam ettiği gözlenmektedir.

Bu çalışmada öncelikle yükselmekte olan Türkiye'nin ekonomik politikalarında nasıl bir değişim süreci yaşadığı ve bunun sebepleri, SSCB'nin dağılmasının getirdiği stratejik avantajlar, git gide yükselmekte olan ve dünya ekonomik güç dengelerindeki ağırlığının artmaya devam ettiği Asya'nın Türkiye açısından önemi incelenmiştir. Daha sonra Asya'daki en büyük demografik yapıya sahip olmakla beraber bölgedeki önde gelen ekonomik güç statüsünde olan Çin'in Türkiye'nin Asya'ya açılım politikasındaki önemine yer verilmiş ve ikili ekonomik ilişkilerin gelişimi ele alınmıştır. Son olarak Türkiye'nin hayata geçirdiği Orta Koridor Girişimi ve Çin'in başlattığı Kuşak Yol Girişimi çerçevesinde iki ülke arasındaki stratejik ekonomik işbirliğinin değerlendirmesi yapılmıştır.

1. Türkiye Açısından Yükselen Asya'nın Önemi ve Asya'ya Açılım Politikası

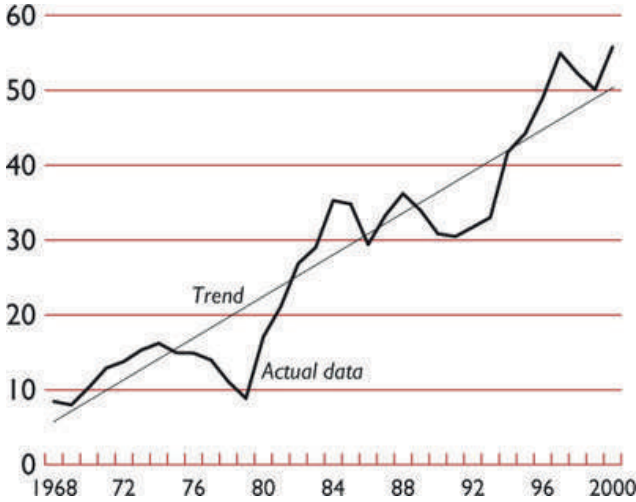
Türkiye'nin neden Asya'ya açılmak istediğinin iç ve dış etkenlerden oluşan nedenleri bulunmaktadır. İçsel etkenlere bakıldığında ülkenin kendi içindeki dinamikler ve gelişmelerden

kaynaklandığı söylenebilir. Türkiye coğrafi olarak hem Asya'da hem de Avrupa'da olmak üzere iki kıtada toprak parçasına sahiptir. Bulduğu jeopolitik konum itibarıyla siyasi, ekonomik ve güvenlik ilişkilerinde her iki kıtayı dikkate almak mecburiyetindedir. Diğer taraftan ülke halkının değerleri ve tarihi kökleri Asya'yla yakından irtibatlıdır. Lakin izlediği batıyla bütünleşme politikalarıyla uzun bir dönem doğuyla fazla ilgilenmemiştir. Ancak SSCB sonrası ortaya çıkan yeni jeolojik değişiklikler Türkiye'nin de dış politikasında ve dünyaya bakış açısında değişikliklerin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Türkistan ve Kafkasya bölgesinde kendileriyle aynı tarih ve kültürü paylaşan Türk cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını elde etmesi ülkeye yeni imkânlar sunmuştur. Diğer taraftan son dönemler Asya'nın hızla yükselmesi, dünyanın yeni bir çekim merkezi olarak ortaya çıkması, dünya siyasi ve ekonomik güç dengelerinin değişimine sebep olması diğer ülkeleri kendi politikalarını gözden geçirmesine sürüklediği gibi Türkiye'nin de dış politikasını revize etmesine katkı sağlamıştır. Ayrıca Asya'nın Türkiye açısından ticari ve ekonomik yönden öneminin gittikçe artması ve ilişkilerin gelecekte de daha derinleşmesinin beklenmesi vb. sebepler Asya ülkeleriyle ilgili girişimlerin güçlenmesine yol açmıştır.

1.1. Türkiye'deki Gelişmeler

İkinci Dünya Savaşından sonra özellikle 1950-1980 yılları arasında batı Avrupa oldukça hızlı bir ekonomik gelişme yaşamıştır. Bu dönemde Türkiye ekonomisi Avrupa'da yaşanan ekonomik gelişmeler gibi bir başarı sergileyememiştir. Hükümetin ekonomik politikaları genelde ithal ikamesinin uygulandığı ithalata yönelik kalkınma politikası olmuştur. Ekonomik faaliyetlerde hükümet müdahalesi güçlü, serbest özel girişim teşviki zayıf, dış dünyayla bütünleşme oranı düşük ve ekonominin büyüme oranı oldukça yavaş ilerlemiştir. Döviz eksikliği, paranın değer kaybetmesi ve yüksek enflasyon adeta günlük yaşamın bir parçası olmuştur. 1970'li yılları sonunda Türkiye bir krizle karşı karşıya kalmış ve enflasyon yükselerek %100 oranını geçmiştir (Kruger, 1995).

Enflasyonu kalıcı olarak düşürmek ve sürdürülebilir bir büyüme gerçekleştirebilmek için hükümet 24 Ocak 1980'de ekonomiyi liberalleştirme niyetini ortaya koymuş ve ihracata dayalı büyüme politikasını hayata geçirmiştir (Ertuğrul ve Selçuk, 2001). Reformlar ilk dönemlerde enflasyonu önlemek için etkili olmuşsa da 1980'li yıllardan sonra enflasyon tekrar yükselmeye başlamıştır. Lakin ülke ekonomisi genel olarak düşük oranlarda (ortalama %2,3) olsa da büyümeye devam etmiştir. Liberalleştirme girişimlerinin etkisiyle bu dönemde dış ticaret artmış ve dış ticaretin milli gelire olan oranı oldukça hızlı bir şekilde yükselmiştir.

Şekil 1. Türkiye'nin dış ticaretinin milli gelire oranı (%) 1960-2000

Kaynak: Mody ve Schindler, 2005.

Türkiye ekonomisi açısından bu dönemin en belirgin özelliği dış ticaretin ve finans sektörünün serbestleştirilmesi olmuştur. Bunlar Türkiye'de girişimciliğin ve sanayi altyapısının gelişmesine yeni fırsatlar sunmuştur. Ancak maliye politikasındaki istikrarsızlıklar, enflasyon oranının tekrar yükselmesi, borç yükünün artması ülke ekonomisinin istikrarlı bir şekilde büyümesi için sorun

oluşturmuştur. Dış borcun milli gelire oranı 1980'li yılların başlarındaki %20 civarından 1990'lı yılların sonunda %50'yi geçmiştir (Mody ve Schindler, 2005).

Türkiye'nin dış ticaret açısından uyguladığı reformlarının büyüme potansiyeli maksimum seviyelere ulaşmaya başladığında bir istikrarlı maliye politikası ve uluslararası rekabet arenasında varlığını sürdürebilmesi için diğer sektörlerdeki reformlara da ihtiyaç duymaktadır. Türkiye dış ticaretin artmasına özen gösterirken ülke genelinde siyasi, ekonomik toplumsal olarak yapısında köklü ve yapısal reformu tam anlamıyla kurumsallaşmayı gerçekleştirmeyi başaramamıştır. Ayrıca maliye politikasındaki istikrarsızlık ve dış açık devam etmiştir. Bunun gibi zaafılar 1994 yılındaki ve 2000'li yılların başlarındaki yeni bir ekonomik krizin yaşanmasına sebep oluşturmuştur.

Hükümet tekrar krizi ortadan kaldırmak ve enflasyonu önlemek için girişimlerde bulunmuştur. Ancak krizler şunu açıkça göstermiştir ki kısa vadeli dezenflasyon ve bankacılık sisteminin istikrarını sağlamak sermaye girişlerine bağlıdır. Hükümet doğrudan yabancı yatırım için olumlu bir ortam yaratamazsa bu girişimler büyük ihtimalle başarısız olacak ve enflasyon tekrar yükselecektir (Ertuğrul ve Selçuk, 2001). Türkiye 2001 yılında 'güçlü ekonomiye geçiş programı' adıyla yeni bir yapısal reform paketi oluşturmuştur. Bunda yeni mali ve para politikalarıyla makroekonomik istikrarı sağlamakla beraber piyasa oyuncuları için yeni düzenleyici kuralları da geniş bir ekonomi yönetimi alanında kurumsal değişiklikler getirmiştir (Özel, 2015). Bu dönemdeki reformların önceki reformlardan farkı ekonomik alanla sınırlı kalmadan siyasi, hukuki ve toplumsal alanları da kapsamıştır. Özellikle hükümetin ekonomiye karışmasının asgari düzeye indirgenmesi, merkez bankasının bağımsız olması ve demokratik yönetim için atılan olumlu adımların atılması büyük önem arz etmiştir. Bu reformlar sayesinde ülke siyasi olarak istikrara kavuşmuş, ülke içinde ve uluslararası Türkiye'nin geleceğine olan güven artmıştır. Bunlar ülke içinde yatırımların

artmasına, yabancı sermayelerin girişine ve ülke ekonomisinin hareketlenmesine oldukça büyük katkı sağlamıştır.

Türkiye ekonomisi AK parti yönetiminde 2001 yılından 2013 yılına kadar oldukça hızla bir şekilde yükselmiştir. Ülkenin milli geliri 2001 yılındaki 201 milyar dolardan 2013 yılında 957 milyar dolara çıkmıştır (World Bank, 2022). Ekonomik büyüme ve zenginleşme beraberinde toplumsal değişimlere de yol açmıştır. Türkiye Çin, Hindistan, Endonezya, Brezilya ve Meksika gibi ülkelerle beraber dünyadaki önemli gelişmekte olan ülkeler ve başarı hikâyesinden biri olarak anılmaya başlamıştır. Sosyal, politik ve ekonomik yelpazenin her yönüyle 2000'li yıllardan sonra Türkiye bir başarı hikâyesi haline gelmiştir (Aksu, 2013). Ekonomik alandaki gelişmeler ülke liderlerinin kendine olan güvenini arttırmış, geleceğe yönelik beklentilerini ve hırslarını arttırmıştır. Türkiye dış politikasında dönüşüm yaparak geçmiş özelemleriyle hareket etmeye başlamış ve uluslararası siyasette kendine özgü bir rol biçme arayışına girmiştir. O zamanlar Türk dış politikasının mimarı sayılan Ahmet Davutoğlu 'Sıfır Sorun' politikasıyla komşularıyla iyi ilişkiler geliştirmeye, kendi ülkesini bölgesel ve hatta küresel bir oyuncu haline getirme hayallerine kapılmıştır. O Türkiye'nin özel coğrafi konumu ve geçmişinden yola çıkarak "Türkiye'nin etkisi (Orta Doğu, Balkanlar, Kafkaslar, Orta Asya, Akdeniz, Körfez ve Karadeniz) alanlarını kapsayan merkezi bir oyuncu olması ve Türkiye "stratejik derinliğe" ulaşması gerektiğini" ifade etmiştir (Christina Çirliç, 2013).

Türkiye 2000'li yıllardan sonra hem ekonomik açıdan hem de siyasi açıdan dönüşüm yaşamıştır. Batıya yaslanma politikasından vazgeçerek daha otonom bir siyaset izlemeye başlamıştır. Bu çerçevede Asya ülkelerinin ekonomik, ticari ve siyasi olarak Türkiye'yle olan ilişkileri ve önemi güçlenmeyi sürdürmüştür. Arap baharı ve onu takip eden Orta Doğu bölgesindeki çalkantılı durumlar ülkeyi de derinden etkilemiştir. Hem bölgesel hem de yönetsel değişiklikler nedeniyle Türkiye ekonomisi 2013 yılından sonra gerilime yaşamaya başlamıştır. 2020 yılında ülkenin milli

geliri 719 milyar dolara kadar gerilemiştir (World Bank, 2022). Bu süreçte ülke dış politika açısından da hem Batı ülkeleri hem de komşu ülkelerle diplomatik sorunlar yaşamaya başlamıştır. Türkiye içinde olduğu güvenlik ortamından özellikle Arap Baharı'ndan sonra iyice artan Ortadoğu'daki istikrarsızlıklar nedeniyle, savunma sanayiini bağımsızlaştırma yönünde ciddi adımlar atmaya başlamıştır. Güvenlik alanında da otonom hareket etme eğilimiyle Türkiye'nin, Rusya'dan S-400 Hava Savunma Sistemi'ni tedarik etmesi gibi sorunlardan kaynaklı ABD yaptırımlarına maruz kalmıştır. Açıklanan yaptırımlar Türkiye'nin mali kurumlarını değil, savunma sektörünü hedef almış ve ABD Savunma Bakanlığı, Türkiye'nin F-35 savaş uçakları programından çıkarıldığını açıklamıştır (STM Savunma Teknolojileri, Mühendislik, 2021).

Son zamanlarda Türkiye'de yaşanan ekonomik zorluklar, demokratik gerilemeler, Batı dünyasındaki ilişkilerde ortaya çıkan güvensizlik ve başka sebeplerle ülkenin ihtiyaç duyduğu acil yatırım ve kredi erişimi zorlaşmıştır. Batı dünyasından döviz ve kredi elde etmekte bazı sorunlarla karşı karşıya kalındığından Orta Doğu ülkeleriyle Asya mevcut yönetim açısından alternatif olarak görülerek daha da önem kazanmaya başlamıştır.

1.2. SSCB Sonrası Ortaya Çıkan Yeni Jeopolitik Fırsatlar ve Türk Cumhuriyetleriyle Olan İlişkiler

SSCB'nin dağılması Türkiye açısından en önemli güvenlik tehdidinin ortadan kalkması değil aynı zamanda yeni siyasi, ekonomik, ticari fırsat ve manevra alanlarının ortaya çıkması anlamına gelmiştir. Özellikle Kafkasya ve Orta Asya'daki Azerbaycan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Türkmenistan gibi yeni bağımsız Türk Cumhuriyetlerinin ortaya çıkması oldukça önem arz etmiştir. Orta Asya jeopolitik konumu ve bol doğal kaynak zenginlikleriyle Rusya, Çin, ABD, Hindistan ve AB gibi büyük devletlerin dikkatini çekmiş ve önemli rekabet alanlardan birine dönüşmüştür. Ama yeniden yükselmekte olan Türkiye gibi bölgesel aktörlerin de Orta Asya'daki etkisi küçümsenmeyecek

kadar güçlüdür. Türkiye bu cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını ilk tanıyan devletlerden biri olmuş, siyasi, ekonomik, kültürel olmak üzere çok yönlü yakın işbirliği geliştirmek için istekli olduğunu göstermiştir.

Azerbaycan ve Orta Asya'daki diğer Türk Cumhuriyetlerinin etnik, tarih ve kültürel olarak Anadolu'yla derin bağları vardır. Bu bölgeler birbirleriyle birçok açıdan benzerlikler taşımakla beraber ortak değerlere de sahiptir. Ayrıca bu ülkeler Türk ekonomisi için yeni bir Pazar olmakla birlikte sahip olduğu bol doğal kaynaklarıyla da oldukça önemli bir konuma sahiptir. Soğuk Savaş sonrası dünyadaki en önemli aktör olarak ortaya çıkan ABD de bu dönemde Orta Asya'ya ilgi göstermeye başlamıştır. Ayrıca ABD yeni kurulmuş Orta Asya ülkelerine yönelik Türkiye'yi desteklemiştir (Aksu, 2013). Lakin Türkiye'nin bölgeyle ilgili hazırlıksız bir şekilde aceleyle yaptığı girişimler, yeterli ekonomik kaynak ve yetişmiş uzman kadro olmaması, uzun vadeli ve gerçekçi bir şekilde geliştirilmiş strateji ve siyasi irade eksikli yüzünden Ankara 1990'lı yıllarında ortaya çıkan fırsatı yeterince değerlendirememiştir. Diğer taraftan Türk Cumhuriyetlerinin de tecrübesizliği, Türkiye ile olan ilişkilerdeki beklentileriyle gerçekler arasındaki fark, bağımsız olmalarına rağmen Rusya etkisinin hala bu ülkelerde devam etmesi, bulunduğu ulusal ve uluslararası zorlukların ikili ilişkilerdeki etkilerinin de dikkate alınması gerekmiştir.

1990'lı yıllardaki olumlu gelişmeler olarak en azından ikili ilişkilerin temellerinin atılmış olması önem arz etmiştir. Özellikle Türkiye ile Orta Asya cumhuriyetleri arasında kültürel ve eğitim alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Türksoy ve TİKA gibi işbirliği kurumlarının temelleri bu dönemde oluşturulmuştur. Sivil toplum kuruluşlarının girişiyle ve devletin teşvikiyle yapılan kültürel bağlamda olumlu gelişmeler yaşanmıştır. Binlerce öğrenci eğitim için Türkiye'ye gelmiş, bölgede bazı Türk üniversiteleri ve başka eğitim tesisleri ciddi bir faaliyet yürütmüştür. Türkiye eğitim bakanlığınca yürütülen çok sayıda okul, Kazakistan'ın Türkistan şehrinde kurulan Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi ve Kırgızistan'da

faaliyet yapan Manas Üniversitesi olmak üzere iki ortak üniversite bulunmaktadır (Türkiye Dış İşleri Bakanlığı, 2022b).

Yeni asırda Türkiye dış politikası açısından öncülük verdiği alanlar içerisinde Orta Asya Orta Doğu kadar önemli olmasa da ikili ilişkiler gelişmeye devam etmiştir. Siyasi ve kültürel işbirliklerinin yanı sıra güvenlik işbirlikleri de önem kazanmıştır. Lakin Türk Cumhuriyetlerinin güvenlik algılamaları ve öncelikleri noktasında tam bir uyum (Düğen, 2021) içerisinde olduğu söylenemez. Türk cumhuriyetlerinin jeopolitik konumları, izlediği politikalar ve karşılaştığı uluslararası güvenlik sorunları birbirlerinden farklılıklar arz etmektedir. Bu yüzden her ne kadar tarihsel ve kültürel olarak aynı değerleri paylaşsa da ülkelerinin farklı çıkarları olduğundan izlediği siyaset ve tavırlarında farklılıklar olabilmektedir. Türkiye'nin Azerbaycan ile olan güvenlik alanındaki işbirliği ortak güvenlik endişeleri ve tehdit algılamalarının olmasından dolayı diğer Türk Cumhuriyetlerinden daha güçlü durumdadır.

Yeni asırda Karadeniz ülkeleri, Kafkasya ve Orta Asya cumhuriyetleri Türkiye ekonomisi açısından önemi gittikçe artmakta olan bölgelerdir. Türkiye Orta Asya ilişkilerinde:

“Türkiye, karşılıklı üst düzey ziyaretler, ekonomik komisyonları, ulaştırması komisyonları, iş konseyleri ve yüksek düzeyli stratejik işbirliği konseyleri gibi mekanizmalarla bu ülkelerle olan işbirliği alanını arttırmayı ve çeşitlendirmeyi amaçlamaktadır.

Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan ile ilişkilerimiz stratejik ortaklık düzeyinde olup, ilişkilerimiz her üç ülkeyle de Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi mekanizması çerçevesinde oturtulmuştur. Tacikistan'la ülkemiz arasında ise İşbirliği Konseyi kurulmuştur. Türkmenistan ile pek çok alanda ve özellikle ticari, ekonomik, yatırımlar ve müteahhitlik alanlarında ilişkilerimiz hızla gelişmektedir” (Türkiye Dış İşleri Bakanlığı, 2022b).

Türkiye Orta Asya ekonomisinde Rusya, Çin ve AB gibi büyük etkiye sahip değildir. Bunda Türkiye'nin sahip olduğu

ekonomik güç potansiyelinin, teknolojik, mali vb. kaynaklarının yetersiz olması ikili ilişkilerin sınırlı düzeyde seyredebileceğinin işaretlerini vermiştir. Öyle olmasına rağmen Türkiye ile Orta Asya ülkeleri arasında ikili ticaret ve ekonomik ilişkiler hızla gelişmiştir. Türkiye'nin, 2019 yılında bölge ülkeleriyle ticaret hacmi 8,5 milyar dolar seviyesinde gerçekleşmiş olup, bölgede dört binin üzerinde Türk firması faaliyet göstermektedir (Türkiye Dış İşleri Bakanlığı, 2022b). Her iki tarafın birbirlerini potansiyel bir pazar ve ekonomik ortaklarını çeşitlendirmek için fırsat olarak değerlendirmesi karşılıklı ekonomik ilişkilerin gelişmesinde oldukça etkili olmuştur. Diğer taraftan Türkiye enerji güvenliği açısından Rusya ve İran'a çok bağımlı kalmak istememektedir. Enerji kaynaklarını çeşitlendirmek için Kafkasya ile Orta Asya'yı önemli bir işbirliği ortağı olarak görmektedir. Diğer bir değişle Azerbaycan ve diğer Orta Asya ülkeleri de kendi çıkarları açısından Türkiye'ye kendi ticari partnerlerini çeşitlendirmek amacıyla yaklaştığı da söylenebilir.

1.3. Asya'nın Yükselmesi ve Dünya Ekonomik Güç Dengelerindeki Değişimler

SSCB'nin dağılmasından sonra dünyayı ilgilendiren konuların başında Asya'nın hızla yükselmesi ve dünya ekonomik güç dengelerinin değişmeye başlaması gelmektedir. Batı ülkeleri yakın birkaç asırda özellikle Sanayi Devriminin etkisiyle dünyanın en önemli siyasi, ekonomik ve teknolojik güç merkezi olmuş ve tekel konumunu korumuştur. Japonya 19. yüzyılın ikinci yarısında Meiji reformuyla sahip olduğu kültürünü muhafaza ederek sanayileşmeyi başarabilmiş ve modern ülkeler statüsüne kavuşmuştur (Kasım, 2021). Japonya Batılı olmayan ilk sanayileşmiş tek devlet olmayı başararak bu konuda Batı tekelinde ilk kırılmalara yol açmıştır. Ama boyutu ve demografik açıdan çok da büyük olmayan Japonya gibi orta düzeydeki bir ülke Batı önderliğindeki dünya düzenini sarsma konusunda yetersiz kalmıştır. 20. Yüzyılın ikinci yarısında Güney Kore, Singapur, Tayvan ve Hong Kong gibi Asya kaplanları

Japonya'yı takip ederek sanayileşme, modernleşme ve kalkınmayı gerçekleştirmiştir. Refah düzeyi ve eğitim seviyesi açısından batı Avrupa'yı yakalamıştır. Ama bu devletler hem nüfus hem de ekonomilerinin boyutu açısından küçük olduğundan dolayı dünya gündemini değiştirmekten zayıf kalmıştır.

20. yüzyılın sonunda Çin, Hindistan ve Endonezya gibi Asya devlerinin ard arda ekonomik reform yapmaları hem bölge hem de dünya açısından büyük önem taşımıştır. Reform sayesinde bu ülkeler geçtiğimiz bu on yıl içerisinde dünya ortalamasının çok üzerinde hızlı bir ekonomik büyümeyi gerçekleştirmiştir. Ekonomik büyüme bu ülkelerin eğitim, teknoloji, sanayi, askeri ve siyasi olarak da gelişmesini ve etkinliğinin artmasını beraberinde getirmiştir. Yeni asırda ortaya çıkan gelişmeler sadece Asya devletleriyle ilgili değildir. Vietnam, Tayland, Bangladeş gibi diğer Asya ülkeleri de oldukça hızlı bir şekilde büyümeye devam etmektedir ve Asya git gide dünyanın çekim merkezine dönüşmektedir.

Asya son yıllarda gerçekleştirdiği kayda değer değişimlerle dünyanın jeo-ekonomik merkezine oturmaya başlamıştır. Günümüzde Çin, Japonya, Hindistan, Kuzey Kore ve Endonezya gibi dünyanın en dinamik ekonomileri bu bölgede yer almaktadır. Genel olarak, bölge satın alma gücü (SAGP) tabanlı kişi başına düşen GSYH'si 10.210 dolar geliriyle dünya ortalaması 16.596 dolardan yaklaşık %38 oranında düşüktür. Ama dünyanın en zengin on ekonomisinden ikisine (Singapur kişi başına düşen GSYH'si 93.981 ABD Doları ile üçüncü en zengini olurken, Brunei Sultanlığı 60.282 dolar) ev sahipliği yapıyor. Ayrıca Tayland, Maldivler, Malezya, Çin, Bruney Sultanlığı gibi yeni yükselen ekonomiler dünya ortalamasının üzerinde kişi başına düşen GSYH'ye sahip olmuştur (World Bank, 2021). En önemli olan Asya'nın dünya ortalamasının üzerinde bir büyüme oranını gerçekleştirmesi ve Batı dünyasıyla olan farkın hızla kapanmaya devam etmesidir. Eğer büyümeyi sürdürebilirse bu çok yakın gelecekte gelişmiş devletlerin statüsüne kavuşabileceği anlamına gelmektedir. 2050 yılına kadar kişi başına geliri satın alma gücü

paritesi (SAGP) açısından altı kat artırarak bugün Avrupa'nın seviyelerine ulaşabileceği tahmin edilmektedir. Ayrıca mevcut durumda 3 milyar daha fazla Asyalıyı varlıklı hale getireceği ve küresel gayri safi yurtiçi hasılasındaki (GSYİH) payını neredeyse iki katına %52'ye çıkararak yaklaşık Sanayi Devrimi öncesi sahip olduğu baskın ekonomik konumunu geri alabileceği anlamına gelmektedir (Asian Development Bank, 2022).

Asya'nın yükselmesi aslında tam olarak Batının zayıflaması anlamına gelmemektedir. Batı ülkeleri gelişmeye ve zenginliklerini arttırmaya devam etmektedir. Ama Asya ülkeleri Batı ülkelerinden daha hızlı bir büyüme oranına sahip olduğundan daha hızlı bir zenginlik artışını gerçekleştirebilmektedir. Bu uzun vadeli olarak dünya ekonomik güç oranlarında Asya'nın Batıdan daha fazla paya sahip olacağı ve dengelerin Asya'nın lehine değişmeye devam edeceği anlamı taşımaktadır. Bu yüzden diğer dünya ülkelerinin de yaptığına benzer bir şekilde dünyadaki değişimlere ayak uydurmak ve kendi çıkarlarını gözetmek için Türkiye'de gittikçe Asya'ya ağırlık vermeye ve ilgilenmeye ihtiyaç duymuştur. 5 Ağustos 2019 yılında Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu tarafından “Yeniden Asya Açılımı” duyurusunda:

“Asya ile başlayalım. 21. yüzyılda ekonomide ve diplomaside, sahada ve masada etkili olmak, Asya ile el-ele olmayı gerektirir. Asya dünyanın ekonomik merkezi haline gelmektedir. Uluslararası toplum Asya'da daha fazla yer almak için bir rekabet halindedir. Hâlbuki dünyanın bu en dinamik bölgesinde bizim köklerimiz derindir. Avrupa'da ve Avrupalı olmak gibi, Asya'da ve Asyalı olmak da bizim için değerlidir. Bizi biz yapan, özel yapan hasletlerden biri bu iki sac ayağında yükselmemizdir. Türkiye'nin Asya politikası başarılı olmuştur. Şimdi ise, mevcut yaklaşımımızı zamana uyduracak ve geleceğe taşıyacak yeni bir açılıma ihtiyaç vardır. Asya'nın farklılıklarını gözetken, ancak bölgeye bütüncül bakabilen yeni bir politikayı oluşturma zamanı gelmiştir. ‘Yeniden Asya’ (Asia Anew) adını verdiğimiz açılımı bugün buradan ilan ediyoruz.

İlişkilerimizi, bundan sonra bütüncül bir çerçeve dahilinde daha da ilerleteceğiz” (Yenidenasya.fsm, 2021) ifadelerine yer vermiştir.

2. Yeniden Asya'ya Açılım Politikası Çerçevesinde Çin Faktörü

Asya Sanayi Devrimine kadar dünyanın en büyük ekonomik gücü durumundaydı. 19. Yüzyılda etkisini kaybederek Batı etkisi altında kalmıştır. 20. Yüzyılın çalkantılı dönemlerini geride bırakarak 21. Yüzyılda tekrar yükselmeye ve tarihteki yerini tekrar geri almaya başlamıştır. Bu önce Japonya, ardından Asya kaplanları ve 20. Yüzyılın sonunda Çin, Hindistan, Endonezya başta olmak üzere pek çok Asya ülkelerinin gerçekleştirdiği ekonomik reform ve sanayileşme politikasının etkisiyle mümkün olabilmıştır. Asya yeni asırda geride kalmış, fakir ve etkisiz görünümünü geride bırakarak büyük bir uyanış ve tarihi dönüşüm yaşamaktadır. Geçmişteki başarılarını geleceğe taşıyarak yeni bir Asya Yüzyılı senaryosu gerçekleştirmek için yarış yapmaktadır.

Yeni asırda Asya'nın dünya milli geliri üzerindeki pay oranı oldukça hızlı bir şekilde artmıştır. 2000'li yıllarda Asya dünya GSYH'sinin ancak %20 civarında bir paya sahiptir. 2022 yılında ise Asya'nın dünya GSYH'sindeki pay oranı %40,1 olup Kuzey Amerika % 28,4, Avrupa %23,1 pay oranını çoktan geride bırakarak dünyadaki en büyük ekonomiye sahip olmuştur (International Monetary Fund,2022). Asya'nın büyüme oranının dünya ortalamasından daha hızlı, kişi başı milli geliri Batı ülkelerinin çok aşağıda ve dünya nüfusunun yarısından fazlasını barındırdığı göz önünde bulundurulduğu an dünya GSYH'sindeki pay oranının gelecekte daha da artma potansiyeline sahip olduğu ortaya çıkacaktır.

Asya ekonomik büyümeyle beraber diğer alanlarda da hızlı gelişmeler kaydetmiştir. Pandemiden önceki on yılda Asya temel teknoloji ölçütlerinde bölgesel büyümenin en büyük payına sahip olmuştur. Teknoloji şirketleri gelirlerindeki küresel büyümenin

yüzde 52'si, başlangıç finansmanında küresel büyümenin yüzde 43'ü, araştırma ve geliştirme (ar-ge) harcamalarındaki küresel büyümenin yüzde 51'i ve patentlerdeki küresel büyümenin yüzde 87'si Asya'da gerçekleşmiştir (Choi et.al, 2021, Asian Development Bank, 2022). Asya'nın yükselmesinde Çin, Japonya, Hindistan, Güney Kore, Endonezya gibi büyük ekonomilerin katkısı oldukça büyük olmuştur. Özellikle Çin tek başına Asya ekonomisinin (GSYH) yüzde 47,8'ine sahip ve ikinci sıradaki Japonya yüzde 11,8'i bile çok geride bırakmış olup oldukça önemli konumdadır (International Monetary Fund,2022).

*Tablo.1. Ülke Gruplarına Göre Türkiye'nin Yıllık İthalatı ve İhracatı
2013-2021*

Bölgeler	İthalat 2013 (milyar dolar)	İthalat 2021 (milyar dolar)	İhracat 2013 (milyar dolar)	İhracat 2021 (milyar dolar)
AB	90,26	85,38	58,23	93,05
Yakın ve Orta Doğu	23,17	16,12	39,10	38,35
Diğer Asya	56,90	68,24	12,93	17,23
Çin	25,26	32,23	3,75	3,66
Türk Cumhuriyetleri	4,11	4,94	7,43	7,20
Türkiye Total	260,82	271,42	161,48	225,22

Kaynak: TUİK, 2022.

Türk cumhuriyetleri, Yakın ve Orta Doğuyu içeren Asya Türkiye'nin dış ticaretinde Avrupa'yla beraber diğer kıtalara göre çok önemli bir konuma sahip durumdadır. 2021 yılında Avrupa Türkiye'nin en fazla ihracat yaptığı bölge konumundayken ithalatta Asya ön plana çıkmıştır. Asya ülkeleriyle Türkiye arasındaki ticarete oldukça büyük dengesizlikler mevcuttur. Özellikle Türkiye'nin Çin'le olan ticaretinde dış ticaret dengesizliği neredeyse 1/10 nispetindedir. Türkiye'nin en büyük ihracat yaptığı ülke içerisinde Almanya ilk sırada yer alırken ithalatında Çin ilk sırada gelmektedir.

Diğer bir değişle iki devlet arasındaki ticaret geçtiğimiz on yıl hatta ondan daha fazla bir süredir Çin'in lehine ve Türkiye'nin aleyhine gelişmiştir.

Çin ile Türkiye arasındaki dostça temaslar uzun geçmişe dayanır. İki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasından bu yana geçen yıllar içinde ikili ilişkiler hızla gelişti. Özellikle son yıllarda iki ülke arasında üst düzey karşılıklı ziyaretler gerçekleştirildi, karşılıklı siyasi güven giderek güçlendirildi (TÜÇİAD, 2022). 2000 yılında Türkiye Çin arasındaki ticaret hacmi ilk defa bir milyar ABD dolarını geçmiş ve o tarihten günümüze hızla artarak 2021 yılında 35 milyar doları geçmiştir. Günümüzde Çin Türkiye'nin Doğu Asya'daki en büyük ticari ortağıdır. Ayrıca Çin, sahip olduğu ekonomik gücü, kalabalık nüfusu, kültürü ve teknolojisi ile küresel siyaset ve ekonomide git gide ağırlığı artmaktadır. Yükselen Asya ülkeleri arasında Türkiye açısından da fazla ilgi duyulan önemli bir ülke durumundadır.

1990'lı yıllarda Türkiye'nin Türk devletleriyle ilişkilerini geliştirmeye önem vermesi ve Türk dünyasında işbirliğinin artmasının Çin tarafından Doğu Türkistan konusu için bir tehlike unsuru olarak görülmüştür. Fakat iki devlet arasındaki ilişkiler yeni asırda özellikle Türkiye'nin Türk devletleriyle işbirliğinin yerine geçmiş özlemiyle ve dini inisiyatiflerle Orta Doğu bölgesine yönelmesi Çin tarafından olumlu değerlendirilmiştir. Çünkü siyasi İslam düşüncesiyle Arap devletleriyle bütünleşmeyi tercih eden bir devletin doğal olarak bölgedeki Arap milliyetçileri, İran, İsrail ve ABD gibi devletlerle mücadele etmek zorunda kalacağı ve idealler uğruna kendi gücünü tüketeceği ihtimali yüksektir. Tükenmiş ve zayıf bir devletin Çin açısından da ne kadar idealleri ve söylemleri olsa da artık bir tehdit unsuru olmayacağı kesindir. Türkiye'nin Orta Doğu'ya ağırlık vermesi ve Filistin sorununu sürekli gündeme getirmesi İsrail ve ABD açısından hoş karşılanmamıştır. Onlar Türkiye'nin bu bölgedeki girişimlerini kendi menfaatlerine tehdit olarak algılamış ve ilişkiler gittikçe gerginleşmiştir. Çin'de Orta Doğudaki etkinliğini pekiştirmek ve bu bölgedeki

ABD tekeline kırmak için Türkiye'nin ABD karşısındaki sert tavırlarını olumlu karşılamıştır. Türkiye'nin Batı ülkeleriyle sorun yaşaması ve Ankara'nın tek başına mücadele edebilecek kapasitesi olmadığından Çin'i Batı baskısı karşısında dengeleyici unsur olarak görmüştür. İki devlet yöneticileri arasındaki karşılıklı çıkar ilişkileri son yıllarda ekonomik ilişkilerin güçlenmesiyle beraber siyasi, diplomatik ve kültürel ilişkilerin de güçlenmesine vesile olmuştur.

3. Orta Koridor ve Kuşak Yol Girişimi Üzerine

Türkiye ile Çin arasındaki ilişkiler son dönemlerde çok yönlü olarak daha hızlı gelişmektedir. Özellikle Çin'in kara ve deniz yollarından oluşan stratejik öneme sahip Kuşak ve Yol Girişimi'ni 2013 yılında hayata geçirmesi (Kasım, 2020) ikili ilişkilerin gelişmesinde çok etkili olduğu söylenebilir. Kuşak Yol Girişiminde Türkiye sahip olduğu jeopolitik konumundan dolayı projenin başarılı olup olmamasında oldukça önemli bir rol üstlenmiştir. Türkiye de "Trans-Hazar-Orta Koridor" projesini hayata geçirmeyi hedeflemiştir. Bu proje karayolu ve demiryollarıyla Türkiye'yi Kafkasya ve Orta Asya cumhuriyetlerine bağlamak, bu bölgelerle ticari, ekonomik ve kültürel ilişkilerin güçlenmesine katkı sağlamak istemiştir. Diğer bir deyişle Çin 'den Avrupa'ya uzanan kuzey hattını tamamlayıcı bir nitelik taşımaktadır. "Kuşak ve Yol" girişimini Türkiye'nin "Orta Koridor" projesiyle uyumlaştırmak amacıyla Çin tarafıyla bir Mutabakat Muhtırası imzalanmıştır. "Orta Koridor" projesinin en önemli bileşenlerinden biri olan Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattı, 30 Ekim 2017 tarihinde Bakü'de gerçekleşen ve Türkiye Cumhurbaşkanı'nın da iştirak ettikleri bir törenle hizmete girmiştir (TÜÇİAD, 2022).

Şekil. 2. Orta Koridor ve Kuşak Yol Girişimi

Kaynak: Türkiye Dış İşleri Bakanlığı, 2022a.

Orta Koridor Türkiye'den başlayarak Kafkasya bölgesi ve Hazar Denizi'ni geçerek Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'a bağlanacaktır. Buradan da Doğu Türkistan ve Çin'in iç bölgelerine kadar uzanacaktır. Hatta proje ileride Afganistan ve Pakistan'ın da katılımıyla Orta Asya'yı Hint Okyanusuna bağlayan diğer girişimlerin hayata geçirilmesine ilham kaynağı olabilecektir. Doğuyla Batıyı birbirine bağlamayı amaçlayan Orta Koridor asırlardır etkinliğini kaybetmiş kadim ticaret yolunun yeniden canlanmasına önemli bir fırsat sunmuştur. Günümüzde:

“Bir yıl içinde Çin'den Avrupa'ya giden 10 milyon konteynırın %96'sı denizyoluyla, ancak %4'ü Kuzey Koridoru olarak adlandırılan Trans-Sibirya Demiryolu hattı üzerinden sevk edilmektedir. Orta Koridor, Avrupa ile Asya arasında bir ticaret yolu olarak Kuzey Koridoruna oranla daha hızlı ve daha ekonomik, 2.000 km daha kısa, iklim koşulları bakımından da daha elverişli olup, deniz yoluna kıyasla ulaşım süresini 1/3 nispetinde (15 gün) kısaltmaktadır. Orta Koridor ayrıca, Ülkemizin liman bağlantıları sayesinde Asya'daki yük trafiğinin Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Akdeniz bölgesine ulaşması için önemli fırsatlar sunmaktadır.

Orta Koridor rotası etkin kullanıldığı takdirde, halen yıllık 600 milyar ABD Doları tutarında olan Avrupa-Çin ticaret trafiğinden Orta Asya ülkeleri ekonomik fırsatlar elde edilebilecektir. Özellikle Türkiye sahip olduğu coğrafi konumu nedeniyle Asya ile Avrupa arasında köprü konumunda olup Kuşak Yol Girişimi ve Orta Koridor Girişimini etkili bir şekilde kullanabilirse büyük potansiyel çıkarlar elde edebilecektir. Doğu ve Batı arasında trafik, lojistik ve ticaret merkezine dönüşebilecektir” (Türkiye Dış İşleri Bakanlığı, 2022a).

Gerçektende Kuşak Yol Girişimi Orta Asya ve Türkiye açısından büyük ekonomik kazançlar ve gelişme fırsatları sunabilecek potansiyele sahiptir. Çin hükümeti bu kapsamda altyapı, ulaşım, lojistik, hizmet ve başka alanlara yönelik milyarlarca dolar yatırım yapmış ve yapmaya devam edeceği beklenmektedir. Çin'in Türkiye'deki başlıca yatırımları Kumport Terminali, Çin Bankası, ACT Havayolları ve MRO Uçak Bakım Tesisi, Huawei İstanbul Ar-Ge Merkezi, Şanghay Havacılık Elektromekanik Fotovoltaik Ekipman Fabrikası, EMBA Hunutru Elektrik Santrali vb. projeleri içermektedir. Ayrıca 2020 Haziran sonu itibariyle Çin'in Türkiye'deki mühendislik taahhüt işbirliklerinin birikmiş sözleşme değeri 23,26 milyar ABD doları, tamamlanan ciro ise 15,66 milyar ABD doları geçmiş ve taahhütlü projeleri için yeni imzaladığı sözleşmelerin değeri %317,5 oranında artmıştır (Sohu, 2020).

Türkler güçlü dönemlerinde kadim ticaret yolunda güç ve söz sahibi olarak jeopolitik konumunun avantajından oldukça büyük kazançlar elde etmiştir. Ama önemli jeopolitik konumda olmak zayıf ülkeler için felaketlere de sebep olabilecektir. Günümüzdeki durum eskisine göre çok farklı boyuttadır. Kadim ticaret yolunda Türkler güç sahibi olmasının aksine bugün bu ülkeler zayıf durumdadır. Yeni ticaret yolunun geliştirilmesinde öncülük eden, yatırım ve kredi sağlayan en önemli aktör Çin'dir. Ticaretin canlanması kadar kimin eliyle geliştiği ve kimin hangi çıkarları için hizmet ettiği de o kadar önemli olduğundan mevzuya daha temkinli yaklaşmak gerekmektedir. Fırsatlarla beraber riskleri de barındırdığını

değerlendirmekte yarar vardır. Çin sermayesi ve kredileri bölge ülkeleri çekici gelebilir ve gelişme için faydalı olabilir. Lakin güçlü devletlerin girişimlerine ekonomik olarak tek yönlü bakmak ülkenin güvenliği için riskleri göz ardı etmek anlamı taşıyabilir. Böyle bir durumda en kötü ihtimal bölgede geçmişte yaşanan olumsuz senaryoların benzerinin tekrar yaşanabilmesi, yabancı ülkelerin ekonomik ve siyasi etkisinin gölgesinde kalabilecek riskinin olmasıdır (Kasım, 2020). Diğer bir deyişle kadim ticaret yolunun tekrar canlanması ticaret yolunun merkezinde yer alan Türk cumhuriyetleri için büyük ekonomik kazanımlar getirmekle birlikte büyük riskleri de taşıyabileceği söylenebilir.

Sonuç

Türkiye Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu Aralık 2019'da "Yeniden Asya" etkinliğinde "Bir yandan Avrupa bütünleşme süreci içerisinde yerimizi almaya devam edeceğiz ve dünyanın en güçlü ittifakı olan NATO'da kilit konumumuzu koruyacağız. Aynı zamanda tarihin yeniden Asya'ya doğru akışında, en batıdaki Asyalı, en doğudaki Avrupalı olarak kilit rolümüzü üstlenmeyi sürdüreceğiz" diyerek Ankara'nın Asya'ya açılım politikasını resmi bir şekilde açıklamıştır. Böylece dünyanın diğer ülkelerinin de yaptığı ve yapmaya devam ettiğine benzer bir şekilde dünyadaki gelişmelere ayak uydurarak değişmekte olan güç dengelerine ayak uydurmak istemiştir.

Yeniden Asya açılım politikasının hayata geçirilmesinde Türkiye'nin kendi içindeki gelişmeler ve uluslararası ortamda yaşanan değişimlerin önemli rol üstlendiği söylenebilir. Türkiye SSCB dağıldıktan sonra en büyük güvenlik tehdidinden kurtulmuş ve yeni manevra alanlarına sahip olmuştur. Fakat 1990'lı yıllarda ekonomik kaynaklarının yetersiz olması ve başka sebeplerden dolayı eski Sovyet bölgesinde özellikle Kafkasya ve Orta Asya'daki Türk cumhuriyetlerine yönelik girişimlerinde istediği sonucu elde edememiştir. Yeni asırda Türkiye hayata geçirdiği reform politikalarıyla ekonomik açıdan oldukça hızlı bir büyümeyi

başarmış ve dünyadaki parlayan yeniden gelişmekte olan önemli ekonomilerden biri olarak saygınlık kazanmıştır. Ekonomik alanda olduğu gibi dış politikasında da dönüşüm yaparak uluslararası siyasette önemli bir güç ve en azından bölgesel bir aktör olarak hareket etmek istemiştir. Batıya yaslanma alışkanlığından uzaklaşarak Orta Doğu ön planda olmak üzere geniş dünya ülkeleriyle ilişkilerini güçlendirmek istemiştir.

Asya'nın ekonomik açıdan oldukça hızlı ve dünya ortalamasından yüksek bir oranda büyümeye devam etmesi, Asya'nın ticari, teknolojik, eğitim, askeri vb. her alanda yükselmesi dünya ekonomik ve siyasi güç dengelerinin değişimine sebep olmuştur. Günümüzde Asya dünya nüfusunun yarısından fazlasına ve dünya ekonomisinin %40'ından daha fazla bir oranına ev sahipliği yapmaktadır. Asya'nın gelecekte de hızlı büyümeye devam ederek eski ihtişamını tekrar elde edeceği ve 21. Yüzyılın Asya asrı olacağı düşünülmektedir. Türkiye açısından da Asya'nın siyasi, ekonomik ve güvenlik açısından önemi gittikçe artmaktadır. Günümüzde Asya Türkiye'nin en önemli ekonomik ve ticari ortaklarından biri olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle Asya'daki en büyük ekonomik güce sahip olan Çin Türkiye'nin Asya ülkeleriyle olan ilişkilerinde çok önemli konuma sahiptir. Çin Türkiye'nin en büyük ticaret ortaklarından biri ve ithalatında ilk sırada yer almaktadır. İkili ticaret genelde Çin'in lehine gelişmektedir. 2021 yılındaki Türkiye'nin dış ticaret açığı 46 milyar civarında olup bunun 28,5 milyardan (toplam dış ticaret açığının %62) fazlasını tek başına Çin'le yaşamaktadır. Ayrıca Ankara Batı ülkeleriyle bazı sorunlar yaşarken aksine Çin Türkiye'nin önemli yatırım ve kredi kaynaklarından biri olup iki devlet arasında çok yönlü ilişkiler yakın zamanlarda gittikçe daha da güçlenmektedir.

Türkiye'nin hayata geçirmek istediği Kafkasya ve Orta Asya'dan Çin'e kadar uzanan Orta Koridor Girişimiyle Çin'in geliştirdiği Kuşak Yol Girişimi çerçevesinde iki devlet arasındaki ilişkiler yeni evrene girmiştir. Türkiye sahip olduğu jeopolitik konumundan dolayı Çin açısından önemi daha da artmıştır. Ulaşım, altyapı,

hizmet ve başka alanlarda iki devlet arasındaki stratejik işbirlikleri artmıştır. Büyük ekonomik potansiyele ve insan kaynaklarına, teknolojik ve sermaye gücüne sahip olan Çin gittikçe Türkiye özellikle mevcut yönetim açısından adeta bir cazibe merkezlerinden birine dönüşmüştür. Türkiye'nin geçmişi, milli değerleri, sahip olduğu kurumları ve ülke çıkarları açısından bakıldığında modern değerlere aykırı hareket eden, potansiyel rakip konumundaki bir ülkeyle ilişkilerin geliştirilmesinde bazı sınırların olduğunu, fırsatlarla beraber riskleri de barındırdığı da söylenebilir.

Kaynakça

- Aksu, Kenan (2013). *Turkey: A Regional Power in the Making*. Cambridge Scholars Publishing.
- Asian Development Bank, (2022). *ASIA 2050: Realizing the Asian Century*. Asian Development Bank.
- Buyar, Cengiz (2021). “Yükselen bir değer olarak Asya ve Türkiye'nin rolü”. Erişim: <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/yukselen-bir-deger-olarak-asya-ve-turkiye-nin-rolu/2208459>
- Choi, Wonsik et.al (2021). “Five windows of opportunity for postpandemic Asia. McKinsey and Company”. Erişim: <https://www.mckinsey.com/featured-insights/asia-pacific/five-windows-of-opportunity-for-postpandemic-asia>
- Christina Cîrlig, Carmen (2013). *Turkey's regional power aspirations*. Library Briefing, Library of the European Parliament.
- Düğen, Turgay (2021). *Bölüm-Türkiye Cumhuriyeti'nin Orta Asya Siyaseti. Kitap: 21. Yüzyılda Bölgesel Ve Küresel Aktörlerin Orta Asya Siyaseti*. Editör: Çiğdem ŞAHİN ve Turgay DÜĞEN. Eğitim Yayınevi.
- Ertuğrul, Ahmet ve Selçuk, Faruk (2001). “A Brief Account of the Turkish Economy, 1980-2000”. *Russian & East European Finance and Trade*. 37(6), 6-30.
- International Monetary Fund (2022). *List of continents by GDP*. International Monetary Fund. Retrieved 05 May 2022.

- Kasım, Mehmetali (2020). "Orta Asya'nın Ekonomik Gelişimi: Kuşak ve Yol Girişimi'nin Getirdiği Fırsatlar ve Zorluklar", *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 55-73.
- Kasım, Mehmetali (2021). *Devlerin Uyanışı: Çin ve Hindistan'ın Yükselişi*. Karina Yayınevi.
- Krueger, Anne O. (1995). *Chapter Title: Partial Adjustment and Growth in the 1980s in Turkey. Volume Title: Reform, Recovery, and Growth: Latin America and the Middle East*. Editor: Rüdiger Dornbusch and Sebastian Edwards, eds. University of Chicago Press.
- Mody, Ashoka ve Schindler, Martin (2005). *Economic Growth in Turkey, 1960–2000*. International Monetary Fund.
- Özel, Işık (2015). "Reverting Structural Reforms in Turkey: Towards an Illiberal Economic Governance?" *Policy Brief*. (22), 1-7.
- Sohu (2020). "Shàng bànnián wǒguó duì tǔ'ěrqi chéngbào gōngc-héng xīn qiān hétóng é dà zhǎng 317.5%". Erişim: https://www.sohu.com/a/413793692_825950.
- STM Savunma Teknolojileri ve Mühendislik, (2021). *Türk Savunma Sanayisinin Yükselişi Vê Ambargolar*. Optimist Yayın Grubu.
- TÜÇİAD (2022). "Türk – Çin Ekonomik İlişkileri". Erişim: <http://www.tuciad.org.tr/turk-cin-ekonomik-iliskileri/>
- TÜİK (2022). "Genel Ticaret Sistemine Göre Dış Ticaret". Erişim: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Dis-Ticaret-Istatistikleri>.
- Türkiye Dış İşleri Bakanlığı (2022a). "Türkiye'nin Çok Taraflı Ulaştırma Politikası". Erişim: https://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-cok-tarafli-ulastirma-politikasi.tr.mfa.
- Türkiye Dış İşleri Bakanlığı (2022b). "Orta Asya Ülkeleri İle İlişkiler". Erişim: <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-orta-asya-ulkele-ri-iliskileri.tr.mfa>
- World Bank (2021). "The size of the Asia and the Pacific economy based on purchasing power parities: results from the International Comparison Program". Erişim: <https://blogs.worldbank.org/opendata/size-asia-and-pacific-economy-based-purchasing-power-parities-results-international>

World Bank (2022). “GDP (current US\$) – Turkey”. Erişim: <https://data.worldbank.org>

Yenidenasya.fsm (2021). “Asya-Pasifik Çalıştayı: Yeniden Asya Açılımı Çerçevesinde Fırsatlar ve Zorluklar”. Erişim: <https://yenidenasya.fsm.edu.tr/Asya-Pasifik-Calistayi-Yeniden-Asya-Acilimi-Cercevesinde-Firsatlar-ve-Zorluklar-Yeniden-Asya-Acilimi>

Türkiye’de Tarımsal Büyüme Politikaları

Tuğba Özyıldız¹

1. Giriş

Sıvıla’ya göre tarımsal faaliyet, insanoğlunun ihtiyaç dahilinde olan bitkisel ve hayvansal ürünlerin üretimi için gerekli olan ekim ve bakım faaliyetlerini kapsamaktadır. Tarımsal faaliyet denildiği zaman akla gelen bitkisel üretimin yanı sıra hayvancılık, bahçecilik, meyvecilik, kara ve deniz avcılığı, ormancılık ve çiçekçiliği de içine almaktadır (Kayıran ve Metintaş, 2021:116).

Sürdürülebilir kalkınmanın sağlanabilmesi için kapsamlı ve etkili politikaların formüle edilmesinde ekonomik büyümenin katalizörlerinin araştırılması gerekmektedir. Adam Smith zamanından beri ülkelerin büyüme farklılıklarına neden olan faktörlerin belirlenmesi süregelen tartışmalar arasında yer almaktadır. Dünya gıda güvenliği ve ulusal kalkınmanın

---

1 Öğr. Gör. Dr., Gaziantep Üniversitesi İslahiye İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, tuba-yesilyurt@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2101-2954

gerçekleşebilmesi için tarım önemlidir. Dünya nüfusunda yaşanan hızlı artışlar tüketimin artmasına paralel olarak gıda talebinin de yükselmesine neden olmaktadır (Ali ve diğerleri, 2020:934).

Medeniyetin başlangıcından itibaren tarım en büyük finansal kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Ülke ekonomilerinin birincil sektörü olarak kabul edilen tarım, dünya genelinde birçok ülkenin ekonomisini canlandırmakta, yapısal dönüşümün gerçekleşmesi ve yoksulluğun azaltılması için hayati önem taşımaktadır. Dünya nüfusunun neredeyse yarısı geçimini tarım sektöründen karşılamaktadır. Tarım sektörünün küresel GSYİH'ya katkısı yaklaşık %30 civarındadır. Fakat yaşanan bazı olumsuz gelişmeler tarım kaynaklı büyüme üzerinde baskı yaratmaktadır (Uddin, 2020:1).

Maslow'un ihtiyaç hiyerarşisine göre gıda, insanın temel ihtiyaçlarından biridir. Çevresel, sosyal ve ekonomik boyutlar dikkate alındığında ülkelerin ve toplumların gelişmişlik seviyelerinden bağımsız olarak tarım sektörü tüm insanlığı yakından ilgilendirmektedir. İnsanların yaşamlarını sürdürebilmeleri, geçimlerini sağlayabilmek adına kazanç elde etmeleri, diğer sektörlerin üretim faaliyetlerine destek sunabilmek amacıyla hammadde ve yarı mamül arzında, siyasi istikrarın sağlanmasında tarım sektörü dünyanın geneli için zaruriyet arz etmektedir (Erdoğan ve Aydınbaş, 2021:216).

Tarımsal arazileri genişletmek neredeyse imkansız olduğu için dünya genelinde oluşan yüksek gıda talebi karasal ekosistem üzerinde ciddi baskı yaratmaktadır. Sürdürülebilir tarım ve sürdürülebilir büyümenin sağlanabilmesi için tarımsal alanda yaşanan yeniliklere, tarımsal üretimi değerli kılan bilgi ve becerilere ulaşımı kolaylaştıran geniş erişim alanlarına ihtiyaç vardır. Dünya nüfusuna paralel artan tarımsal verim talebi toprak kalitesinin bozulması neticesinde bilim insanları ve politika yapımcıları daha güvenli ve verimli tarımsal uygulamalara yöneltmiştir. Tarımsal büyümenin sağlanabilmesi için hem araştırmacıların hem de politika yapımcıların tarımsal eğitim, tarımsal yatırımlar sonucunda

yaşanan teknolojik değişimlerin tarımsal büyüme ne yönde katkıda bulunabileceğini belirlemeleri gerekmektedir. (Nikolaevich ve diğerleri, 2019:1439; Gouda ve diğerleri, 2018:131).

Artan gıda talebini karşılayan tarımsal verimliliğin büyümesi tesadüf olmaktan çok ötedir. Tarımsal verimlilikte yaşanan bu gelişme kaynakların tarımsal araştırma ve geliştirmeye yönelik bilinçli bir seçimini yansıtmaktadır. Sanayileşmiş ve gelişmiş ülkeler 19. yüzyılın sonlarında tarımsal araştırma kurumları kurmuşlar ve bu kurumlar tarımsal sistemin teknolojik ve yapısal dönüşüm sürecini harekete geçirmiştir. Dünyanın geneline yayılan bu süreç ülkelerin birçoğunda ulusal tarımsal araştırma kurumları olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarım teknolojisinin üretilmesinde özel sektörün rolü büyüme gösterirken aynı zamanda uluslararası tarımsal araştırma merkezleri de kurulmuştur (Fuglie, 2018:421).

Güçlü tarım sektörünün varlığı ülke ekonomilerini güçlendirmektedir. Fakat tarım sektörünün dünya genelinde göz korkutan zorluklarla karşı karşıya olduğu günümüz toplumlarında çiftçilerin var olan sınırlı kaynaklarla yeterli düzeyde çıktı üretmeleri beklenmektedir.1980’lerin sonu 1990’ların başında küreselleşmenin bir sonucu olarak iki tip tarım modelinin ortaya çıktığı görülmektedir. Bunlardan ilki, yüksek üretim miktarı sağlayabilmek için yoğun arazi kullanımını savunan endüstriyel modeldir. Bir diğeri ise, sürdürülebilir tarım ve kaliteli gıda üretimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle sürdürülebilir tarım için ekonomik büyümeyi teşvik edici yatırımlar ve uygulanacak reform politikaları tüm ekonomik sektörleri kapsayan büyüme için kritik önem taşımaktadır (Yaqoob ve diğerleri, 2021:1; Fuglie, 2019: 1-2).

Çalışmanın ilk kısmında dünyada ve Türkiye’de tarımın genel görünümü hakkında bilgilere yer verilmiştir. İlerleyen bölümlerde Türkiye’de tarımsal büyüme politikalarına değinilmiştir. Genel bir değerlendirmenin yapıldığı, elde edilen çıkarımların değerlendirildiği sonuç ve öneriler kısmı ile çalışma tamamlanmıştır.

2. Kavramsal Çerçeve

Tarım sektörü, var olan nüfusun besin ihtiyaçlarını gidermede, tarım dışı sektörlerle hammadde sunmada ve ülke ekonomilerinin kalkınması amacıyla finansman yaratmasında büyük önem arz etmektedir. 1900'li yıllarda 1,6 milyar nüfusa sahip olan dünyada 1970li yıllarda nüfus 3,7 milyara 2021 yılına geldiğinde ise 7,9 milyara yükselmiştir. Nüfus rakamları için 2050 yılı öngörüsü 9 milyarken 2100 yılı için 11 milyar olacağı tahmin edilmektedir. Dünya nüfusunun %21'den fazlası ekili tarım arazilerinde yaşamaktadır ve dünya ekili arazi miktarı toplam arazilerin %7'sini oluşturmaktadır. Tahminler göz önünde bulundurulduğunda dünya nüfusunda yaşanan gelişmeler doğrultusunda tarım sektörü ve gıda üretiminin önemini korumaya devam edeceği yadsınamaz bir gerçektir (Terin ve diğerleri, 2013: 42; Patel ve diğerleri, 2019:1; Poveda ve diğerleri, 2021:1).

12.000 yıl önce bitkilerin evcilleştirilmesi Neolitik Devrim sırasında insanların toplama ve avcı toplumlara dönüşmesini sağlamıştır. 18. yy. Britanya'sında cömert hasatların varlığı kentleşmeyi destekleyerek endüstriyel büyüme için teşvik sağlamıştır. Tarımsal üretim, 1950-1960'lardan bu yana Yeşil Devrim ile Maltusian tuzağından teknolojik gelişme ile kaçmayı başarmıştır. 1950'den 2010'a kadar 60 yıllık dönem içerisinde ABD'de tarımsal alan verimliliği yaklaşık iki katına ulaşmıştır. Bu dönemde yaşanan tarımsal gelişmeyi daha somut bir şekilde ifade etmek için Borlaug'un ödüllü tarım ürünü olan buğday, 1950'lili yıllarda bir dönüm arazide 670 somun ekmek üretmeye yetecek kadar buğday üretimi sağlarken, bugün aynı dönüm arazide 1800 somun ekmek üretimi sağlayacak buğday üretimi gerçekleşmektedir. İnsanlık tarihi boyunca yaşanan tüm bu gelişmeler doğal kıtlık olasılığının ortadan kalkmasına yardımcı olmuştur (Walker ve Cholakian, 2020:2; Arnot, 2018:36).

Kıtlık uzmanları, kıtlık sonucu oluşan krizlerin evrimine ait aşamaları ve kıtlıkla mücadelede kullanılması gereken stratejiler

üzerine çalışmalarda bulunmuşlardır. Kıtılığa etki eden politik, sosyal, çevresel ve ekonomik dinamiklerin doğal karmaşıklığı kıtlık oluşumu ve gelişimi için geniş alanda kabul gören bir model oluşumunun önüne geçmektedir. Kıtlık ve kıtlık gelişimini karakterize eden, kıtlığın bir olay, bir süreç ya da bir süreç ve olay birleşimi olarak sınıflandıran üç farklı görüş bulunmaktadır. Kıtlık uzun yıllar bir olay olarak algılanmış ve Dando (1980), Glantz (1987), Ravallion (1997), kıtlığı yetersiz beslenme sonucu ölüm oranlarındaki ani artışlar olarak değerlendirmişlerdir. Walker (1989)’ın da içinde bulunduğu bir grup araştırmacı kıtlığın bir süreç olarak algılanması gerektiğini öne sürmüşlerdir. Keen (1994), 1992 yılında yaşanan Güney Sudan kıtlığının altında yatan süreçleri analiz etmiştir. Rangasami (1985) ise kıtlık sürecini, kıtlık, hastalık ve ölüm oranlarında yaşanan değişimler olarak üç dönemden oluştuğunu öne sürmüştür. Kıtlığın kendine özgü ve zamana bağlı doğasını fark edemedikleri için eleştirilen bu iki görüş yerine kıtlık olayının bir süreç olduğunu savunan birleşik görüş ortaya çıkmıştır. Oxfam (2001)’ın, çalışmasında kullandığı model üç aşamadan oluşmaktadır. Oxfam’ın çalışmasındaki MPS modeli, gıda güvensizliği, gıda krizi ve kıtlık, son olarakta sağlık krizi ve ölüm şeklindedir. Wisner, Blaikie, Cannon ve Davis (2003)’a ait PAR modeli ise, doğal afetler sonucu yaşanabilecek bir hanehalkı kırılganlığının kıtlıklarla birlikte bir krize yol açabileceğini öne sürer. Howe ve Devereux (2004) ve Haan, Devereux ve Maxwell (2012) ayrı ayrı yapmış oldukları çalışmalarda kıtlığın önlenmesindeki çeşitli işlevleri tanımlamışlar ve her bir işlevin yerine getirilmesi için ilgili kurumlara siyasi sorumluluk vermenin önemine değinmişlerdir. Rubin (2009)’ın kıtlık analizi ise siyasi haritalama araçları kullanılarak çıkar ve güç boyutlarını inceleyerek siyasi hesap verebilirlik yaklaşımı üzerinden kıtlık sorununa farklı bir bakış açısı kazandırmıştır. Fakat yapılan çalışmaların hiçbiri kıtlığın nedenselliğini araştırmasında yaygın olarak kullanılan çerçeveleri üretememiştir.

Fiziksel olduğu kadar sosyopolitik bir çevreyi de sebepleri içinde bulunduran kıtlık, biyolojik ve sosyal bir olgudur. Mayer (1975)'e göre kıtlık, yerel veya bölgesel ölüm oranında önemli bir artışın eşlik ettiği şiddetli gıda yetersizliği olarak tanımlanmaktadır. Walker (1989) ise, bir topluluğa mensup en savunmasız, en az güçlü ve marjinal grupların, artık bir grup halinde sürdürülebilir bir geçim kaynağına sahip olamayacakları bir noktaya kadar yoksun kalmasına neden olan sosyo-ekonomik bir süreç olarak ifade etmektedir (Mayer, 1975:572; Walker, 1989:6). Kıtlık oluşumunda yaşanan ilk aşama, bir topluluğun gıda güvenliği ve yeterli beslenmesi üzerinde yaratmış olduğu baskıdır. Baskının derecesi ise çatışmalar ve baskınlar gibi siyasi kaynaklar, ulusal para biriminin değer kaybı ve gıda fiyatlarında artış şeklinde ekonomik kaynaklar, kuraklık ve sel gibi doğal kaynaklar veyahut etnik mensubiyete dayalı sosyal kaynaklı yıkıcı faktörler belirlemektedir (Howe, 2018:146). Yaşanılan kıtlık dönemlerinin tekrarlanma sıklığı, ülkelerin fiziksel ve kültürel açıdan geçirdikleri evrimle yakından ilişkilidir (Dine ve diğerleri, 2019:517). Birleşmiş Milletler, 2000 yılından bu yana ikinci kez kıtlığı ilan etmiştir. Mevcut kıtlığa dair ölümler tahmin edilemezken, Nijerya, Yemen, Güney Sudan ve Somali gibi kırılgan devletlerin bazılarında insanlar hala kıtlıkla mücadele edilen bölgelerde yaşamaktadır. Yeni Milenyum, kıtlıkla mücadele için alınan önlem ve tedbirlere rağmen kıtlığın ortadan kalktığı bir dünyayı müjdeleyememiştir (Howe ve Devereux, 2004: 355-356; Rubin, 2018:1).

Dünya nüfusunda yaşanan hızlı artış sonucunda gıda arzının gıda talebini karşılayıp karşılamayacağı kilit soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Uygulanmakta olan politika değişiklikleri diğer sektörlerde olduğu gibi tarım sektöründe de verimlilik değişimlerine neden olmaktadır. Fakat bu verimlilik artışı toplam çıktıda yaşanan artışla tarımsal çıktıda yaşanan artışın eşit olacağı anlamına gelmemektedir. Tarımsal çıktı sabit bir faktör olan toprakla ilişkili olduğundan tarımda yaşanacak verimlilik artışı ekonominin geri kalanında daha düşük düzeyde büyümeye sonuçlanabilir. Açık

bir ekonomi durumunda, tüm sektörlerdeki emeğin üretkenlik derecesindeki artış sabit faktörün bulunduğu tarım sektöründe emeğin marjinal verimliliğini düşürmekle sonuçlanacaktır. Marjinal verimliliklerde yaşanan düşüş, emeğin tarımdan uzaklaşması üzerinde baskı yaratacaktır. Kapalı bir ekonomide ise talebin gelir esnekliğinin düşük olması farklı bir kanaldan tarım ürünleri fiyatını düşürerek açık ekonomi ile aynı etkinin yaşanmasına neden olacaktır. Açık ya da kapalı ekonomilerde etki kanalı ne olursa olsun ekonomik büyüme arttıkça tarımın sektörünün çıktı miktarında yaşanan düşüş literatürde en sağlam ampirik bulgular içerisinde yer almaktadır (Martin ve Warr, 199:382; Martin, 2019: 14).

Tarım endüstrisi dünya genelinde en önemli endüstriler içerisinde yer almaktadır. Tarımın en önemli endüstriler içinde olmasında gıda güvenliğinin temelini oluşturuyor olması önem arz etmektedir. Güney Asya ülkelerinde yoğunlaşan ve uluslararası gıda fiyatlarında yaşanan artışlar tarımsal üretimde gıda güvenliğinin önemini arttırmıştır. Ayrıca Dünya Bankası (2019) verilerine göre tarım endüstrisinin GSYİH’ya oranı 2010’dan 2016’ya kadar olan dönem için %9,49’a denk gelmekteyken Nijerya, Etiyopya, Kenya gibi ülkelere ait küresel tarım yüzdeleri ulusal GSYİH’larının yaklaşık %30’una denk gelmektedir. Tarımsal kalkınma ülkelerin yoksulluk seviyelerini azaltmada itici faktör olmakla birlikte aynı zamanda ülkelerin istihdam oranlarında artışa neden olmaktadır. Christiaensen ve diğerleri (2011), Dorosh ve Thurlow (2016) çalışmalarında yoksulluğun azaltılması ve ekonomik kalkınmanın sağlanabilmesi için tarımsal büyümenin önemini vurgulamaktadırlar. Diao ve diğerleri (2010), farklı tarımsal büyüme kaynaklarının farklı büyüme çarpanları aracılığı ile yoksulluğu azaltacağını savunmaktadırlar. Özellikle kırsal kesimlerde refah seviyesini arttırmak için verimlilik artışları ile tarımsal büyümenin desteklenmesi hayati önem taşımaktadır (Wagan, 2018: 499; World Bank, 2019; Chen, 2020: 2).

Dünyadaki yoksul nüfusun %75’i kırsal alanlarda yaşamaktadır. Ağırlıklı olarak tarım ile uğraşan yoksul kesimin bulunduğu

gelişmekte olan ülkelerde resmi kalkınma yardımlarının %4'ü tarım sektörüne yapılmaktadır. 2007-2008'de yaşanan üçlü (gıda, yakıt, finans) krizden sonra tarımsal büyümeye yapılan yatırımlar hükümetlerin, bağışçıların ve özel sektörlerin merkezinde yer almaktadır (Awunyo-Vitor ve Sackey, 2018: 2; Sulle, 2020: 332).

Tarımsal büyümenin ülke ekonomisine katkı sağlayabilmesi için sürekli ve hızlı bir gelişim göstermesi gerekmektedir. Gelişmiş ülkelerde tarımsal büyüme gelişmekte olan ülkelere göre çok iyi olmasına rağmen tarımsal desteklerin gelişmiş ülkelerde daha fazla olduğu görülmektedir. Tarımın stratejik önem taşıyor olması her ülkenin kendine uygun olan ekonomik yapısına göre politika tercihinde bulunmasına neden olmaktadır. Kaynak dağılımında etkinliğin sağlandığı daha yüksek rekabet gücüne sahip sürdürülebilir tarım politikalarının oluşturulması tarım politikası amaçlarının başında gelmektedir. Genel ekonomide tarım sektörünün yeri yaratmış olduğu katma değer ile ölçülmektedir. Tarımsal faaliyetler sonucunda meydana gelen çıktı, çıktının yaratmış olduğu hasıla artışı, dış ticaret üzerinde yarattığı etki, istihdamda meydana getirdiği değişimler ve diğer sektörlerle sağlanan girdi miktarları katma değerinin unsurları olarak karşımıza çıkmaktadır. Son zamanlarda tarımın payı Türkiye ekonomisi içinde azalma eğilimi gösteriyor olsa da yarattığı katma değer açısından ülke ekonomisi için hala önemini korumaya devam etmektedir (Terin ve diğerleri, 2013:42; Pakdemirli, 2019: 343).

Tablo 1. Türkiye'de 2020-2021 Yıllarında Sektörler Arasındaki İşgücü Dağılımı

Yıl	Bin Kişi			
	Toplam	Tarım	Sanayi	Hizmet
2020	26.695	4.737	7.028	14.930
2021	28.797	4.948	7.921	15.928
Yıl	Yüzde Oranı			
	Toplam	Tarım	Sanayi	Hizmet
2020	100	17,7	26,3	55,9
2021	100	17,2	27,5	55,3

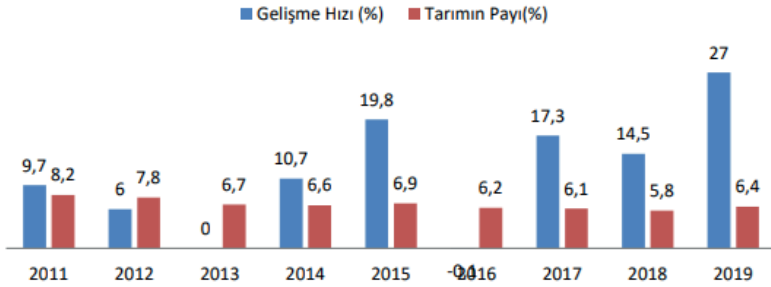
Kaynak: TÜİK, 2022.

Tablo 1’de görüldüğü üzere istihdamın sektörel dağılımı içinde hizmetler sektörü ortalama %55 sanayi sektörü %27 ve tarım sektörünün %17’den daha fazla orana sahip olduğu görülmektedir. 2021 yılına ait toplam istihdam miktarı olan 28.797 bin kişinin 4.948’i tarım sektöründe çalışmaktadır. Bir önceki yıla göre tarım sektörünü toplam istihdam oranı içinde düşüş göstermesine rağmen tarım sektöründe çalışan kişi sayısında artış olduğu gözlemlenmektedir.

Tablo 2. Türkiye’de 2011-2021 Yılları Arasında Cari Fiyatlarla Tarımsal GSMH ve Tarımın Payı (2009=100)

Yıllar	Tarım* (Milyon TL)	Gelişme Hızı (%)	Türkiye (Milyon TL)	Gelişme Hızı (%)	Tarımın Payı (%)	Döviz Kuru (TL)	Tarım* (Milyon \$)	Türkiye (Milyon \$)
2011	114.838	9,7	1.404.928	20,3	8,2	1,677	68.492	837.924
2012	121.693	6,0	1.581.479	12,6	7,7	1,802	67.536	877.676
2013	121.734	0,0	1.823.427	15,3	6,7	1,903	63.965	958.125
2014	134.744	10,7	2.054.898	12,7	6,6	2,186	61.633	939.923
2015	161.471	19,8	2.350.941	14,4	6,9	2,711	59.554	867.071
2016	161.331	-0,1	2.626.560	11,7	6,1	3,022	53.391	869.241
2017	189.233	17,3	3.133.704	19,3	6,0	3,648	51.875	859.055
2018	217.107	14,7	3.758.774	19,9	5,8	4,715	46.048	797.221
2019	276.372	27,3	4.317.787	14,9	6,4	5,679	48.669	760.355
2020	337.160	22,0	5.046.883	16,9	6,7	7,040	47.893	716.902
2021	407.078	20,7	7.209.040	42,8	5,6	8,981	45.325	802.678

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı, 2022. *Orman ve Balıkçılık dahil edilmiştir.

Şekil 1. Cari Fiyatlarla Tarımsal GSYH ve Tarımın Payı

Kaynak: T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2020.

2011 yılından 2021 yılına kadar Türkiye GSMH içinde tarımın Milyon TL cinsinden artış gösterdiği görülmektedir. Tarımsal gelişme hızının 2019 yılından itibaren %20'nin üzerinde olduğu görülmektedir. Türkiye'nin 2021 yılında 7 trilyon 209 milyar TL olan GSMH 'sının %5,6'lık kısmının tarım sektörüne ait olduğu görülmektedir. Döviz kurlarında yaşanan artışlarla birlikte tarım sektörünün döviz cinsinden getiri miktarında yaşanan düşüşler de dikkat çekmektedir. Türkiye tarım sektörünün 2018 yılını %1,9'luk büyüme oranı ile tamamladığı görülmektedir. 2019 yılında tarımsal büyümenin %3,7 olduğu görülmektedir. 2019 yılında Türkiye'nin tarım ve gıda ürünleri ihracatı 18 milyar, 2020 yılında 19 milyar dolar ve 2021 yılında 25 milyar dolar olduğu görülmektedir. Aynı yıllar için Türkiye'deki tarım ve gıda malları ithalatının 2019'da 12,6 milyar dolar, 2020 yılında 13,2 milyar dolar ve 2021 yılında ise 17,8 milyar dolar olarak gerçekleştiği görülmektedir.

3. Türkiye'de Tarımsal Büyüme Politikaları

Osmanlı devletinin 19. yy sonunda ve 20. yy başlarında dahil olduğu savaşlar iç finansman sorunlarına neden olmuş ve dört yıl boyunca devam eden Kurtuluş Savaşı ülkenin hem beşeri hem de fiziki kaynaklarının sonuna kadar kullanılması ile neticelenmiştir. Yaşanan bu gelişmeler doğrultusunda Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte bütün yük ve sorumluluk devlete yüklenmiş, uzun ve yorucu bir dönem baş göstermiştir. Çalışmanın bu bölümünde Cumhuriyetin ilanından günümüze kadar olan süreçte uygulanan tarımsal büyüme politikaları ele alınacak, belirli dönemler çerçevesinde uygulanan tarımsal büyüme politikaları alt başlıklar halinde değerlendirilecektir.

3.1. Cumhuriyet Dönemi

Cumhuriyet'in ilan edilmesi ile birlikte ekonomi ve tarım politikalarını içeren önemli gelişmeler yaşanmıştır. Tarım ülkesi konumunda olan Türkiye, cumhuriyetin ilk yıllarında yaklaşık olarak 13 milyon nüfusa ev sahipliği yapmaktadır. Toplam nüfusun

yüzde 84’ünün tarımla uğraştığı dikkate alındığı zaman GSMH’nın neredeyse yarısı tarım kesiminden sağlanmaktadır. Cumhuriyet döneminde ülke ekonomisine sağlanan desteğin kısıtlı olması tarım sektörünü kalkınmada öncü sektör olarak karşımıza çıkmasına neden olmaktadır (Durak ve Karadağ, 2017:93).

Cumhuriyetin ilk yıllarında Batılı ülkeler tarım devrimini gerçekleştirmiş oldukları için tarımsal alanda verimlilik sağlayabilmek adına yenilikleri ve çiftçilere destek politikalarını uygulamaya koymuşlardır. Tarımsal alanda gerçekleşen yeniliklere destek uygulaması tüm hükümetler tarafından kabul görmüştür. Tarımsal verimliliğin neden olduğu ürün fazlalarının sağlamış olduğu kazançlar ticaret ve sanayi alanlarında kaynak birikimine temel oluşturmuştur. Tarım kesiminin oluşturmuş olduğu bu kaynaklar tarıma üretim boyutunun yanı sıra ticari boyutta kazandırmıştır. Bu deneyimler ışığında yaşanan uygulama ve gelişmelerin Türkiye ekonomisini kalkındırma sürecinde yol gösterici olduğu görülmektedir (Yıldız ve Yıldız, 2012:356-357).

Cumhuriyet döneminde 1923-1929 dönemini kapsayan süreçte ülkenin ekonomi politikalarına yön verebilmek için İzmir İktisat Kongresi’nin ayrı bir öneme sahip olduğu görülmektedir. İzmir İktisat Kongresi savaş ortamından yorgun çıkan ekonomik birimlerin ihtiyaçlarını tespit ederek iktisadi konulara dikkat çekmeyi amaçlamaktadır. Ülkede uygulamaya konulacak politikaların yönünü belirleyen “Misak-ı İktisadi”ye karar verilmiştir. Tam bağımsızlık ve ulus temelli politik kararlara dayandırılan ekonomi politikalarında başarılı bir kalkınma sağlayabilmek için kararlılıkla ve ivedilikle hareket edilmesi gerekmektedir (Özçelik ve Tuncer,2007:254).

17 Şubat ve 4 Mart tarihleri arasında gerçekleşen İzmir İktisat Kongresi’nde yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin tarımsal büyüme politikaları belirlenmiştir. Çiftçi kesimi ile tarımı kapsayan kararları şu şekilde özetlemek mümkündür. Aşar vergisinin kaldırılması, çiftçilere kredi sağlanması, tarımda makineleşmeye

gidilmesi, çiftçilere tarımsal eğitimin verilmesi ülke tarım yapısının iyileştirilmesi için alınan kararlar arasında yer almaktadır (Koçtürk, 2008:46).

1923 yılından 1932 yılına kadar olan dönemde tarımda liberal politikalar izlendiği görülmektedir. Fakat 1929'da tüm dünyayı etkisi altına alan ekonomik buhran diğer ülkelerle birlikte Türkiye'nin de tarım politikasını daha devletçi bir yapıya dönüştürmüştür. 1938 ile 1946 yılları arasında gerçekleşen II. Dünya Savaşı'nda çok sayıda çalışan nüfusun silah altında tutuluyor olması tarım politikasında müdahalenin üst seviyelere çıkmasına ve devlet müdahalelerinin çok daha fazla sertleşmesine neden olmuştur. Türk devlet adamları sayıları 1 milyonun üzerinde bulunan asker ve şehirli nüfusun iye ihtiyacının teminine yönelik politikalar benimsemiştir (Şener, 2004:73-74).

1940 yılında Refik Saydam hükümeti öncülüğünde alınan Milli Korunma Kanunu savaş döneminde ortaya çıkan şartlar ve ihtiyaçlardan ötürü milli müdafaayı arttırmayı ve iktisadi hayatın en asgari düzeyde olumsuzluğa uğramasını amaçlamıştır. Kanuna ilişkin Başbakan Refik Saydam'a ait radyo beyanı şu şekildedir (Şener, 2004:76):

“Aylardan beri dünya vaziyetinin gösterdiği derin tahavvüller dolayısıyla memleketimizi iktisadi cephesinden olduğu kadar, müdafa bakımından da koruyacak tedbirlerin alınmasını mecburi gördük ve her ihtimale karşı radikal tedbirler almak lüzumunun hasıl olacağını evelden düşündük. Haftalarca çalışarak büyük meclisimizce kabul edilen Milli Korunma Kanunu meydana geldi...hükümetçe Milli Korunma Kanunu'na uyarak alınan ve sırasıyla alınacak kararlar, dünya buhranının memleketimize yaptığı akisleri önlemek, sizlerin halde ve istikbalde bu günlerin tabii olmayan şartları içinde sıkıntı çekmemeniz içindir...”

Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren 1945 yılına kadar olan dönemde tarım politikasında yaşanan gelişmeler şu şekilde gösterilebilir.

Tablo 4: 1923-1945 Yılları Arası Tarım Politikasında Yaşanan Gelişmeler

Tarih	Politika uygulaması
1923	Aşar vergisi kaldırılmıştır.
1924	İtibari Zirai Birlikleri kurulmuştur.
1935	Tarım Satış ve Kredi Kooperatifleri kurulmuştur.
1937	Tarım Bakanlığı kurulmuştur.
1938	Toprak Mahsulleri Ofisi kurulmuştur.
1940	Milli Korunma Kanunu kabul edilmiştir.
1945	Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çıkarılmıştır.

Kaynak: Mülayim, 2006:51-56; Çıkm ve Karacan, 1994:133-134.

II. Dünya Savaşı yılları Türkiye tarihinin en sıkıntılı dönemlerden biri olmuştur. Savaş süresinin uzamasına bağlı olarak seferberlik ilanının tarlaları boş koyması ve yaşanan olumsuz iklim şartları tarım ürünlerinin tedarikinde önemli sorunlar ve ciddi derecede kıtlıkların yaşanmasına neden olmuştur (Boratav, 1982:217).

3.2. 1950-1960 Arası Dönem

1950-60’lı yıllarda Türkiye ekonomisi, müdahaleci ve kontrolcü bir yapıdan sıyrılmış serbest piyasa ekonomisine evrilmiştir. Yine bu dönemde laik ideolojinin yerini muhafazakâr değerlerin aldığı görülmektedir. Savaş yıllarının olumsuz şartlarından ötürü kıtlık ve yoklukla imtihan olan halk Demokrat Parti’yi iktidara yükselterek tek parti yönetimini cezalandırmıştır. Başbakan Menderes içinde bulunulan durumu ve tarımsal politikaların önemini değerlendirdiği konuşmasında şunları söylemiştir (Keyder, 1987:53; Bayar, 1969:137):

“Türkiye’nin %80’i köyde yaşıyor. Köylerde üretim toprağa bağlıdır. Toprak iyi tohum ister gübre ister makine ister sulama ister. Köylümüz bunları tek başına yapamaz. Devlet olarak ona elimizi uzatmamız gerekli. Ziraat Bankası yoluyla, kooperatifler yoluyla ucuz faizli krediler sağlayacağız. Köylümüz bunları kullanarak makine alacak. Tohumu ithal edeceğiz, onu ekecek, ucuz gübre sağlayacağız.

Bunlarda yetmez. Malın pazara götürülmesi için yolunu yapacağız, sağlığını koruyabilmek için işme suyu getireceğiz. Bu da yetmez. Mahsulünü değer fiyatı ile satmasını temin edeceğiz. Toprağa dayanan istihsal denilince buna kara yolları politikası, büyük sulama tesisleri, limanlar girer. Bütün bunları yapmak için paraya ihtiyaç vardır. Maliye Vekili arkadaşımız kesenin ağzını açmanın çarelerini arayacaktır.”

Savaş sonrası dönemde tarımsal kalkınmanın sağlanabilmesi için gerekli kaynağı bulunmayan Türkiye, sanayi kesiminden ziyade tarım sektörünün öncülük ettiği büyüme stratejisine odaklanmış ve bu strateji Demokrat Parti tarafından da destek görmüştür. Amerika destekli dış yardımlar artış göstermiş ve Demokrat Parti'nin ilk yıllarında tarımsal alanda gelişmeler sağlanmıştır. 1948 yılında Amerika'nın Türkiye'ye yapmış olduğu yardımlarda Marshall Yardımı Programı kapsamında tarımsal malzemeler ve mekanizasyonların ön planda tutulduğu görülmektedir. Gerçekleşen bu yardımlar sonucunda ülkeye traktör ve ekim için gerekli ekipmanların girişi tarım sektöründe traktör kullanımını yaygınlaştırmıştır (Oktar ve Varlı, 2010:9-10; Uran, 2007:398-399).

Aynı dönem içerisinde uluslararası iş bölümünde Türkiye tarımsal ürünlerin ihracatçısı olarak belirlenmiş ve döneme ait tarımsal politikalar bu yönde olmuştur. Devlet politikası olarak uygulanan kredi ve destekleme uygulamaları da Türk tarımının görünümünde önemli değişiklikler yaratmıştır. Ekilebilir tarım arazileri hızla artış göstermiş, traktör kullanımı meralarda yaşanan bozulmalara neden olarak hayvancılığın aleyhine ekili tarım alanlarını arttırmıştır (Keyder, 1983:241).

Küçük toprak sahiplerinin de kredi imkanlarıyla traktör sahibi olabilmesi için ucuz ve vadesi uzun krediler Ziraat Bankası tarafından temin edilmiştir.

Tablo 5: T.C. Ziraat Bankası Tarafından 1949-1960 Döneminde Sağlanan Tarım Kredileri

Yıllar	Kredi Miktarı (Milyon TL)
1949	337
1950	412
1951	646
1952	1,067
1953	1,213
1954	1,497
1955	1,558
1956	1,888
1957	2,108
1958	2,161
1959	2,313
1960	2,392

Kaynak: Oktar ve Varlı, 2010:13.

Ziraat Bankası aracılığı ile verilen kredilere ilave olarak yeni kurulan Tarım Satış ve Kredi Kooperatifleri de tarımsal gelişme sürecini desteklemiş ayrıca yasal olmayan piyasalardan sağlanan borçlanmaları büyük miktarda azaltmıştır. 1950-1960’lı dönem tarımın gelişim gösterdiği ve ekonomik büyüme içerisinde belirleyici rol oynadığı yıllar olarak karşımıza çıkmaktadır. 1950’lerde ekili tarım alanları 14.120 milyon hektarken, 1960’da bu rakamın 23,2 milyon hektara yükseldiği görülmektedir (Kıvılcımlı, 1989: 197-198).

3.3. 1960-1980 Arası Dönem

1950’lide başlayan liberal politikalar 1955 yılına kadar devam etmiş ve Türkiye ekonomisinde yaşanan bozulmalar sonucunda askeri müdahale ile son bulmuştur. 1958 yılında bunalımdan çıkan Türkiye ekonomisinin makro ekonomik dengeleri düzelme göstermiş olmasına rağmen 1960’lara doğru yaşanan maliye ve dış dengede yaşanan aksamalar planlama yaklaşımını gündeme

taşımıştır. 27 Mayıs 1960 tarihinde Silahlı Kuvvetlerin yönetim üzerinde söz sahibi olması ile Türkiye'de tarım dahil diğer sektör politikalarının tamamı belirlenen planlar dahilinde oluşturulmuştur (Yenal, 2010: 112-113).

1963 yılından itibaren Türkiye ekonomisinde planlı döneme geçilmiştir. 1963 yılından itibaren 11 adet kalkınma planının yürürlüğe girdiği görülmektedir. Planlı dönem uygulamalarının ilk yıllarında tarım sektörünü destekleyen ve yol gösteren bir devletçilik anlayışı var olmuştur. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planında belirtildiği üzere bahsi geçen uygulamalar ithal ikameci kalkınma stratejisine işaret etmektedir (DPT, 1963:46).

Zorunlu gıda maddelerinin üretiminin artışı için tarım yatırımlarına öncelik tanınmıştır. Plân süresince bu malların arzında talebe denk bir artışın olması beklenmektedir. Nüfusun artan bir oranı tarımdan çekileceği için şehirlerde besin maddeleri üretiminde oluşacak tıkanıklıkları aşmak ve bölgesel fiyat farklarını ortadan kaldırmak için tarım sektörünü piyasa ekonomisine daha çok açmak gerekmektedir. Köylerin piyasalarla ilişkisini arttıracak ulaştırma olanaklarının geliştirilmesi ve satış kooperatiflerinin kurulması gibi önlemler bunu sağlamak için plânda yer almıştır.

Daha sonra uygulamaya konulan planlarda devletin rolünün fiyat desteği şeklinde gerçekleştiği görülmektedir. Ayrıca planlarda tarımsal girdi kullanımını teşvik ve tarım alanlarının sulanması ile yaşanacak verimlilik artışlarına dikkat çekilmektedir. Fakat ilk üç planda tarım sektörü için hedeflenen büyüme rakamlarının sağlanamadığı ve hedef rakamın çok gerisinde kaldığı görülmektedir. 1963-1977 yılına kadar olan ilk üç planda tarım sektöründe kullanılan modern araç ve girdi miktarında yaşanan gelişmeler dikkat çeker niteliktedir (DPT, 1963: 146; Mavi, 2020:54).

1979-83 yıllarını kapsamakta olan Dördüncü Kalkınma Planı çerçevesinde tarımsal üretimde sıçrama gerçekleştirilerek tarımsal

ürün ihracatına ağırlık verilmiştir. İklim değişiklikleri ve teknoloji kullanımı konularının altı çizilmiş fakat yaşanan olumsuz ekonomik koşullar bu gereklilikleri gölgede bırakmıştır (DPT, 1979).

1960’lar Türkiye ekonomisinde yaygın tarımdan yoğun tarıma geçişin sağlandığı dönem olarak kabul edilmektedir. 1965’ten itibaren modern girdi kullanımında yaşanan artışlar, ithal ikameci yaklaşımı benimseyen politikalar ve devletin tarımı destekleme politikaları kalkınma dönemi içerisinde kendini gösteren politika uygulamaları arasında yer almaktadır. Planlı dönemin başladığı 1960’lı yıllardan 1980’li yıllara kadar kalkınma politikasında ithal ikameci sanayileşme politikasının bir gerekliliği olarak tarım sektöründe yaşanacak verimlilik artışları ile üretim artışlarının sağlanması amaçlanmıştır (Kırkpınar, 2018: 151; Eştürk ve Ören, 2014:195).

3.4. 1980 Sonrası Dönem

1970’lerin sonuna doğru yaşanan ithalat ve üretim sıkıntıları, kıtlıkta yaşanan artışlar ve derin buhran ortamı dönemin hükümetinin 24 Ocak 1980 kararlarını almasıyla sonuçlanmıştır. Başlangıçta istikrar tedbirleri olarak görülen bu kararlar, 1989 yılında konvertibiliteye geçişle birlikte daha etkin bir boyuta ulaşmıştır. Tarım sektöründe Cumhuriyetten bu yana ilk defa piyasa egemenliğinin sağlandığı görülmektedir. Devletin destekleme alımlarına kısıtlamalar getirilmesi -1970’lerde 22 ürün, 1980’de 10 ürün- ve belirli konular dışında (enerji, ulaşım, gübre) sübvansiyonların kaldırılması dikkat çeken gelişmeler arasında yer almaktadır (Kaya ve Kalaycı, 2021:27).

Türkiye’nin 1980’lerde uyguladığı tarım politikasına bakılınca Dünya Ticaret Örgütü (WTO) ile Tarifeler ve Ticaret Genel Anlaşması’nın (GATT) yönlendirici etkisi olduğu görülmektedir. 1990’larda Türkiye’de başlayan özelleştirme uygulamaları tarımda Dünya Ticaret Örgütü’nün dış çerçeveyi oluşturmasında etkili olmuştur. 1986 yılında düzenleyici kurumlarda yaşanan

özelleştirme uygulamaları 1992 yılında tarım sektöründe de kendini göstermiştir. 1986-94 yıllarında görüşülen Uruguay Raundunun tartışmalı kısmını oluşturan tarım, neoliberal politikalar çerçevesinde piyasalaşma geçişi sağlanmıştır (Boratav,2015:203; Susam ve Bakkal, 2008:332).

1990'lı yılları Türkiye ekonomisinde Neoliberalizm inşa edildiği yıllar olarak ifade etmek yanlış olmayacaktır. Uygulanacak olan yeni tarım projesinin simgesi haline gelen DTÖ ve IMF Türk tarımına ait dış politika çerçevesine yön veren iki önemli kuruluş olarak karşımıza çıkmaktadır. Serbest piyasa ekonomisinin hâkim kılındığı tarım politikasında, tarımsal girdilere ait fiyatlar serbest piyasa koşullarında belirlenmekte, tarımsal sübvansiyonlar kaldırılmakta, sektörü düzenleyici kuruluşların yeniden yapılandırılmasına gidilerek tarım ticareti liberal bir yapıya kavuşturulmaktadır (Ceylan, 2019:137).

Dünya Ticaret Örgütü'nün tarım politikasını imzalayan Türkiye, dünya genelini kapsayan uyum yükümlülüklerini tanımıştır. 1994 yılında yapılan bu anlaşma ile gelişmekte olan ülke kategorisinde yer alan Türkiye'nin uyum sağlaması için daha uzun süre tanınmıştır. Anlaşma gereğince serbest ticareti olumsuz etkileyecek tarımsal desteklere kısıtlama getirilmesi, ülkeler arası haksız rekabeti tetikleyecek olan ihracat teşviklerinin uygun görülen süre sonunda ortadan kaldırılması, ülke içi pazarların korunmasına yönelik uygulanan gümrük verilerinde indirimle gidilmesi temel politikalar arasında gösterilmektedir (Susam ve Bakkal, 2008:337).

3.5. 2000 Sonrası Dönem

Türkiye'de tarım politikalarının asıl etkilendiği uygulama yapısal uyum programıdır. IMF ve Dünya Bankası gözetiminde hazırlanan bu programda Türkiye'nin 2000-01 yıllarında yaşamış olduğu krizin etkilerinden tarım kesimine ağırlık kazandırılarak istikrar sağlanması amaçlanmıştır. Kamu kaynakları üzerinde baskı yaratan tarımsal desteklerin azaltılarak piyasa mekanizmasına

geçişin sağlanması ve tarımsal istihdamın azaltılması tarım reformunun başarısı için önem arz etmekteydi. 2001 Tarım Uygulama Projesi’nin üç ana maddesi bulunmaktadır. İlki çiftçiye doğrudan gelir desteğinin sağlanması, ikincisi fiyat ve girdilere sağlanan mali desteğin kesilmesi ve son olarak tarım alanında devlete ait olan işletmelerin özelleştirilmesi sonucunda tarımsal ürünleri işleme ve pazarlamada hükümet müdahalesinin en düşük seviyeye indirilmesidir (Çakmak, 2004:11-12).

Alınan bu kararlara ilaveten (DPT, 2007a:60-61); Güneydoğu Anadolu Projesi yatırımlarına ağırlık kazandırılması, Vadeli İşlem Borsaları kurularak üretici gelirlerinin artırılması ve tarımsal ürün pazarlamasında kolaylık sağlanması, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı’nın yeniden revize edilmesi, tarım politikasında istikrarın sağlanabilmesi için Tarımda Yeniden Yapılanma Kurulu’nun hayata geçirilmesi ivedi konular arasında yer almaktadır.

2001-2005 dönemini de tarımsal politika hedefi içerisinde tarımsal üretimi ülke talebine yeterli kılmayı ve sanayi sektörüne ham madde sağlamayı amaçlamaktadır. Tarım sektöründe sürdürülebilir rekabet ve sürdürülebilir büyüme için alınan diğer politika uygulamaları da mevcuttur. Bu politika uygulamaları içerisinde piyasa koşullarını öne çıkartan ve talebi üretime uygun kılan politika araçlarının kullanılmasına dikkat çekilmektedir. Teknolojik açıdan gelişim sağlanması ve üretim maliyetlerinin düşürülmesi amaçlanmalıdır. Tarımsal rekabet için tarımsal kuruluşların pazarlama ağları geliştirilmelidir. Alt yapı yatırımlarının iyileştirilmesi yoluyla sanayi ve tarım arasında iş birliği sağlanmalıdır. Kırsal alanlarda kalkınmayı öncelikli hale getiren projelere öncelik tanınmalıdır (Şanlı ve Gülbahar, 2008:146; DPT, 2007b:77-79). 2000’li yıllarda Türkiye tarım politikası bileşeni olarak karşımıza çıkan doğrudan gelir desteği politika uygulaması içerisinde uyum gösterememiştir fakat çiftçi kayıt sistemi sağlam veri tabanı oluşturmada ve tarımın kayıt altında tutulmasında etkili olmuştur (Hiç, 2020:200-201).

2001-2008 dönemini kapsayan Tarım Reform Uygulama Projesi (ARIP) uygulamasında, çiftçiler için doğrudan gelir desteği sağlamak, özellikle büyük ölçekli işletmelerin lehine olan fiyat ve kredi desteklerini sonlandırmak, devlete ait olan tarımsal işletmelerde özelleştirme sağlamak temel amaçlar içerisinde yer almıştır. Doğrudan gelir desteğinin üretilen ürün ve ürün fiyatı ile ilişkisi bulunmamaktadır. Girdi, fiyat ve kredi desteği yerine verilmesi amaçlanan bu destek türü tarımsal üretim alanının hesaba katılması sonucunda yapılan ödeme şekli olarak karşımıza çıkmaktadır (Yüceer ve diğerleri, 2020:37-38).

ARIP projesinin haricinde Türkiye tarım politikasında bir diğer önemli uygulama olan Tarım Strateji Belgesi 2004 yılında düzenlenmeye başlanmıştır. Bu belge Avrupa Birliği Tarım Politikası ile uyumlu olacak şekilde üreticilerin örgütlendiği, tarımsal ürünlerin pazarlaması için gerekli olan alt yapının oluşturulduğu, rekabet gücünün artırıldığı ve sürdürülebilir tarımın ön plana çıkartıldığı politika uygulamalarında bulunmayı amaçlamaktadır. 2006 yılında Türkiye'nin ilk Tarım Kanunu çıkartılmış ve bu kanunla tarımsal üreticilerin risk ortamından uzak bir şekilde üretim gerçekleştirebilmeleri hedeflenmiştir. Bu kanunda yüksek verimliliğe sahip tarım topraklarında doğru tekniklerin kullanılması, tarımsal ürün ihracatını artırmaya yönelik dış ticaret uygulamalarının desteklenmesi, Avrupa Birliği'ne tam üyelik öncesi tüm yardımların değerlendirilerek üretim imkanlarının iyileştirilmesi, Ar-Ge çalışmalarının destek görmesi, AB'nin benzeri bir sistem vasıtasıyla tarımsal alan verilerinin toplanması dikkat çeken maddeler arasında yer almaktadır (Koç ve diğerleri, 2015:37; Yüceer ve diğerleri, 2020:37-38; Şanlı ve Gülbahar, 2008:147; DPT, 2006a; 77-79).

2006 yılında kabul edilen Tarım Kanunu politikasının öncelikleri ise şu şekildedir. Tarım ürünlerinde çeşitliliği ve verimliliği üst seviyeye çıkartmak, gıda arz güvenliğini sağlamak, tarımsal işletmelere ait alt yapıyı güçlendirmek, tarım ürünleri, sanayi ve pazarlar arasında entegrasyonu sağlamak, tarım sektöründe

ihtiyaç duyulan finansman ihtiyacına ilişkin düzenlemeleri gerçekleştirmek, beklenmedik durumlara (doğal afet ve beklenmeyen hayvan hastalıkları) karşı risk yönetim mekanizması oluşturmak, kırsal kesimin sosyo-ekonomik gelişmişlik seviyesini yükseltmek, tarım bilgi sistemi oluşturmak ve etkin kullanmak, toprağın ve su kaynaklarının geliştirilmesine öncülük etmek, Avrupa Birliği sürecine dahil olmada doğacak ihtiyaçların idari ve hukuki düzenlemelerini sağlamak şeklindedir (Evcim ve Ulusoy, 2006:11).

2007-2013 döneminde kırsal kesimin güçlendirilerek AB tarım piyasası ile entegrasyonu amaçlanmıştır fakat dönem içerisinde tarım kesiminin yeniden yapılandırılması, düzenleyici ve denetleyici bir kurumun oluşumu hedeflere ulaşamamıştır. Tarımsal desteklemede çeşitliliğin artırılması, gıda güvenilirliğinin sağlanması GAP bölgesi için kayda değer gelişmelerin yaşanmış olmasına rağmen, ülke genelinde yaşanan iklim değişikliğine bağlı kuraklık ve dünya gıda piyasalarında ortaya çıkan istikrarsızlıklar tarım politikasının başarısını etkilemiştir (Kutlu ve diğerleri, 2018:37; Kalkınma Bakanlığı, 2013:22).

2014-2018 döneminde dağınık yapıda bulunan tarımsal işletmelerin bütünlüğü sağlanarak arazi parçalanmasının önüne geçmek, mevcut su dağıtım kanallarında iyileştirme yapılarak tarla içi sulama oranlarını arttırmak, uygulanacak destek programlarla tarımsal ürün ihracatını artırmak, katma değeri yüksek olan tarımsal ürünlerin üretimine öncelik vermek, işlenmiş tarımsal ürünlerin güvenilirliğini denetlemek, çayır ve meraların daha etkin kullanımını sağlayacak gerekli düzenlemeler yapmak dönemin tarım politikalarına yön veren uygulamalar arasında yer almaktadır (Kalkınma Bakanlığı, 2013:100-102).

Ekim 2016’da Milli Tarım Projesi açıklanmış ve proje kapsamında bitkisel bazda havza modeline geçilmesine karar verilmiştir. Her ilçenin bir havza olarak kabul edildiği bu projede 941 havza belirlenmiş ve 19 adet stratejik ürün belirlenmiştir.

Proje kapsamında çiftçinin üretim amaçlı aldığı mazotun yarısına devlet tarafından ödeme gerçekleştirilecek ve tarımsal üretimin yapılabildiği alanlar amaç dışında kullanılmayacaktır. Fakat alınan kararlara rağmen Milli Tarım Projesi uygulanamamıştır (Bekmezci ve Ak, 2021:205).

2019-2023 yıllarını kapsayan tarımsal büyüme politikaları içerisinde kırsal kesimin refahını yükseltmek, tarımsal üretimde kalite ve verimin istikrarlı artışını sağlayarak gıda arz güvenliğinin temin edilmesi amaçlanmaktadır. Toprakların ve su kanallarının uzun vadede kullanılabilmesi için sürdürülebilirlik politikası esas olmaktadır. Aynı zamanda iklim değişikliği ile mücadele etmek ve çölleşmenin önüne geçmek ana politikalar içerisinde yer almaktadır. Türkiye'nin bulunduğu jeopolitik konum itibarı ile yaşanan iklim çeşitliliğinin izin verdiği biyolojik çeşitliliğin korunması ve sürdürülebilirliğinin yönetilmesi önem arz etmektedir. 2019-2023 yıllarını kapsayan tarımsal büyüme politikaları içerisinde kurumsal kapasitenin artırılması bir diğer politika uygulaması olarak karşımıza çıkmaktadır (T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı, 2022:4-6).

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Türkiye ekonomisi de diğer ülkeler gibi tarım sektörü politikalarında düzen arayışı göstermiştir. Tarihsel süreç açısından planlama-piyasa mekanizması arasında farklılık gösteren politikalar uygulandığı görülmektedir. 1980 döneminden önce liberal-ithal ikameci-planlı kalkınma politikaları gibi uygulamalar dikkat çekerken 1980 sonrası dönemde ihracata yönelik politika uygulamaları-neoliberal-küreselleşme dönemi gibi nitelendirilen politika uygulamalarının varlığından söz etmek mümkündür. İçinde bulunulan dönemlere özgü tarım politikalarının uygulanmaya çalışıldığı görülmektedir.

Zamanla artış gösteren küresel iklim değişikliği dünyada ve Türkiye'de ekonomik işleyişi doğrudan etkileyerek tarım sektöründe büyük risklere neden olmakta ve kırlanlık yaratmaktadır.

Küresel iklim değişikliği kaynaklı risklerin Türk tarım sektörünü bölge bazında daralttığı ve gıda arz güvenliğini tehdit eder duruma geldiği görülmektedir. Bu nedenle artan kırılganlıkların belirlenmesini öncelik kabul eden ve risklerle mücadeleyi başarılı kılan tedbir ve uygulamalar ön planda tutulmalıdır.

Köy ve devlet arasındaki temas noktalarının azaldığı ve tarımsal üretimin gerçekleşmesi için gerekli olan üretim kültürünün yok olduğu görülmektedir. Son dönemlerde kırsal kesimden kentlere yaşanan göçler neticesinde köylerdeki tarımsal pazarlardan ziyade şehirlerdeki tüketim kültüründe yaşanan artışlar dikkat çekmektedir. Bütçe içerisinde tarım sektörüne ayrılan kaynakların azaltılması da dikkat çeken diğer bir husustur. İklim krizinin yanı sıra son denemde yaşanan Covid-19 salgını gıda krizlerinin yaşanmasına ve tarım sektörünün ön plana çıkmasına sebep olmuştur. Tarım potansiyelinin yüksek, iklim çeşitliliği ve tarıma elverişli toprak genişliğinin fazla olduğu Türkiye için yaşanan bu kriz ortamı, tarımsal büyüme politikalarının yeniden yapılandırılması için fırsat niteliğindedir.

Türkiye ekonomisinde önemli yere sahip olan tarım sektöründe uzun vadeli istikrarın sağlanmasında devletin uygulayacağı politikaların ve tarımsal desteklemelerin etkili olduğu görülmektedir. Tarımsal büyüme politikaları içinde uygulanan desteklemeler sadece tarımsal ürün artışına neden olmayacak aynı zamanda genç nüfusun tarım alanlarında istihdamının da önünü açmakta etkili olacaktır. TÜİK (2021) verilerine göre, Türkiye’nin toplam 7,2 Trilyon TL GSYH değerinin 407 milyar TL’si tarım sektörüne aittir. Tarımsal büyüme politikaları içerisinde yer alan desteklemelerin GSYH içindeki payının %1.5 civarında olduğu tahmin edilmektedir (TUSİAD, 2020:7-8). Tarım kesiminin milli gelirden düşük pay almasının ve gıda bağımlılığının önüne geçilmesi açısından destekleme politikalarının faydalı olacağı düşünülmektedir. Destekleme politikalarının değiştirilmesi ve Ziraat Bankası’nın direkt çiftçi odaklı faaliyet göstermesi sonucunda

gerçek çiftçilere ulaşarak tarımsal büyüme politikalarını daha etkili kılabilir.

Tarımsal büyüme politikaları içerisinde planlamanın tek başına yeterli olması beklenemez. Planlamanın yanı sıra tarımsal faaliyetleri kapsayan güvenilir, hızlı ve doğru bilgi akışının oluşturulması gerekir. Fiyatlandırma politikalarına karar verilirken üretim maliyetlerinin artışları esas alınmalıdır. Üreticilerin örgütlenmesini teşvik eden kolaylaştırıcı politika uygulamaları belirlenmelidir. Kırsal kesimlerdeki alt yapı ihtiyaçlarının karşılanması ve kırsal kesimin üreticiler açısından cazip yerler haline getirilmesi gerekmektedir. Üreticilerin üretim maliyetlerini (benzin, gübre, tohum vb.) azaltıcı politika uygulamalarına gidilmelidir. Tarımsal ürünlerin fiyatlandırılma ve pazarlama aşamasında devlet desteğinin sağlanması için gerekli politika uygulamaları hayata geçirilmelidir. Özellikle verimli tarım alanlarında bölünme ve parçalanmaların önüne geçebilmek için toplulaştırma çalışmalarına hız kazandırılmalıdır. Havzalar planlı koruma ile toplulaştırılmalıdır ve buradaki asıl çiftçiler desteklenmelidir. Tarımsal büyüme politikalarında piyasa uygulamalarının egemen olması önlenmelidir. Tarımsal planlama çerçevesinde iç ve dış talep miktarı hesaplanmalıdır. Tarım alanında eğitim desteklenmeli ve tarımsal eğitime sahip kişilerin köylere dönmesi teşvik edilmelidir.

KAYNAKÇA

- Ali, Q. Raza, A. Narjis, S. Saeed, S., ve Khan, M. T. I. (2020). Potential of renewable energy, agriculture, and financial sector for the economic growth: Evidence from politically free, partly free and not free countries. *Renewable Energy*, 162, 934-947.
- Arnot C. (2018). From Famine to Feast. In: Size Matters: Why We Love to Hate Big Food. Copernicus, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-76466-5_4
- Awunyo-Vitor, D. ve Sackey, R. A. (2018). Agricultural sector foreign direct investment and economic growth in Ghana. *Journal of Innovation and Entrepreneurship*, 7(1), 1-15.

- Bayar, C. (1969). *Başvekilim Adnan Menderes*. Der; İsmail Bozdoğan, 1. Baskı, Baha Matbaası.
- Bekmezci, M. ve Erdem, A. K. (2021). Tarım Politikaları Kapsamında Türkiye’nin Tarımsal Büyümesinin Değerlendirmesi. *Kongre Kitabı Book Of Proceedings*, 201-207.
- Boratav, K. (1982). Türkiye’de Devletçilik. Ankara: Savaş Yayınları, 2. Baskı.
- Boratav, K. (2013). **Türkiye İktisat Tarihi**. Ankara: İmge Kitabevi.
- Ceylan, O. (2019). Neoliberal ekonomi ve Türkiye tarım politikaları arasında küçük köylülüğün dönüşümü: Edirne ili örneği (1980-2015). *Anadolu İktisat ve İşletme Dergisi*, 3(2), 134-152.
- Chen, X., Shuai, C., Zhang, Y. ve Wu, Y. (2020). Decomposition of energy consumption and its decoupling with economic growth in the global agricultural industry. *Environmental Impact Assessment Review*, 81, 106364.
- Christiaensen, L., L. Demery ve J. Kuhl. (2011). The (Evolving) Role of Agriculture in Poverty Reduction: An Empirical Perspective. *Journal of Development Economics*, 96(2), 239– 254.
- Çakmak, H. Erol. (2004), “Structural Change and Market Opening in Agriculture: Turkey Towards EU Accession, ERC Working Paper in Economics”, 04/10, September 2004.
- Çıkan, A. ve Karacan, A. R. (1994), Genel Kooperatifçilik, EÜZF Yayın No:511, Bornova, İzmir.
- Dando, W. (1980). *The Geography of Famine*. Edward Arnold, London.
- Devlet Plânlama Teşkilatı. (1963). *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı*. Ankara.
- Devlet Planlama Teşkilatı. (1979). *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Plânı*. Ankara.
- Devlet Planlama Teşkilatı. (2007a). *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996–2000)*. Ankara.
- Devlet Planlama Teşkilatı (2007b), *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001–2005)*, “Tarımsal Gelişme: Genel Tarım Politikaları”, Ankara.

- Diao, X., Hazell, P. ve Thurlow, J. (2010). The role of agriculture in African development. *World :development*, 38(10), 1375-1383.
- Dine, H., Ardren, T., Bascopé, G. ve Báez, C. (2019). Famine Foods And Food Security In The Northern Maya Lowlands: Modern Lessons For Ancient Reconstructions. *Ancient Mesoamerica*, 30(3), 517-534. doi:10.1017/S0956536118000408
- Dorosh, P. ve Thurlow, J. (2018). Beyond agriculture versus non-agriculture: decomposing sectoral growth–poverty linkages in five African countries. *World Development*, 109, 440-451.
- Durak, B. ve Karadağ, N. C. (2017). Türkiye’de Tarım Politikaları ve Vergilendirilmesi-I. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 89-104.
- Erdoğan, Z. ve Aydınbaş, G. (2021). Tarımsal Katma Değer Belirleyicilerinin Panel Veri Analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(1), 213-232.
- Eştürk, Ö. ve Ören, M. N. (2014). Türkiye’de tarım politikaları ve gıda güvencesi. *Yüzüncü Yıl University Journal of Agricultural Sciences*, 24(2), 193-200.
- Evcim, H. Ü. ve Ulusoy, E. (2006). Dokuzuncu kalkınma planı ve tarım kanunu çerçevesinde tarımsal mekanizasyona bakış. *Tarım Makinaları Bilimi Dergisi*, 2(1), 1-12.
- Fuglie, K. (2018). R&D capital, R&D spillovers, and productivity growth in world agriculture. *Applied Economic Perspectives and Policy*, 40(3), 421-444.
- Fuglie, K., Gautam, M., Goyal, A. ve Maloney, W. F. (2019). Sources of Growth in Agriculture.I-42.
- Glantz, M. H. (1987). Drought and hunger in Africa. CUP Archive.
- Gouda, S. Kerry, R. G. Das, G. Paramithiotis, S. Shin, H. S. ve Patra, J. K. (2018). Revitalization of plant growth promoting rhizobacteria for sustainable development in agriculture. *Microbiological research*, 206, 131-140.
- Haan, N., Devereux, S., & Maxwell, D. (2012). Global implications of Somalia 2011 for famine prevention, mitigation and response. *Global Food Security*, 1(1), 74-79.

- Hiç, F. (2020). Cumhuriyetten Günümüze Türk Tarım Politikaları: Derleme, Değerlendirme ve Çözüm Önerileri. Ed: Gölen, Z., Unvan, Y.A. ve Özer, S. İktisadi ve İdari Bilimlerde Akademik Çalışmalar, 192-210.
- Howe, P. (2018). Famine systems: A new model for understanding the development of Famines. *World Development*, 105, 144-155.
- Howe, P. ve Devereux, S. (2004). Famine intensity and magnitude scales: A proposal for an instrumental definition of famine. *Disasters*, 28(4), 353-372.
- Kalkınma Bakanlığı. (2013). Onuncu kalkınma planı 2014-2018. Ankara.
- Kayıran, M. ve Metintaş, M. Y. (2021). Türkiye’nin tarım politikaları (1918-1938). *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 115-131.
- Keen, D. (1994). The benefits of famine: a political economy of famine and relief in Southwestern Sudan, 1983-1989. Princeton University Press.
- Keyder, Ç. (1983). *Toplumsal Tarih Çalışmaları*. Ankara: Dost Kitapevi.
- Keyder, Ç. (1987). *İktisadi Gelişme ve Bunalım: 1950-1980. Geçiş Sürecinde Türkiye*, Der; İrvin Cemil Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, İstanbul: Bilge Yayınları.
- Kırkpınar, N .(2018). 27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesi’nin Ardından Türkiye’de Tarım ve Çiftçi Örgütlenmesi (1960-1965). *Türkiye’de Tarım Politikaları ve Ülke Ekonomisine Katkıları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 129-155.
- Kıvılcımlı, H. (1989). *Türkiye’de Kapitalizmin Gelişimi*. İstanbul: Bibliotek Yayınları.
- Koç, A. A., Dede, İ., Bayaner, A., Kıymaz, T., Yavuz, F., Dellal, İ., ve Başarıç, E. P. 2015. Dünya’da ve Türkiye’de Tarım Politikalarında Değişimler ve Arayışlar. *Türkiye Ziraat Mühendisliği VIII. Teknik Kongresi (TUMMOB)*, 33-61.
- Koçtürk, O. M. (2009). Cumhuriyet Döneminde Hükümetlerin ve Siyasi Partilerin Tarım ve Çiftçi Örgütlenmesine Yaklaşımları. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 15(1 ve 2), 45-54.
- Kutlu, Ö., Sevinç, İ., & Kahraman, S. (2018). Türkiye’de Kalkınma Planları Çerçevesinde Avrupa Birliği Katılım Sürecinin Değer-

lendirilmesi. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 20(34), 29-40.

- Martin, W. ve Warr, P. G. (1993). Explaining agriculture's relative decline: a supply side analysis for Indonesia. *World Bank Economic Review*, 7(3), 381-401.
- Martin, W. (2019). Economic growth, convergence, and agricultural economics. *Agricultural Economics*, 50, 7-27.
- Mavi, S. (2020). Bağımlılık Kuramı ve Türkiye Tarım Politikaları. *TEAD*, 6(1);49-64.
- Mayer, J. (1975). Management of Famine Relief. *Science* 188(4188), 571-577.
- Mülayim, Z. G. (2006), Kooperatifçilik, Yetkin Yayınevi, Ankara.
- Nikolaevich, M., Fedorovich, O., Vladimirovna, N., & Igorevna, D. (2019). Public and private partnership: Innovation-driven growth of agriculture at the regional level. *Journal of Environmental Management & Tourism*, 10(7 (39)), 1435-1444.
- Oktar, S. ve Varlı, A. (2010). Türkiye'de 1950-54 Döneminde Demokrat Parti'nin Tarım Politikası. *Marmara Üniversitesi, İİBF Dergisi*, XXVIII(I),1-22.
- Oxfam, G. B. (2001). Gender, development, and humanitarian Work. Oxfam.
- Özçelik, Ö. ve Tuncer, G. (2007). Atatürk dönemi ekonomi politikaları. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 253-266.
- Patel, S. K., Verma, P. ve Shankar Singh, G. (2019). Agricultural growth and land use land cover change in peri-urban India. *Environmental monitoring and assessment*, 191(9), 1-17.
- Poveda, J., Eugui, D., Abril-Uriás, P. ve Velasco, P. (2021). Endophytic fungi as direct plant growth promoters for sustainable agricultural production. *Symbiosis*, 85(1), 1-19.
- Rangasami, A. (1985). 'Failure of Exchange Entitlements' Theory of Famine: A Response. *Economic and Political Weekly*, 1797-1801.
- Ravallion, M. (1997). Can high-inequality developing countries escape absolute poverty?. *Economics letters*, 56(1), 51-57.

- Rubin, O. (2018). The Precarious State of Famine Research, *The Journal of Development Studies*, DOI: 10.1080/00220388.2018.1493196.
- Rubin, O. 2009. The merits of democracy in famine protection – fact or fallacy? *European Journal of Development Research* 21(5). 699–717.
- Sulle, E. (2020). Bureaucrats, investors and smallholders: Contesting land rights and agro-commercialisation in the Southern agricultural growth corridor of Tanzania. *Journal of Eastern African Studies*, 14(2), 332-353.
- Susam, N., ve Bakkal, U. (2008). Türkiye’de Tarım Politikalarındaki Dönüşümün Kamu Bütçesi ve Ekonomi Üzerindeki Etkileri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(1), 327-357.
- Şanlı, B. ve Gülbahar, O. (2008). 1980 Sonrası Dönemde Türkiye’de Tarımın Gelişimi Ve Uygulanan Tarım Politikaları. *Journal of Qafqaz University*, (22), 134-152.
- Şener, S. (2004). İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye’de tarım politikası arayışları. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (7), 73-92.
- Terin, M., Aksoy, A. ve Güler, İ. O. (2013). Tarımsal Büyüme Etki Eden Ekonomik Faktörlerin Belirlenmesi Üzerine Bir Çalışma. *İğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 3(3), 41-50.
- TOB (2020). T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı 2020 Faaliyet Raporu, Ankara, 342. https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/Bakanl%C4%B1k_Faaliyet_Raporlar%C4%B1/TARIM%20VE%20ORMAN%20BAKANLI%C4%9EI%202020%20FAAL%C4%B0YET%20RAPORU%20v.pdf.
- TOB (2021). T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı 2021 Faaliyet Raporu, Ankara, 182. https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/Bakanl%C4%B1k_Faaliyet_Raporlar%C4%B1/TOB%202021%20YILI%20%C4%B0DARE%20FAAL%C4%B0YET%20RAPORU.pdf.
- TOB (2022). T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı 2019-2023 Stratejik Plan. Ankara, 131. <https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/stratejikplan.pdf>

- TUSİAD (2022). 2020 Faaliyet Raporu. file:///C:/Users/Tu%C4%9Fba/Downloads/tusiad-2020-calisma-raporu.pdf
- Uddin, M. M. M. (2020). What are the dynamic links between agriculture and manufacturing growth and environmental degradation? Evidence from different panel income countries. *Environmental and sustainability indicators*, 7, 100041.
- Uran, H. (2007). Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım. İstanbul, İş Bankası Yayınları.
- Wagan, Z. A., Zhang, C. H. E. N., Hakimzadi, S. ve Shah, M. S. (2018). Assessing the effect of monetary policy on agricultural growth and food prices. *Agricultural Economics*, 64(11), 499-507.
- Waker, G. ve Cholakian, H. (2020). A Letter From The Editors, Harvard International Review; 41(1),2-74.
- Walker, P. (1989) *Famine Early Warning Systems: Victims and Destitution*. Earthscan Publications, London.
- Wisner B. Blaikie, P., Cannon, T. ve Davis, I. (2004). *At Risk: Natural Hazards, people's vulnerability and disasters*. Routledge London.
- World Bank, 2019. Agriculture, forestry, and fishing, value added (% of GDP). Available at: <https://data.worldbank.org/indicator/NV.AGR.TOTL.ZS>
- Yaqoob, N. Ali, S. A. Kannaiah, D. Khan, N. Shabbir, M. S. Bilal, K. ve Tabash, M. I. (2022). The effects of agriculture productivity, land intensification, on sustainable economic growth: a panel analysis from Bangladesh, India, and Pakistan Economies. *Environmental Science and Pollution Research*, 1-9.
- Yenal, O. (2010). **Cumhuriyet'in İktisat Tarihi**. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yıldız, N. ve Yıldız, E. (2012). Mübadele Meselesi ve Cumhuriyet Dönemi Tarımsal Kalkınma Politikası. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(1), 349-370.
- Yüceer, S. E., Sibel, T. A. N. ve Semerci, A. (2020). Türkiye'de 2000-2020 döneminde tarımsal destekleme politikalarının gelişiminin incelenmesi. *Lapseki Meslek Yüksekokulu Uygulamalı Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 36-46.

Demokrasi Göstergelerinin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: BRICS-T Ülkelerinden Ampirik Bulgular

Doç. Dr. Nüket Kırıcı Çevik²

Demet Doğan³

1. Giriş

Ülkeler çeşitli gelişmişlik seviyeleri mevcut olup bazı ülkeler fakirliğin kısır döngüsü çemberinde az gelişmiş ülkeler sınıflandırılmasına tabi olmakta bazı ülkeler ise yüksek refahın devamının sağlanması amacıyla güden gelişmiş ülkeler kategorisinde yer almaktadır. Ülkelerinin temel hedefleri ekonomik büyüme ve kalkınmayı sağlamaktır. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin içinde buldukları yoksulluğun kökeninde neyin yattığının

---

2 Doç. Dr. Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, Tekirdağ/TÜRKİYE. ORCID: 0000-0002-0104-1088

3 Yüksek Lisans Öğrencisi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Tekirdağ/TÜRKİYE

anlaşılması, doğru ekonomi politikaları üretebilmek açısından son derece önemlidir. Ülkelerin mevcut gelişmişlik seviyesini oluşturan alt unsurların anlaşılması gelişmişliğe doğru giden yolda önemli bir harita sunmaktadır. Gelişmişlik, coğrafi, kültürel ve doğal kaynaklardan etkilenmekle birlikte bunlar gelişmişliğin açıklanmasında yeterli açıklayıcı unsurlar değildir. Aynı coğrafyada farklı gelişmişlik seviyesine sahip ülkeler mevcutken farklı coğrafi bölgelerde aynı gelişmişlik seviyelerinde ülkeler de bulunmaktadır. Kuzey ve Güney Kore bu konuda önemli bir göstergedir. Ekonomik kalkınmanın sadece üretimdeki artış ve verimlilikle açıklanamayacağını anlaşılması üzerine demokrasi kavramı irdelenmeye başlanmıştır. Ekonomik büyüme ve kalkınma kavramlarının tam anlamıyla açıklanabilmesi için ekonomik göstergeler yanında, sosyo-demografik göstergelerin, ekonomi politikaların, kurumsal yapının ve demokratik unsurların da dikkate alınması gerekmektedir.

Literatürde demokrasi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin nicelik ve niteliğinin ortaya konulmasına yönelik bağdaşma, çatışma ve şüpheli yaklaşım olmak üzere üç teorik yaklaşım mevcuttur. Bu çerçevede literatürdeki bazı çalışmalar, demokrasinin ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediğini savunurken bazı çalışmalar demokrasinin ekonomik büyüme önünde bir engel teşkil ettiğini savunmaktadır. Bir diğer görüş ise; demokrasi ile ekonomik büyüme arasında sistematik bir ilişkinin olmadığı yönündedir. Demokrasi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin yönü hakkında bir fikir birliği olmamakla birlikte literatürdeki üç teorik yaklaşımdan biri olan bağdaşma yaklaşımının baskın kanı olduğu görülmektedir. Demokrasi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi daha iyi açıklayabilmek amacıyla demokrasi ve ekonomik büyümeyi ölçmeye yönelik çeşitli endeksler oluşturulmuştur. Bu endeksler, ülkelerin kurumsal ve ekonomik profillerinin ortaya konulması ve karşılaştırılmasını kolaylaştırırken demokrasi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin de daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır.

Bu çalışmanın amacı; BRICS-T grubu ülkeleri özelinde ve 2006-2019 periyodunda, demokrasi göstergeleri ile ekonomik

büyüme arasındaki ilişkiyi ekonometrik analizler aracılığıyla ortaya çıkarmaktır. BRICS-T grubundaki ülkelerin farklı kurumsal ve ekonomik yapıları, demokrasi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin çeşitli yönleriyle ele alınmasını sağlamaktadır. Çalışmada, demokrasi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi açıklayan üç teorik yaklaşım açıklanmış bunun yanında demokrasi ile ekonomik büyüme düzeyinin ölçülmesinde kullanılan endeksler tanıtılmıştır. Küresel dünyada yeni bir güç odağı olma potansiyeli olan BRICS gurubu ile birlikte Türkiye de söz konusu endeksler bağlamında ele alınmış ve söz konusu ülkelerin genel bir profili ortaya konulmuştur. Literatür taraması ile birlikte çalışmanın amaç, veri ve yöntemi açıklanmıştır. Çalışmada, veri analiz yöntemi olarak panel regresyon analizi benimsenmiştir. Ekonometrik analizin ilk aşamasında, panel birim kök testleri gerçekleştirilmiş ardından panel regresyon modeli, EKK ve Dinamik EKK tahmin yöntemlerinden yararlanılarak tahmin edilmiştir. Çalışmada, demokrasi göstergesi olarak The Economist Endeksi ve ekonomik büyüme göstergesi olarak kişi başına milli gelir değişkenlerinden yararlanılmıştır. Makro iktisadi değişkenler olarak; ticari açıklık oranı, enflasyon oranı ve işsizlik oranı kullanılmıştır. Panel regresyon analizi sonucunda, demokrasi göstergeleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin nicelik ve niteliği açıklanmıştır. Ekonometrik analizler sonucunda elde edilen bulgulardan hareketle, demokrasi göstergeleri ile ekonomik büyüme ilişkisini açıklayan teorik yaklaşımlardan hangisinin ele alınan ülke grubunda geçerli olduğu açıklanmıştır.

2. Demokrasi ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiyi Açıklayan Teorik Yaklaşımlar

Tuna (2020a) ülkelerin temel amaçlarını sıralarken özgürlük, güvenlik ve refah seviyesini arttırmaya vurgu yapmıştır. Ekonomik büyümenin temel faktörleri ile ilgili yaklaşımlar uzun zaman boyunca ekonomik faktörlerle açıklanmaya çalışılmıştır. Bu yaklaşımlar, doğru olmakla birlikte zamanla yetersiz kalmıştır. (Ata vd.,

2012) Çünkü, ekonomik büyümeyi üretim faktörlerinin birikimi ve verimlilik artışı ile açıklamak yeterli değildir. Aynı sermaye ve teknolojik gelişme düzeyine sahip ülkeler, farklı ekonomik büyüme oranlarına sahip olabilmektedir. Ekonomik büyümeyi tam anlamıyla açıklayabilmek için ekonomik faktörler yanında; demografik, coğrafi, kültürel faktörlerin aynı zamanda kurumsal yapı ve demokrasi gibi unsurların dikkate alınması gerekmektedir. Son yıllarda yapılan çalışmalarda jeopolitik risk kavramı da ön plana çıkmış ve artan jeopolitik risklerin makroekonomik göstergeleri olumsuz yönde etkilediği belirlenmiştir (Ata vd., 2012; Doğan ve Doğan, 2021; Tuna, 2022). İlgili literatür incelendiğinde, demokrasinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini analiz eden çalışmaların 2000'li yıllarda artış gösterdiği görülmektedir. Bu bağlamda, demokrasi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ortaya koyan üç farklı teorik yaklaşım geliştirilmiştir. Bunlar çatışma yaklaşımı, bağdaşma yaklaşımı ve şüpheli yaklaşımıdır.

Çatışma Yaklaşımı; ekonomik kalkınma ile demokrasi arasında bir korelasyon olduğunu savunan Lipset hipotezinden yola çıkarak, Huntington öncülüğünde bir grup araştırmacının öne sürdüğü yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre; demokrasi, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeler için ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemeyen bir durum olmakla birlikte, bu ülkelere yüksek maliyetler yüklemektedir. Çatışma yaklaşımı, öne sürdüğü bu düşüncüyü üç temel argümana dayandırmaktadır (Sirowy ve Inkeles, 1990, 129). Birinci argüman, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde ortaya çıkan olgunlaşmamış demokrasiler ile ilgilidir. Lipset hipotezine göre; demokrasinin ön koşulu ekonomik gelişmedir, ekonomik gelişmesini tamamlamayan ülkelerde meydana gelecek olan demokrasi işlevsel olmayacaktır. Bu düşüncüyü destekleyen Huntington, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerdeki siyasi yapılanmanın zayıf ve kırılabilir olduğunu öne sürerek, ekonomik büyüme ve demokrasinin birbirini izleyen iki süreç olduğunu ileri sürmektedir. Bu sıralamada ilk gerçekleşmesi gerekenin ekonomik büyüme olduğunu ve bunun arkasından demokratikleşme

sürecinin gelmesini gerektiğini savunmaktadır. Çünkü demokrasi olgunlaşmadan önceki süreçte; sınıfsal yapıda, kaynak kullanımının dağılımında, psikolojik ve kurumsal modernleşmede işlevsiz sonuçlar üreterek ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilemektedir (Baum ve Lake, 2003: 334). İkinci argüman ise; demokrasinin ekonomik büyüme için gerekli politikaların etkinliğini bozacağı yönündedir. Bu argüman, otoriter rejimlerin ellerinde bulundurdukları yüksek merkezi güçleri sayesinde, politik hak ve sivil özgürlüklerin gelişiminin önüne geçerek ve oluşumlarını bastırarak ekonomik büyüme için gerekli ortamı sağlayıp ekonomi politikalarının daha iyi koordine edilebileceğini öne sürmektedir. Aynı zamanda, demokratik ülkelerde seçilmiş birimler yeniden seçilme çabası içerisinde olduğundan, kamu gelirlerini yatırım pahasına cari tüketimi en üst seviyeye çıkarmak amacıyla transfer harcamalarına yönlendirmektedir. Otoriter rejimler ise; toplumun tüketim taleplerine direnebilmekte ve kaynakları yatırımlara aktarabilmekte daha başarılı olabilmektedir (Baum ve Lake, 2003: 334). Üçüncü argüman, demokrasinin aşırı derecede her alana yayılmış daha fazla müdahaleci politikalar içermesiyle, etkin piyasa koşullarının ve kaynak dağılımının bozulmasını sağlayarak ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilemesidir (Chirot, 1977; Cohen, 1985). Bu üç argüman, otoriter rejimin toplumun çıkarlarını kendi çıkarların üstünde tuttuğu ve ekonomik büyümeyi gerçekleştirmek için çalıştığı sürece geçerli olmaktadır.

Bağdaşma Yaklaşımı; Mancur Olson (1996), öncülüğünde geliştirilen bu yaklaşıma göre; demokratik süreç ile ekonomik büyüme birbirini tamamlayan iki olgudur (Sirowy ve Inkeles, 1990: 132-134). Güçlü demokrasilerin içeriğinde var olan yasal kurumlar, mülkiyet hakları ve hukuk kuralları ekonomik büyüme üzerinde dolaylı bir etkiye sahiptir. Bu yaklaşım, ekonomik büyüme için gerekli sözleşmelerin uygulanabilmesi, kanun ve düzenin sağlanması için otoritenin varlığını gerekli bulurken, toplumdaki bireysel hak ve özgürlüklerin ve mülkiyet haklarının korunması gerektiğini savunmaktadır (Sirowy ve Inkeles, 1990: 132). Bu

yaklaşım, demokrasiyi; ekonomik özgürlükleri maksimize eden, özel alanı ve mülkiyet haklarını koruyan, yatırımları uyaran ve kaynakların en verimli şekilde kullanımını sağlayan etkili bir araç olarak tanımlamaktadır (Baum ve Lake, 2003: 334). Bağdaşma yaklaşımı; demokrasinin, serbest piyasada toplumdaki bireylerin kendi kaynaklarını biriktirmek ve kullanmak için en verimli ortamı sağlayabileceğini savunmaktadır. Godin (1979)'ın bu konudaki görüşü, yenilikçi ve rekabetçi teknolojilerin ancak demokrasinin sağladığı böyle bir ortamda gelişeceği şeklindedir. Ayrıca, toplumdaki bireylerin hak ve özgürlüklerinin güvence altına alınarak korunması, bu bireylerin çalışmasında, tasarruf ve yatırım eylemlerinde önemli derecede teşvikler de sağlamaktadır. Bu düşüncenin varlığı, demokrasi ve ekonomik büyüme kavramlarının birbirlerinden bağımsız olduğu ve otoriter rejimlerin kısıtlayıcı yaklaşımlarının etkinliği varsayımının reddedilmesine neden olmaktadır (Sirowy ve Inkeles, 1990: 134).

Şüpheli Yaklaşım; demokrasi ile ekonomik büyüme arasında sistematik bir ilişkinin kurulamayacağını ve ekonomik büyümenin sağlanabilmesi için spesifik politikalar ve kurumsal düzenlemeler üzerinde durulması gerektiğini savunmaktadır. Gelişmelere yol açan temel ilke, gelişmeci bir devlet bakışının izlediği ekonomik disiplin ve reform politikalarıdır (Sirowy & Inkeles, 1990: 134). Şüpheli yaklaşım, aynı siyasi yapıya sahip ülkelerde farklı ekonomi politikalarının, farklı siyasi yapıya sahip ülkeler de ise aynı ekonomi politikalarının uygulanabildiğini söyleyerek, asıl üzerinde durulması gereken konunun spesifik politikalar ve düzenlemeler olduğunu savunmaktadır. Örneğin; demokratik rejime sahip bazı ülkelerde, ekonomi politikaları büyüme ve kalkınma gibi hedeflerden uzaklaşabilmektedir (Abdulkarim ve Ata, 2022:3). Buna karşılık, otoriter rejime sahip bazı ülkelerde ise; uygulanan ekonomi politikaları büyüme ve kalkınma hedeflerini daha iyi gerçekleştirebilmektedir. Belirli bir dönem içerisinde ülkenin sahip olduğu rejim ne olursa olsun, siyasi parti stratejileri, uygulanan politikaların etkinliği, ekonomi üzerindeki müdahale

biçimleri, sanayileşme modeli, kültür, doğal kaynak durumu, vergi politikaları, dış borçlar gibi ekonomik gelişmeyi doğrudan etkileyen faktörler değişebilmektedir. Bu nedenle, ekonomik gelişmeleri demokrasi ya da siyasi rejimler yerine bu faktörlerdeki değişimlerle açıklamak gerekmektedir. Adejumobi (2000) 'in bu yaklaşımı destekleyerek öne sürdüğü düşünceye göre; bir ülkedeki ekonomik gelişmeler, siyasi rejimler tarafından belirlenmemektedir. Bir ülkedeki otoriter rejim, ekonomik büyüme üzerinde olumlu gelişmeler gösterebilmektedir. Bu düşünceyi desteklemek amacıyla Latin Amerika ve Doğu Asya'daki otoriter rejimlerin ekonomik büyümeye katkılarını örnek göstermiştir (Adejumobi, 2000: 5).

3. Literatür Değerlemesi

Yıldız (2007), Türkiye'de ekonomik büyümenin demokratikleşme üzerindeki etkisini 1923-2003 yılları arasındaki üç dönemi ele alınarak ekonometrik açıdan test etmektedir. Çalışmadaki analiz sonuçlarına göre; 1962-2003 yıllarında ekonomik büyüme demokrasiyi pozitif yönde etkilemektedir. 1962-2003 yılları arasında ekonomik büyüme ve demokrasi arasındaki istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir. 1980-2003 yılları arasında büyüme ile demokrasi arasında pozitif bir ilişkinin olduğu ortaya konulmuştur. Çalışmanın genel sonucu, Türkiye'de uzun dönemde ekonomik büyümenin demokrasiyi pozitif yönde etkilediğidir.

Çukurçayır ve Tezcan (2011), demokrasinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelerken; politik haklara, sivil ve ekonomik özgürlüklere sahip olan ülkelerin ekonomik büyüme anlamında olumlu bir seyir izlediğini vurgulanmıştır. Demokrasinin mümkün kıldığı hak ve özgürlükler neticesinde, bireyler yönetimi ve kurumları etkileyebilmektedir. Bu sayede yönetim, toplumun yararını gözetecek politikalar uygulamaktadır. Tüm bu sürecin sonucunda güvenli ve istikrarlı bir ortamda sermaye birikimi teşvik edilirken yatırımların artacağı gözlemlenmiştir. Çalışma,

demokrasi ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü pozitif bir ilişkinin olduğuna dair kanıtlar sunmaktadır.

Beşkaya ve Manan (2014), sivil özgürlükler ve politik hakların işlevsellik kazanarak uygulanabilmesinin temelinde demokrasinin varlığının vazgeçilmez bir unsur olduğunu savunmaktadır. Çalışmada, Lipset Hipotezinin mantığına: ekonomik refah seviyesindeki artışın demokratik gelişmeleri tetiklediğine ve bunun neticesinde demokrasiyle ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir etkileşimin olduğuna vurgu yapılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin Uluslararası platformlarda yer almak ve AB'ye katılmak için gerekli çalışmalarda bulunmasının demokratik süreçlerde ilerleme yaşanmasında etkili unsurlar olduğu belirtilmiştir. Aynı zamanda, ülke içinde yaşanan darbelerin politik ve sivil özgürlükleri kısıtlayarak demokrasi alanında olumsuzluklara neden olduğu vurgulanmıştır. 2014 yılı içerisinde yaşanan olumlu gelişmelerin neticesinde Freedom House Endeksine göre Türkiye'nin kısmen özgür ülkeler kategorisinde yer aldığı tespiti yapılmıştır.

Arslan ve Doğan (2014), uzun dönemde ekonomik performansı doğrudan veya dolaylı etkileyen siyasi rejimlerin, ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin niteliklerini ve yönünü incelemiştir. Bu ilişki etkileşiminin ortaya koyduğu sonuçlar literatürdeki iki argüman çerçevesinde açıklanmıştır. İlk argüman, demokratik rejimlerin cari tüketim baskısına maruz kalmalarından kaynaklı yatırımların azalmasına sebebiyet vereceği bunun sonucunda da ekonomik büyümeyi yavaşlatacağı şeklindedir. Diğer argüman ise; otoriter rejimlerde toplumsal refahı ve toplam çıktıyı arttırmaya yönelik teşviklerin olmayışının diktatörlerin kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmesine sebebiyet vereceği şeklindedir. Çalışmanın ortaya koyduğu sonuç, demokratik rejimlerin mülkiyet haklarını koruması ve güçlü kurumsal yapı oluşturması sayesinde dar çerçevede ekonomik büyümeyi geniş çerçevede ise kalkınmayı destekleyen rejimler olmasıdır.

Acemoglu, Naidu, Restrepo ve Robinson (2015), demokrasinin ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediği ve sınırladığı düşüncesinin geçersizliğini vurgulamakta ve dünyada yayılmakta olan demokrasinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmaktadır. Araştırmada, 1960-2010 dönemi için 175 ülkeyi kapsayan panel veri seti kullanılmıştır. Araştırma, demokrasisizlikten demokrasiye geçiş yapan bir ülkenin ilerleyen 25 yılda kişi başına düşen GSYİH'sının, demokrasiye sahip olmayan bir ülkeye kıyasla yaklaşık %20 daha yüksek olacağını göstermektedir. Sabit etkiler OLS regresyonunda, ekonomik ve istatistiksel olarak bir demokrasinin gelecekteki kişi başına GSYİH üzerinde önemli olumlu etkisi olduğu gösterilmektedir. Araştırmada ortaya konan genel kanı, demokrasinin ekonomik büyümeyi desteklediği ve ekonomik teşvikler oluşturduğu yönündedir.

Şahin (2016), Azerbaycan, Ermenistan, Beyaz Rusya, Gürcistan, Moldova, Ukrayna ve Rusya'da demokrasi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1995-2015 dönemi için panel veri analiziyle incelemektedir. Bu doğrultuda, planlı ekonomik sistemden piyasa ekonomisine geçiş yapan ülkelerin demokrasi ve büyüme arasındaki etkileşiminin seyri araştırılmaktadır. Analizin sonucu, bağdaşma yaklaşımını desteklemekle birlikte uzun dönemde çift yönlü nedensellik ilişkisinin varlığını ortaya koymaktadır. Buna göre geçiş ekonomilerinde demokrasideki gelişim, ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir. Aynı şekilde ekonomik büyüme, demokrasiyi olumlu yönde etkilemektedir.

Koçak ve Uzay (2017), çeşitli özellikleri aynı olan ülkelerde farklı büyüme oranları görülmesinin sebebini, kurumsal yapıların mümkün kıldığı teşviklerin sermaye birikimi ve teknolojik gelişme gibi süreçleri ortaya çıkarması üzerinden açıklamaktadır. Araştırmada, birim kök testlerinin uygulanmasının ardından Johansen ve Maki yöntemleri kullanılarak eşbütünleşme ilişkisi test edilmiştir. Stock ve Watson yöntemleri kullanılarak uzun dönem katsayıları tahmin edilmiştir. Eşbütünleşme test sonuçları; sermaye, ticaret, işgücü, demokrasi ve ekonomik büyüme arasında dengeye

dayalı uzun dönemli bir ilişki olduğunu göstermektedir. Çalışmada, demokrasinin ekonomik büyüme üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğu vurgulanmaktadır.

Barış ve Erdoğan (2018), ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin ekonomik performansı etkilediği düşüncesinden yola çıkmıştır. Orta Doğu'daki demokratikleşme hareketi dikkate alarak, politik kurumların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini ampirik olarak incelemiştir. Araştırmanın sonucunda, literatürdeki iki ana düşünce ortaya konulmuştur. Bunlardan ilki, demokrasinin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği düşüncesidir. Demokratik kurumlara sahip olan ülkelerde toplumun gelirin yeniden dağıtılması için hükümetleri baskılayarak gelir eşitsizliğinin daha az olmasını sağladığı belirtilmiş, bununda ekonomiyi pozitif yönde etkilediği savunulmuştur. Diğer ise; ekonomik büyüme ve demokrasi arasındaki ilişkinin negatif olduğu ya da bu ilişkinin kayda değer bir sonuç doğurmadığı düşüncesidir. Demokratik kurumlara sahip ülkelerde toplum baskısıyla tüketime odaklanılabileceği fakat otoriter rejimlerde bu baskının olmayacağı, hükümetlerin tüketimi kısırarak tasarrufa öncelik verebileceğine böylece yatırımların teşvik edilerek ekonomik büyümenin sağlanabileceği değerlendirilmiştir.

Çoban ve Yayar (2018), AB ülkelerinde demokrasinin, refahın göstergesi olan insani gelişme üzerindeki etkisini panel veri analizi kullanarak incelemektedir. Çalışma, ülkelerin ekonomik refahının yanında sosyal refahına da odaklanmaktadır. Elde edilen bulgular, AB ülkelerinde artan demokrasinin ve mülkiyet haklarının, insani gelişmeyi pozitif yönde etkilediğini ortaya koymaktadır. Araştırma, AB ülkelerinde refah seviyesinin yüksek olmasını demokratik kurumların varlığına bağlamaktadır. Aynı zamanda, yüksek insani gelişme düzeyine ulaşmak isteyen ülkelerde demokratik değerlerin benimsenmesi, hukukun üstünlüğünün sağlanması, bireylerin hak ve özgürlüklerini temin edilmesi ve mülkiyet haklarının korunması gerektiğinin altını çizmiştir.

Acemoğlu ve Robinson (2019), çalışmasının merkezini oluşturan ana iddia, özgürlüğün oluşabilmesi ve gelişebilmesi için devlet ve toplumun güçlü olması gerektiğidir. Buna göre; ülkedeki düzeni sağlayabilecek güçlü bir devlete ihtiyaç varken devletin gücünün iyi yönde kullanılmasını sağlayarak bu gücü denetim altında tutacak güçlü ve katılımcı bir topluma da ihtiyaç vardır. Despotik devlet rejimlerinin getirdiği korku ve baskı ile devletsizlik sonucu ortaya çıkan kanunsuzluk, şiddet ve kaos ortamının arasına sıkışmak özgürlüğe giden dar koridor olarak nitelendirilmiştir. Koridor olarak tasvir edilmesinin nedeni ise özgürlüğün bir süreç içerisinde kazanılmasıdır. Koridorun dar olması ise başarının zor olmasından kaynaklıdır. Namevcut devlet modelinde merkezi otoritenin olmaması üretimin ortadan kalkmasına neden olmaktadır. İnsanların faaliyetleri sonucunda elde edikleri ürünlerin özel mülkiyet hakları güvence altında olmadığından iktisadi faaliyetler durmaktadır. Bunlarla birlikte normlar kafesinin olması ekonominin gelişimini engellemektedir. Despotik devlet modeli, merkezi yapının olmağı devletlere göre daha iyi ekonomik fırsatlar sunabilmektedir. Ancak, despotik devlet modeli altında gerçekleşen ekonomik büyüme sınırlı olduğu gibi gerilemeye maruz kalmaktadır. Bunun nedeni, yaratıcı yıkımdan uzak sömürücü büyüme politikalarının benimsenmesidir. Prangalanmış devlet modelinde ise güçlü merkezi kurumlar ve kendini devlete karşı koruyabilen hareketli bir toplum vardır. Toplumdaki tüm bireylerin iktisadi avantajlara ulaşabildiği bu modelde sağlıklı ekonomik büyüme gerçekleştiği gibi devamlılıkta sağlanacaktır.

4. Demokrasi, Ekonomik Özgürlük, Ekonomik Büyüme ve Ekonomik Kalkınmanın Ölçümünde Kullanılan Endeksler

Vanhanen'in endeksi (2000), niceliksel veriler içermekte ve Darwin'in "yaşamak için mücadele etme zorunluluğu" iddiasına dayanmaktadır. Vanhanen çalışmasının ilk aşamalarında demokrasinin gelişiminin teorik açıklamasını politik gücün dağılım şekli üzerinden yapmakta iken, sonraki aşamalarında politik ve

açıklayıcı değişkenleri sabit tutarak, demokratikleşme üzerine odaklanmıştır. Bu endeksin amacı, poliarşinin ölçülmesidir. Robert Dah poliarşiyi; bireylerin hak ve özgürlüklerinin korunduğu, seçim sisteminin adaletli ve güvenilir bir şekilde gerçekleşerek yöneticilerin seçildiği ve toplumdaki bireylerin çoğunluğunun isteklerine karşılık veren bir sistem olarak tanımlamaktadır (Dahl, 1989: 220; Dahl, 1971: 3-20).

Polity Endeksi, 1800'lerden günümüze kadar olan dönemi kapsamakta ve dünyada 500.000 üzerinde nüfusa sahip olan 167 ülkeye ait rejim yapıları ve rejim değişiklikleri hakkında bilgi vermektedir. Polity endekslerinin puanlama sistemi, demokrasi ve otokrasi skorlarının elde edilmesiyle oluşturulmaktadır. Demokrasi skoru, siyasal katılım rekabetçiliği, siyasal katılım açıklığı ve başkanlık yönetimi üzerindeki sınırlamalar ile ilgili kodlamalar ele alınarak oluşturulmuştur. Otokrasi skoru da siyasal katılım rekabetçiliği, katılım düzenlemesi, siyasal katılım açıklığı ve başkanlık yönetimi üzerindeki sınırlamalar ile ilgili kodların ele alınmasıyla demokrasi skoruna benzer bir şekilde oluşturulmaktadır. Elde edilen demokrasi ve otokrasi skorları arasındaki fark alınarak polity endeksi elde edilmektedir.

Freedom House Endeksi, ilk olarak, 1950 yılında yıl sonu değerlendirmesi olarak "Özgürlüğün Bilanço Tablosu" adı altında yayınlanmıştır. Bu değerlendirme yazılarının geniş kapsamlı hale gelmesi, politik eğilimlerin etkilerinin değerlendirilmesinin ardından bireysel özgürlük üzerine olan etkilerin incelenmesiyle sağlanmıştır. 1970'li yıllara gelindiğinde ise; Rayman Gastil yönetiminde "Karşılaştırmalı özgürlük çalışmaları" adlı daha ileri seviyede bir çalışma başlatılmıştır. Gastil (1972)'in geliştirmiş olduğu bu yöntem ile 151 ülke, 45 bölge politik haklar ve sivil özgürlükler açısından puanlanarak "özgür", "kısmi özgür" ve "özgür olmayan" ülke olarak sınıflandırılmaya tabi tutulmuştur (Beşkaya ve Manan, 2007).

Bollen (2009), liberal demokrasiyi temel alarak, 1960'da 113, 1965'te 123 ülkeye ait veri setlerini kullanarak, bu ülkelerdeki demokrasi düzeyini ölçmeye çalışmıştır (Bollen, 1980; Bollen, 2009). Bollen endeksi, demokrasi ölçümünde politik haklar ve demokratik yönetim değişkenlerinden yararlanmaktadır. Politik haklar değişkeni, toplumdaki bireylerin özgür iradeleriyle farklı siyasi görüşlerini değişik vasıtalar kullanarak açıklayıp açıklayamayacağı konusunu ölçmektedir. Demokratik yönetim değişkeni ise seçilmiş siyasi kişilerin topluma karşı hesap verebilirliğini ve halkın yönetime doğrudan veya seçtikleri temsilciler aracılığıyla katılabile imkânını değerlendirmektedir.

Uluslararası ülke risk rehberi (ICGR), International Report dergisinin editörlerinin çalışmaları sonucu oluşturulmuştur. Her yayında finansal, politik ve ekonomik risk bilgilerinin ışığında tahminlerini sunarak, ülkeler arasında bu risk türlerinin karşılaştırılmasını sağlamaktadır. ICRG, kanun ve düzenlemeler göstergesini hazırlarken, kanun başlığı altında hukuk sisteminin gücü ve tarafsızlığını değerlendirmektedir. Düzenlemeler başlığı altında ise; uygulamalar esnasında hukuki düzene hangi ölçüde uyulduğuna dikkat çekmektedir. ICRG modelinin öne çıkan avantajı, bu modeli temel alan kullanıcıların kendi risk değerlendirmelerini yapmalarına veya modeli kendi özel gereksinimlerini karşılayabilecekleri şekilde değiştirmelerine olanak sağlamasıdır.

The Economist Demokrasi Endeksi, EIU demokrasi endeksi, 167 ülkeyi incelemekte ve dünya ölçeğinde ülkelerin mevcut demokrasi görüntüsünü sunmaktadır. The Economist Demokrasi Endeksi beş kategoriden oluşmaktadır. Bunlar; seçim süreci ve çoğulculuk, hükümetin işleyişi, siyasal katılım, siyasal kültür ve sivil özgürlüklerdir. Endeks, ülkelerin mevcut siyasi rejimini dört sınıfa ayırmaktadır. Buna göre ülkeler Tam Demokrasi, Kusurlu Demokrasi, Hibrit (karma) Rejimler ve Otoriter Rejimler olarak sınıflandırılmaktadır.

İnsani Gelişme Endeksi, UNDP (Birleşmiş Milletler Gelişme Raporu)'de her yıl yayınlanmaya devam etmekte ve içerisinde 175 ülke olarak bu ülkelerin insani gelişmişlik düzeylerini ölçmektedir. İnsani gelişme endeksi ülkeler arasındaki refah düzeylerinin karşılaştırmasını daha kolay hale getirmektedir. Ekonomik seçenekleri farklı boyuta taşıyarak yaşam kalitesi için gelir kadar önemli olan sağlık ve eğitim alanlarını da içerisinde barındırmaktadır ve bunlara ilişkin alt endeksler hesaplanmaktadır. Sağlık endeksinin temelini, uzun ve sağlıklı bir yaşam oluştururken, doğumda yaşam beklentisi göstergesinin ölçülmesiyle de endeks değerine ulaşılmaktadır. Eğitim endeksinin temeli, bilgiye ulaşmaya dayanmakta ve endeks değeri ortalama okullaşma ve beklenen okullaşma göstergelerinin ölçülmesiyle elde edilmektedir. Gelir endeksi ise kaliteli bir yaşam standardına dayanmakta ve endeks değerine kişi başına GSMH göstergesi ölçülerek ulaşılmaktadır.

4. BRICS-T

BIRC kelimesi ilk olarak 2001 yılında Goldman Sachs'ın yönetim kurulu başkanı Jim O'Neill tarafından oluşturulan "Building Better Global Economic BRICS" raporunda "Yükselen Ekonomiler" olarak gündeme getirilmiştir. BRIC kısaltması Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin'e atfen ortaya konmuştur (Gerber, 2017: 41). İlk aşamalarda bu ülkelerin kendi içinde bir iş birliğine giderek uluslararası sistemde bir denge unsuru oluşturacağı düşünülmemiştir. İlerleyen yıllarda BRICS aynı zamanda "Big Four", "Küresel Güney", "Büyüyen Güçler", "Bölgesel Güçler" gibi farklı isimlerle de anılmıştır. 2011 yılında Güney Afrika'nın dahil edilmesinin ardından topluluk BRICS olarak adlandırılmıştır (Haibin, 2012: 1).

BRICS topluluğu dünya ekonomisinin yaklaşık beşte birini, maden rezervinin %60'ını oluşturmaktadır. Tahıl ürünlerin %40'ına yakını üreterek dünya tahıl deposu konumuna gelmektedir. Aynı zamanda uluslararası ticaret ve doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına bağlı olarak 2010 yılı itibarıyla Çin, Hindistan,

Brezilya ve Rusya dünyadaki döviz rezervlerin %40'ını temsil etmektedir (Piper, 2015: 4). Bu grubun 2000'li yıllardan sonra dünya ekonomisindeki önemi artmaya başlamıştır. BRICS'in üç kuzey, iki güney devletini birleştirmesi de önemli bir yönünü oluşturmaktadır. Diğer guruplardan ayrılmasını sağlayan bu yönüyle BRICS küresel sorunlara karşı tek bloklu çözüm yerine çok yönlü çözümlerin ortaya konulmasını hedeflemektedir. Tüm bunlarla birlikte BRICS topluluğu tek kutuplu dünya düzenine karşı alternatif bir grup niteliği taşıması açısından da büyük önem arz etmektedir.

Brezilya'nın 1980'lerde liberalleşme politikalarını uygulamaya koymasıyla ülkeye giren yabancı yatırım oranlarında yükselme yaşanmıştır. IMF'nin desteklediği ekonomi programlarının faaliyeti ile yükselen ihracat hacmi 2000'li yıllar itibariyle Brezilya'ya önemli oranlarda büyümeyle birlikte enflasyonla mücadelede elde tutulur başarılar kazandırmıştır (Akbulak, 2008). Brezilya ekonomisinde gerçekleşen derin ekonomik durgunluk sebebiyle 2015 yılında %3,8 daralma gerçekleşmiş, 2016 yılında bu daralma %3,2'ye gerilemiştir. 2017 yılında ise %0,7 oranında reel büyüme gerçekleşmiştir. Brezilya, cari fiyatlara göre 2020 yılı itibariyle 195 ülke arasında dünyanın on ikinci büyük ekonomisidir (Brezilya Ülke Profili, 2021). SAGP (2020) sıralamasında dünyada sekizinci, büyüme hızı kapsamında da otuz birinci sırada yer almaktadır. 2017 yılı rakamlarına göre Brezilya'nın dış ticaretinin %22,33'ünün BRICS ülkeleriyle gerçekleşmesi BRICS ülkeleri içerisindeki ticari faaliyeti gözler önüne sermektedir (Aşçı, 2019: 40). Brezilya 2006-2019 yılları arasında Freedom House Endeks verilerine göre özgür ülke kategorisine girmektedir. The Economist endeks verilerine göre ise; 2014 yılına kadar kusurlu demokrasi olarak kategorize edilmekte iken, 2015 yılından sonra ise hibrit rejimine doğru geçiş görülmektedir. İnsani gelişme endeks verilerine göre ise; Brezilya yüksek insani kalkınmanın olduğu ülkeler kategorisindedir.

1991 yılında SSCB'nin dağılmasıyla kurulan *Rusya*, köklü bir merkezi planlama geleneğini bırakarak kapsamlı reform planları ile

hızla serbest pazar ekonomisine uyum sağlamaya çalışmıştır (Rusya Federasyon Ülke Raporu, 2019). 2015 yılında bir önceki yıla göre Rusya ekonomisi %3,7 oranında daralmıştır. 2017 yılında ise %1,5 büyüme oranının gerçekleşmesi ile ekonomi toparlanma eğilimine girmiştir. Aynı zamanda, büyük bir tarım üreticisi konumunda olan Rusya'nın 2018 yılı itibari ile sanayisindeki resesyon sürecinin durduğu gözlemlenmiştir (Battal ve Akan, 2019: 6). Göreceli siyasi istikrarı sayesinde enerji konumunu güçlendiren Rusya, dünyanın en büyük ekonomiler sıralamasında on ikinci sırada yer alırken, dünya GSYİH sıralamasında altıncı sırada, büyüme hızı oranları açısından doksan üçüncü sırada yer almaktadır. BRICS grubu ülkeleri içerisinde incelendiği zaman GSYİH sıralamasında üçüncü, büyüme hızı oranları açısından ise dördüncü sırada yer almaktadır (Aşçı, 2019: 41). 2020 yılında 335 milyar dolarlık ihracatla dünyada on dördüncü sırada yer alan Rusya'nın ihracat yaptığı başlıca ülke BRICS-T grubundan Çin (%14,6)'dir (Rusya Ülke Profili, 2021). Rusya 2006-2019 yılları arasında Freedom House endeks verilerine göre, özgür olmayan ülkeler kategorisinde yer almaktadır. The Economist endeks verilerine göre ise; 2011 yılında hibrit rejimden otoriter rejime geçiş gözlenmektedir. İnsani gelişme endeks verilerine göre ise; Rusya 2010 yılına kadar yüksek insani kalkınmanın 2011 yılı itibari ile çok yüksek insani kalkınmanın mevcut olduğu ülkeler arasında yer almaktadır.

Hindistan'da dışa açık ekonomi politikalarının uygulanmasıyla birlikte ekonomik büyümenin hızlanması aynı süreç içerisinde gerçekleşmiştir. Ticaretin liberalleştirilmesi sonucunda ihracatın rekabet gücü yükselmiştir. Bunun yanında liberalleşme vasıfsız emek gücünün ücretlerinin artmasına yol açarak ülkedeki ücret dengesizliğinin azalmasını sağlamıştır. Hindistan, Asya piyasaları üzerindeki etkinliğini artırması sonucunda bölgesel bir büyüme motoru haline gelmiştir (Hindistan Ülke Raporu, 2021). Hindistan'ın kat ettiği başarının anahtarı sermaye hareketlerinin aşamalı olarak serbestleştirilmesi ve ticaretin liberalleştirilmesidir. Hindistan GSYİH oranlarına göre dünyada dördüncü sırada yer

alırken büyüme hızı değerlerine göre beşinci sırada yer almaktadır (Aşçı, 2019: 41). SAGP sıralamasına göre üçüncü en büyük ekonomiye sahiptir (Word Bank, 2019). Hindistan, Comtrade verilerine göre 2019 yılında toplam 323,2 milyar dolarlık ihracat ve 478,8 milyar dolarlık ithalat yapmıştır. BRICS-T grubu ülkeleri içerisinde en çok dış ticareti Çin’le gerçekleştirmektedir. Hindistan 2006-2019 yılları arasında Freedom House endeks verilerine göre özgür ülkeler kategorisinde yer almaktadır. The Economist endeks verilerine göre Hindistan’da 2018 yılına kadar kusurlu demokrasi mevcutken 2019 yılında 6,9 puanla hibrit rejim görülmektedir. İnsani Gelişme endeks verilerine göre ise orta insani kalkınmanın olduğu ülkeler sınıflandırılmasında yer almaktadır.

Çin’in mevcut siyasi yapısı tek parti sistemine dayanmakla birlikte Çin Komünist Partisi ülkenin yönetiminde tek hakimdir. Komünist sistemin 1980’lerdeki dışa kapalı ekonomik yapısı yapılan reformlarla birlikte 1990’lı yıllardan itibaren dışa açık hale gelmeye başlamıştır. Aynı zamanda Çin, Dünya Ticaret Örgütüne 2001 yılında üye olmuştur (Çin Halk Cumhuriyeti Ülke Raporu, 2020). Çin’in ekonomik performansının yabancı sermayeyi ülkeye çekmedeki başarısı ülkenin gücünü arttırmıştır. Dünyanın en büyük ekonomileri kapsamında ABD’den sonra ikinci sırada yer alan Çin, mevcut potansiyelinin gücü sebebiyle en büyük ekonomi olma yolunda aday olarak görülmektedir (Aşçı, 2019: 41). Çin, GSYİH’ye göre dünyanın en büyük ikinci ekonomisidir. SAGP oranlarına göre birinci sırada yer alırken büyüme hızı oranları doğrultusunda altıncı sıradadır (Word Bank, 2019). 2010-2014 dönemi içerisinde BRICS grubu ülkelerinin ihracat payının %71’lik kısmı Çin tarafından gerçekleştirilmiştir (Demir, 2020). Çin 2006-2019 yılları arasından Freedom House endeks verilerine göre; özgür olmayan ülkeler kategorisine girmektedir. The Economist endeks verilerine göre otoriter rejim kategorisindedir. İnsani gelişme endeks verilerine göre ise; 2008 yılından itibaren Çin’de yüksek insani kalkınma mevcuttur.

Güney Afrika'da 1961 yılında cumhuriyet ilan edilmiş fakat ilk demokratik seçimler 1994 yılında gerçekleştirilmiştir. Günümüzde ise Güney Afrika'da çok partili siyasi sistem mevcut olmakta ve başkanlık sistemi bulunmaktadır. Güney Afrika 59,30 milyon (2020) nüfusu ve 1.219.090 km² lik coğrafi alanıyla BRICS ülkeleri arasında en son sırada yer alırken, diğer ülkelerle kıyaslanamayacak ölçüde düşük ekonomik değerlere sahiptir (Güney Afrika Ülke Bülteni, 2020). Güney Afrika ekonomisi, 2015-2016 yıllarında teşekkül eden iç kargaşalar ve kuraklık nedeniyle olumsuz etkilenmiştir. Küresel makroekonomik gelişmelerin etkisiyle de Güney Afrika Cumhuriyeti son dönemlerde zayıf ekonomik performans göstermektedir. Yüksek işsizlik oranı, yüksek enflasyon, yavaş büyüme, yüksek cari açık Güney Afrika hükümetinin ana sorunlarıdır (BRICS, 2017: 100). Güney Afrika GSYİH oranlarına göre dünyada yirmi beşinci sırada büyüme hızı oranlarına göre ise yüz on sekizinci sırada yer almaktadır (Aşçı, 2019: 41). SAGP verileri sıralamasında otuz ikinci sırada bulunmaktadır (Word Bank, 2019). Güney Afrika 2006-2019 yılları arasında Freedom House Endeks verilerine göre; özgür ülkeler kategorisinde yer almaktadır. The Economist Endeks verilerine göre; Güney Afrika kusurlu demokrasi kategorisinde yer almaktadır. İnsani gelişme endeks verilerine göre ise; 2011 yılına kadar orta insani kalkınma söz konusuysen, 2012 yılından itibaren yüksek insani kalkınma kategorisine geçilmiştir. Aynı zamanda, Güney Afrika BRICS-T grubu içerisinde en düşük KBGSYİH sahiptir.

Türkiye'de özel sektör hızlı bir gelişim süreci seyretmektedir. Türkiye'nin GSYH'sı 2019 yılı itibarıyla 761,425 milyar dolardır. Türkiye İstatistik Kurumunun ortaya koyduğu verilere göre; GSYH 2020 yılının ikinci döneminde bir önceki yıla kıyasla %9,9 azalırken Türkiye ekonomisi son çeyrek dönemde %9,9 daralma göstermiştir. Türkiye, dünyadaki GSYİH sıralamasına göre; on dokuzuncu en büyük ekonomiyken SAGP (Satın Alma Gücü Paritesi) ve GSYİH sıralamalarına göre ise; on üçüncü en büyük ekonomi konumundadır (Word Bank, 2019). Türkiye ile

BRICS gurubu ülkeleri arasındaki dış ticaret hacmi 2010-2019 yılları döneminde %11,72 oranında artış göstererek 59 milyar 114 milyon dolar seviyesine ulaşmıştır. Baz alınan dönem içerisinde, Türkiye'nin en çok dış ticaret gerçekleştirdiği BRICS grubu ülkesi 26 milyar 225 milyon dolar ile Rusya iken ikinci sırada 984 milyon dolar ile Çin yer almaktadır (Demir, 2020). 2008 yılında ortaya çıkan finansal krizle birlikte Türkiye'nin batı ülkeleri ile ticaret hacmi daralırken, Ortadoğu pazarı ile bu daralmayı kompanse etmeye çalışmıştır (Tuna, 2020b). Freedom House endeks verilerine göre, Türkiye 2016 yılına kadar kısmen özgür olan ülkeler kategorisinde bulunmaktayken, 2017-2019 yıllarında özgür olmayan ülkeler arasında yer almıştır. The Economist endeks verilerine göre hibrit rejim mevcuttur. İnsani gelişme endeks verilerine göre ise, 2012 yılından sonra yüksek insani kalkınmadan çok yüksek insani kalkınmaya geçiş sağlanmıştır.

5. Ekonometrik Metodoloji

Çalışmada, ekonomik büyümenin ve demokrasinin kavramsal ve teorik çerçevesi açıklanarak, demokrasi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ortaya koyan yaklaşımlar incelenmiştir. Çatışma yaklaşımı, bağdaşma yaklaşımı ve şüpheli yaklaşım doğrultusunda BRICS-T ülkeleri için elde edilen veri setleri aracılığıyla demokrasi göstergeleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin yönü ve niteliği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda, BRICS-T ülkeleri için gerçekleştirilen ekonometrik analizin sonucunda, bu ülke grubu için hangi yaklaşımın geçerli olduğu ve demokrasinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışmanın amacı, BRICS-T ülke grubu özelinde demokrasi göstergelerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini ekonometrik analizler aracılığıyla incelemek ve söz konusu ülkeler için geçerli teorik yaklaşımı belirlemektir. Demokrasi ve ekonomi kavramlarının alt bileşenlerinin de özümserenerek genel çerçeve içerisinde daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamaktır. Demokrasinin ekonomi boyutu ile ekonominin de demokrasi boyutu ile birlikte açıklaması ve bu değişkenler arasındaki etkileşimin belirlenmesi, BRICS-T

ülkelerindeki durumun ortaya konulması araştırmanın önemini oluşturmaktadır. Ekonomik büyüme ve kalkınmanın hız kazanmasında demokrasinin etkin bir rolü olduğu gibi, demokrasi düzeyinin artmasında da ekonomik büyüme ve kalkınmanın ayrı bir önemi vardır. Bu çalışmada, demokrasi ile ekonomik kalkınma arasındaki etkileşimin boyutları ve bunlar arasındaki neden sonuç ilişkisi incelenmektedir.

Çalışmada, demokrasi göstergelerinden The Economist Endeks verilerine <https://infographics.economist.com/2019/DemocracyIndex/> web sayfasından, Freedom House Endeks verilerine Freedom House web sayfasındaki “Freedom in the World” veri kaynaklarından, Polity verilerine Center For Systemic Peace web sayfasından ulaşılmıştır. Ekonomik özgürlüğün ve kalkınmanın göstergesi olan İnsani Gelişme Endeks verilerine ise, United Nations Development Programme Human Development Reports (2020) dan, makro değişkenler ticari açıklık, işsizlik ve enflasyon oranlarına World Development Indicators'dan ulaşılmıştır. Çalışmada, demokrasi göstergeleri olarak; The Economist Endeksi, Freedom House Endeksi ve Polity endekslerinden, ekonomik kalkınma göstergesi olarak insani gelişme endeksinden ve ekonomik büyüme göstergesi olarak kişi başına milli gelir değişkenlerinden yararlanılmıştır. Makro değişkenler olarak, ticari açıklık oranı, enflasyon oranı ve işsizlik oranı kullanılmıştır. Panel regresyon modelinde bağımlı değişken olarak kişi başına milli gelir, bağımsız değişkenler olarak da The Economist Endeksi, ticari açıklık oranı, enflasyon oranı ve işsizlik oranı kullanılmıştır. Tüm bu değişkenlere ait veriler 2006-2019 yılları arasındaki dönemi kapsamaktadır. Değişkenler tercih edilirken verilere ulaşılabilirlik ve literatürde ki benzer çalışmalar dikkate alınmıştır. Çalışmada BRICS-T ülkelerinde demokrasi göstergelerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini test etmeye yönelik dengeli panel veri analizi gerçekleştirilmiştir. Panel veri modelinin tahmin edilmesinde EViews programından yararlanılmıştır.

Panel regresyon modelinde dikkate alınan değişkelere ait tanımlayıcı istatistikler, Tablo-1'de yer almaktadır. BRICS-T gurubunda yer alan ülkeler için The Economist Demokrasi Endeks (DE) ortalamasının 5,70 olarak hesaplanması, ülkelerin çoğunluğunun hibrit rejim özellikleri sergilediğini göstermektedir. Söz konusu grupta yer alan ülkelerin kişi başına milli geliri 12,000 ila 16,000 dolar arasında değişmekle birlikte, kişi başına ortalama milli gelir 14,280 Dolar olarak hesaplanmıştır. Genellikle bir ülkenin yaşam standardının bir göstergesi olarak kabul edilen kişi başına milli gelir ortalamasının 14,280 Dolar olması ile bu ülkeler ekonomileri henüz gelişmiş bir ülkenin statüsüne ulaşmamış, ancak makroekonomik anlamda gelişmekte olan muadillerini geride bırakmış ülkeler olarak nitelendirilebilir. BRICS-T gurubunda yer alan ülkeler için, ortalama enflasyon oranı %6,28 ve ortalama işsizlik oranı %10,26 olarak belirlenmiştir. Bu oranlar da yine gelişmekte olan ülkelerin özellikleriyle uyum göstermektedir. Grupta yer alan ülkelerin çoğunda; kişi başına milli gelirin düşük olması, gelir dağılımında adaletsizlik, yüksek enflasyon ve işsizlik oranları ve yüksek nüfus artış hızı gibi özellikler eşanlı olarak gözlenmektedir. Söz konusu ülkeler için, ticari açıklık oranı %16-%62 arasında değişmekte ve ortalamada %38 değerini almaktadır. Toplam dış ticaret hacminin toplam yurt içi üretime oranlanması ile elde edilen ticari açıklık oranı (ihracat+ithalat / GSYİH), bu ülkelerin yurtiçi hasılanın %38'i kadar dış ticaret yapabildiklerini göstermektedir.

Tablo 1: Değişkenlere İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	Aritmetik Ortalama	Maksimum Değer	Minimum Değer	Standart Sapma	Çarpıklık	JB Test İstatistiği
DE	5,70	7,92	2,26	1,89	-0,35	10,08 (0,00)
KBGSYİH	14,280	16,241	12,685	0,917	0,152	0,683 (0,71)
TA	38,41	62,16	16,66	10,91	-0,35	3,23 (0,19)
ENF	6,28	16,33	-0,72	3,29	0,79	11,45 (0,00)
İÖ	10,26	28,74	4,30	7,44	1,44	32,83 (0,00)

Bir diğer tanımlayıcı istatistik olan ve değişkenliği ifade eden standart sapma, ticari açıklık değişkeninde en yüksek değere sahiptir. Ülkeler en çok bu değişken açısından birbirinden ayrılmaktadır. The Economist Demokrasi Endeksi ve kişi başına millî gelir değişkenleri açısından ise birbirlerine daha benzer bir yapı sergilemektedirler. Serilerin pozitif ve negatif işaretine göre sağa ya da sola çarpık olduğunu ifade eden çarpıklık katsayısı The Economist Endeksi, KBGSYİH ve ticari açıklık oranı değişkenlerinde sola, enflasyon oranı ve işsizlik oranı değişkenlerinde ise sağa çarpık yapıya sahiptir. Benzer şekilde, JB test istatistikleri ve bunlara ilişkin olasılık değerleri incelendiğinde, KBGSYİH ve ticari açıklık oranı dışındaki değişkenlerin %5 önem düzeyinde normal dağılıma uymadığı saptanmıştır.

Modelde kullanılan değişkenlerde birim kök bulunursa bu değişkenler durağan değildir. Durağan olmayan değişkenlerde meydana gelen şoklar kalıcıyken, durağan olan değişkenlerde ise bu şoklar geçici bir durum oluşturmaktadır. Bu değişkenlerde Panel birim kök testlerinin uygulanması, değişkenler arasındaki anlamlılığı artırmakta ve güçlü bir ilişki oluşturmaktadır. Bu çalışmada Panel birinci nesil birim kök testlerinde olan LLC ve Fisher –PP birim kök testleri uygulanmış ve elde edilen sonuçlar Tablo 2'de yansıtılmıştır. Çalışmada yatay kesit analizi bağımlılığı göz önünde bulundurulmamıştır (Herwartz ve Siedenburg, 2008: 25). Panel birinci nesil birim kök testlerine tabi tutulan değişkenlerin durağanlık durumu LLC ve Fisher PP birim kök testlerin sabitsiz ve trendsiz, sabitli, sabitli ve trendli bileşenlere uygulanmıştır. Uygulanan birim kök testlerin sonuçları incelendiğinde değişkenlerin %1, %5 ve %10 kritik değerlerinde, birim kökleri tespit edilmiştir.

Tablo 2: Panel Birim Kök Testi Sonuçları

	LLC			PP-Fisher		
Düzyey	Sabitsiz ve	Sabitli	Sabit ve	Sabitsiz ve	Sabitli	Sabit ve
Değerler	Trendsiz		Trendli	Trendsiz		Trendli
DE	-3.602***	-1.210	0.209	35.265***	8.476	6.327
KBGSYİH	2.834	-2.890***	0.335	1.808	39.348***	5.791
TA	-1.286*	-1.659**	-3.364***	24.719**	28.748***	21.675**
ENF	-2.212**	-2.243**	-4.159***	12.687	20.856*	34.254***
İÖ	3.174	2.673	1.372	4.201	6.240	22.315**
Birinci	Sabitsiz ve	Sabitli	Sabit ve	Sabitsiz ve	Sabitli	Sabit ve
Farklar	Trendsiz		Trendli	Trendsiz		Trendli
DE	-6.235***	-5.470***	-5.421***	57.154***	42.057***	32.450***
KBGSYİH	-3.718***	-1.714**	-1.241	44.929***	22.640***	26.206**
TA	-8.783***	-7.708***	-8.570***	94.863***	80.349***	83.824***
ENF	-10.930***	-7.601***	-8.827***	100.783***	80.113***	74.482***
İÖ	-6.582***	-9.048***	-7.974***	47.284***	24.501***	17.916***

Not: ***, ** ve * işaretleri sırasıyla %1, %5 ve %10 önem düzeylerinde serilerin durağan olduğunu göstermektedir.

The Economist Demokrasi Endeksi (DE) değişkenine uygulanan LLC ve PP-Fisher panel birim kök testleri sonucunda bu değişkene ilişkin seri %1 önem düzeyinde durağan elde edilmiştir. Benzer şekilde, kişi başına milli gelir (KBGSYİH) değişkenine uygulanan LLC ve PP-Fisher panel birim kök testleri sonucunda, bu değişkene ilişkin seri %1 önem düzeyinde durağan elde edilmiştir. Enflasyon oranı (EO), ticari açıklık oranı (TA), işsizlik oranı (İÖ) değişkenine uygulanan LLC ve PP-Fisher panel birim kök testleri sonucunda bu değişkene ilişkin seriler %1 önem düzeyinde durağan elde edilmiştir. En az bir panel birim kök testine göre tüm değişkenler düzeyde durağan elde edildiğinden panel regresyon modelinde değişkenlerin düzey değerlerinin kullanılmasına karar verilmiştir.

Değişkenlerin düzeyde durağanlığı tespit edildikten sonra bir sonraki aşama olan Hausman (1978) testi uygulanarak ve Hausman test sonuçları Tablo 3'te gösterilmektedir. Panel veri

analizinde sabit etkiler ve tesadüfi etkiler yöntemleri arasında bir seçim yapılması amacıyla kullanılmaktadır. Bağımsız değişkenle olan korelasyon ilişkisine göre ayırt edilen bu iki tahminci için iki durum oluşmaktadır. Etkilerin bağımlı değişken ile korelasyonsuz olduğu birinci durumda (H_0) rassal etkiler tahmincisi anlamlı ve etkindir. Sabit etkiler tahmincisi tutarlı fakat etkin değildir. Etkilerin bağımlı değişkenler ile korelasyonlu olduğu ikinci durum (H_1) sabit etkiler tahmincisi tutarlı ve etkin fakat rassal etkiler tahmincisi tutarsızdır (Johnston ve Dinardo, 1997: 403–404). Eğer hesaplanan istatistik değeri tablo değerinde küçük ise rassal etkilerin tutarlı kabul edildiği, sabit etkiler tahmincisi ret edilmektedir. Ters durumda ise sabit etkiler yöntemi kabul edilip rassal etkiler yöntemi ret edilmektedir. Hausman test sonucuna göre, panel regresyon modelinde tesadüfi etkiler yönteminin kabul edildiği, sabit etkiler yönteminin ret edildiği görülmektedir. Bu sonuçtan hareketle, analizin devamında tesadüfi etkiler modeli tahmin edilmiştir.

Tablo 3: Sabit ve Rassal Etkiler Model Sonuçları (Hausman Testi)

	Sabit Etkiler			Tesadüfi Etkiler		
	Katsayı	Std. hata	p-değeri	Katsayı	Std. hata	p-değeri
Sabit	10.550	0.267	0.000	10.203	0.274	0.000
DE_{it}	-0.175	0.035	0.000	-0.189	0.036	0.000
TA_{it}	-0.019	0.003	0.000	-0.029	0.004	0.000
ENF_{it}	0.010	0.006	0.095	0.017	0.009	0.074
$\dot{O}_{it}$	-0.007	0.010	0.452	0.034	0.010	0.001
Gözlem sayısı	90			90		
Ülke Sayısı	6			6		
Zaman Etkisi	Yok			Yok		
R^2	0.462			0.364		
F-stat	17.18 [0.000]			45.64 [0.000]		
Hausman Testi	3.29 [0.511]					

Hausman model spesifikasyon testi sonucu tesadüfi etkiler modelinin sabit etkiler modeline göre veriye tanımlamada daha başarılı olduğunu gösterdi. Rassal etkiler modelinin hata terimlerinde otokorelasyonun varlığı Wooldridge testi ile hesaplanmış ve $F\text{-ist} = 103.748$ [0.000] elde edilmiştir. Test sonucuna göre hata terimlerinde birinci dereceden okorelasyon olmadığını belirten sıfır hipotez %1 önem düzeyinde reddedilmiştir. Hata terimlerinde var olan otokorelasyonu ortadan kaldırmak için bağımlı değişkenin gecikmeli değeri modele açıklayıcı değişken olarak eklenmiş ve model dinamik bir yapıya dönüştüğünden Arellano ve Bond (1991), Arellano ve Bover (1995) ve Blundell ve Bond (1998) tarafından önerilen GMM tahmincisi kullanılarak model tahmin edilmiş ve sonuçlar Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4: Dinamik Panel Regresyon Model Sonuçları

	Katsayı	Std. hata	p-değeri
Sabit	-0.073	0.132	0.579
$KBGSYIH_{t-1}$	0.992	0.014	0.000
DE_{it}	0.025	0.005	0.000
TA_{it}	0.003	0.001	0.000
ENF_{it}	-0.004	0.001	0.003
$\dot{IO}_{it}$	-0.007	0.001	0.000
Gözlem sayısı	90		
Ülke Sayısı	6		
Zaman Etkisi	Yok		
Enstrüman Sayısı	81		
F-stat	12223.0 [0.000]		
Sargan-Hansen Testi	85.573 [0.189]		

Tablo 4'te dinamik panel regresyon model sonuçları görülmektedir. Demokrasi endeksine ilişkin regresyon katsayısının %5 önem düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Teorik beklentilere uygun olarak, bu değişkende meydana gelebilecek bir birimlik artış ekonomik büyümeyi pozitif (0.025) ve olumlu yönde etkilemektedir. Ticari açıklık değişkenine ilişkin

regresyon katsayısı, %5 önem düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı elde edilmiştir. Beklentilere uygun olarak uluslararası rekabeti olumsuz etkileyebilecek kısıtlamaların olmaması durumunda, ticari açıklık değişkeninde meydana gelebilecek bir artış ekonomik büyümeyi pozitif (0.003) yönde etkilemektedir. Enflasyon değişkenine ilişkin regresyon katsayısı, %5 önem düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı elde edilmiştir. Beklentilere uygun olarak enflasyon oranında meydana gelebilecek bir birimlik artış ekonomik büyümeyi negatif (-0.004) ve olumsuz yönde etkilemektedir. İşsizlik oranı değişkenine ilişkin regresyon katsayısının %5 önem düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Genel beklentilere uygun olarak işsizlik oranında meydana gelebilecek bir birimlik artış ekonomik büyümeyi negatif (-0.007) yönde etkilemektedir. Enflasyon ve işsizlik değişkeninin yüksek oranları sürdürülebilir bir büyüme üzerinde negatif etki oluşturmaktadır.

6. Sonuç

Dünyadaki eşitsizliğin ve yoksulluğun kökenlerini anlamak ülkelerin geleceğine yön vermeleri açısından önem taşımaktadır. Geçmişte ulusların zenginlik ve refahı yalnızca ekonomi politikaları ile açıklanmaktaydı. Günümüzde ise; ekonomi politikaları yanında kurumsal yapının varlığı ve işleyişi de ekonomik büyümeyi etkileyen ana unsurlar arasında sayılmaktadır. Kurumsal yapı, birey ve toplum arasındaki ilişkileri düzenleyen kuralların oluşturulmasına ve geliştirilmesine katkı sağlamaktadır. Ekonomik özgürlükler ve demokrasi, kurumsal yapıyı belirleyerek ekonomik büyüme ve refah düzeyini etkilemektedir. Kurumsal yapının temel göstergeleri arasında sayılan ekonomik özgürlükler ve demokrasi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi açıklayan teorik yaklaşımlar incelendiğinde çatışma yaklaşımı, bağdaşma yaklaşımı ve şüpheli yaklaşım ön plana çıkmaktadır. Bu çalışmada, demokrasi ve ekonomi kavramlarının alt bileşenlerini özümseyerek, küresel dünyada yeni bir güç odağı olan BRICS-T ülkeleri kapsamında demokrasi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin açıklanması

ve söz konusu teorik yaklaşımlardan hangisinin ele alınan ülke grubu için geçerli olduğunun ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu bağlamda, demokrasi düzeyinin ve ekonomik büyümenin ölçülmesinde kullanılan çeşitli endekslerden yararlanılarak, BRICS-T grubu ülkelere ilişkin 2006-2019 periyodunda elde edilen verilerle ekonometrik analiz gerçekleştirilmiştir. Çalışmada veri analiz metodu olarak, panel regresyon analizi benimsenmiştir. Ekonometrik analizin ilk aşamasında panel birim kök testleri gerçekleştirilmiş ardından panel regresyon modeli, EKK ve Dinamik EKK tahmin yöntemlerinden yararlanılarak model tahminleri gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada elde edilen bulgular, demokrasi ve ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu göstermekte ve literatürde baskın kanı olan bağdaşma yaklaşımının geçerliliğini desteklemektedir. Ekonomik özgürlüklerin var olabilmesi ve sürdürülebilmesi bununla birlikte ekonomik büyümenin gerçekleşebilmesi için demokratik rejimlerin varlığının gerekliliği açıktır.

Demokrasi kavramı uzun yıllar boyunca evrim geçirerek kendini geliştirmiştir. Günümüzde hala evrim süreci devam ederken demokrasinin net bir tanımı yapılamamaktadır. Ekonomik büyüme ise, ülkelerin GSMH miktarlarındaki artışla ifade edilmektedir. Bununla birlikte, ekonomik kalkınma ekonomik büyümeye daha geniş bir pencereden bakılmasını sağlamaktadır. Ekonomik büyümenin sadece ekonomik faktörlerle açıklanamayacağını bunun yanında sosyo-demografik faktörlerin de etkili olduğunun farkına varılması ile demokratikleşme sürecinin ekonomik büyüme ve kalkınma üzerindeki etkisi gözler önüne serilmiştir.

Bu çalışmada tahmin edilen dinamik panel regresyon model sonucuna göre; demokrasi endeksi, ticari açıklık, enflasyon ve işsizlik bağımız değişkenleri ile bağımlı değişken ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Buna göre; demokrasi endeksinde meydana gelecek artışlar ekonomik büyümeye üzerinde pozitif etkiye sahip olacaktır. Benzer şekilde, ticari açıklık oranında meydana gelecek

artışlar da ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir. Enflasyon ve işsizlik oranındaki artışlar ise ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilemektedir. Ekonometrik analiz sonucunda elde edilen bulgular, BRICS-T ülkelerinde demokrasi ile ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu ve bağdaşma yaklaşımının geçerliliğini desteklemektedir.

BRICS-T grubunda, otoriter rejime sahip olmasına rağmen ekonomik büyümeleri pozitif seyreden ülkeler mevcuttur. Çin otoriter bir rejimle yönetilmekte olup sömürücü siyasal ve ekonomik kurumlara sahiptir. Çin'de ekonomik büyüme mevcut teknolojilerin hayata geçirilmesi ve hızlı yatırımlarla sağlanmaktadır. Mülkiyet haklarının tam anlamıyla güvence altına alınmaması, iş gücü hareketliliğinin kontrol altında tutulması, siyasal özgürlüklerin sınırlı olması ve siyasal sürece katılımın az seviyede olması Çin'deki siyasal kurumların niteliğini ortaya koymaktadır. Demokratik kurumların, tercih özgürlüğünün olmaması ve sömürücü bir büyüme modelinin gerçekleşmesi ekonomik büyümenin uzun vadede sürdürülebilir olmadığını göstermektedir.

İlgili literatür ve bu çalışmadan elde edilen bulgular aracılığıyla, ekonomik özgürlüklerin var olabilmesi ve sürdürülebilmesi ve ekonomik büyümenin gerçekleşebilmesi için demokratik rejimlerin varlığının gerekliliği açıktır. Bu doğrultuda, demokrasi ve ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Demokrasi ve ekonomik büyümenin ölçülmesinde kullanılan endeksler yardımıyla bu ilişki daha iyi anlaşılmaktadır. Demokratik ülkelerde bireylerin özgür ekonomik kararlar alabilmesi, mülkiyet haklarının güvence altında olması girişimciliği avantajlı hale getirirken tasarruf ve yatırım eğilimlerini arttırmaktadır. Bu durum bireylerin ekonomik güç kazanmasını sağlarken bu gücü arttırmak adına bireyler daha fazla demokratik politikalar talep etmektedir. Böylece, bir döngü halinde demokrasi ile ekonomik büyüme birbirini besleyen faktörler olarak ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdulkarim, M., & Ata, A. Y. A Review on the Relationship Between Political Freedom and Economic Development. *Equinox Journal of Economics Business and Political Studies*, 8(1), 1-22.
- Acaravcı, A. ve Bozkurt, C. ve Erdoğan S. (2015). MENA Ülkelerinde Demokrasi-Ekonomik Büyüme İlişkisi. *İşletme Ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 3(4), 119-129.
- Adejumobi, S. (2004), Between Democracy and Development in Africa: What are the
- Akbaş, Y. E. ve Şentürk, M. (2013). Mena Ülkelerinde Elektrik Tüketimi ile Ekonomik Büyüme Arasındaki Karşılıklı İlişkinin Analizi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 41(45-67).
- Altınışık, İ., Çakmak, Y. ve Peker, S. H. (2011). Ekonomik Özgürlükler Ve Refah. *Selçuk Üniversitesi Kadınhanı Faik İdil Meslek Yüksekokulu Sosyal Ve Teknik Araştırmalar Dergisi*, 1(1), 149-150.
- Arellano, M., and O. Bover. (1995). Another Look At The Instrumental Variable Estimation Of Error-Components Models. *Journal Of Econometrics*, (68), 29–51.
- Arellano, M., and Bond, S. (1991). Some Tests Of Specification For Panel Data: Monte Carlo Evidence and An Application-to Employment Equations. *Review Of Economic Studies*, (58), 277–297.
- Ata, A. Y., Koc, A., & Akca, H. (2012). The Relationship Between Economic Growth and Institutional Structure in OECD Countries: *Cross Sectional Analysis. Actual Problems of Economics*, 10(136), 323-333.
- Baltagi, B. (2005). *Econometric Analysis Of Panel Data. Third Edition*, Canada: John Wiley & Sons.
- Baltagi, B. (2013). *Econometric analysis of panel data. John Wiley & Sons, 5th Edition*.
- Baum, M. A., and Lake, D. A. (2003). The Political Economy Of Growth: Democracy And Human Capital. *American Journal Of Political Science*, 47(2), 333-347.

- Beşkaya, A. ve Manan, Ö. (2008). Demokrasi İle Ekonomik Büyüme-Kalkınma Arasındaki İlişki Ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme. *Selçuk Üniversitesi MYO Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1-2), 1-31.
- Blundell, R. W., and Bond, S. (1998). Initial Conditions and Moment Restrictions In Dynamic Panel Data Models. *Journal of Econometrics*, 87: 115–143.
- BRICS. (2017). BRICS Mechanism Development Strategy Report, Centre for China in the World Economy, Tsinghua University, BRICS Economic Think Tank. http://www.ccwe.tsinghua.edu.cn/upload_files/file/20170904/1504496841771012086.pdf, (Erişim Tarihi: 20.08.2020).
- BRICS. (2017). BRICS Mechanism Development Strategy Report, Centre for China in the World Economy, Tsinghua University, BRICS Economic Think Tank. http://www.ccwe.tsinghua.edu.cn/upload_files/file/20170904/1504496841771012086.pdf, (Erişim Tarihi: 20.08.2020).
- Bush, S. (2017). Should we trust democracy ratings? New research finds hidden biases.
- Chiot, D. (1977). *Social Change in the 20th-Century*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Çelik, C ve Kıral, G. (2018). Panel Veri Analizi ve Kümeleme Yöntemi ile Türkiye’de Konut Talebinin İncelenmesi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 32 (4), 1016-1025.
- Çiğdem, Ü. (2008). İnsani Gelişmişlik Endeksine Göre Türkiye’nin Bölgesel Farklılıkları. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 6 (2), 89-113.
- Çoban, M. N. ve Yayar, R. (2018). Demokrasinin Göstergelerinin İnsani Gelişmişlik Üzerine Etkisi AB Ülkeleri Üzerine Bir Panel Veri Analizi. *International Journal Of Academic Value Studies*, 4(20), 642-651.
- Data Bank World Development Indicators, The World Bank, <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators#>, (ET:20.01.2021).
- Demir, M. A. (2020). BRICS Ülkelerinde Ticari Dinamikler: Türkiye ile BRICS Grubu Ülkelerin Ticari Yoğunluk Analizi. *Bilecik*

Şeyh Edebalı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, TBMM 100. Yıl Özel Sayısı, 109-133.

Demirel, T.(2012). Demokrasi Ve Demokratikleşme Üzerine. *Siyaset Bilimi Uluslararası İlişkiler dergisi*, 1-17.

Doğan, C. (2014). Demokrasi Ve Ekonomik Büyüme. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 1-13.63

Doğan, E. M. (2014). İnsani Gelişme Ve İnsani Yoksulluk Bağlamında Türkiye'nin Dünyadaki Yeri. *Atatürk Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, 28(1),99-124.

Doğan, E., ve Doğan, B. Ö. (2021). Jeopolitik riskin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Kırılgan Beşli ülkelerinden ampirik kanıtlar. Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 14(3), 978-990.

Erkuş, S. (2016). Demokrasi, Ekonomik Özgürlük Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1-20.

Erol, H. (2007). Bankalarda Net Faiz Marjının Belirleyicileri. Risk Duyarlılığı Ve Politika Önerileri, Ankara.

Freedom House. <https://freedomhouse.org/>

Fırat, E. ve Aydın, A. (2015). İnsan Kalkınma Endeksine Göre Türkiye'nin Eğitim Endeks Göstergelerinin OECD Ülkeleri İle Karşılaştırılması. *Selçuk Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 15(29), 62-87.

Freedom in the World, Freedom House, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world>, (ET:20.01.2021).

Gerber, James (2017). *Uluslararası İktisat. Nihal Tuncer Terregrossa*, 1. Baskı. Ankara:Nobel yayınları.

Günsoy, G.(2005). İnsani Gelişme Kavramı Ve Sağlıklı Yaşam Hakkı. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 35-52.

Gürses, D. (2009). İnsani gelişme ve Türkiye. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(21), 339-350.

Haibin, N. (2012). BRICS in Global Governance, a Progressive Force? Dialogue on Globalization,

- Herwartz, H. and Siedenburg, F. (2008). Homogeneous Panel Unit Root Tests Under Cross Sectional Dependence: Finite Sample Modifications And The Wild Bootstrap. *Comput Stat Data Analysis*, 53(1), 137–150.
- Human Development Index (HDI), United Nations Development Programme Human Development Reports, <http://hdr.undp.org/en/indicators/137506>, (ET:20.01.2021)
- Hurlin, C. and Mignon, V.(2007). Second Generation Panel Unit Root Tests', August.
- INSCR Data Page, Center For Systemic Peace, <http://www.systemicpeace.org/inscrdata.html>, (ET:20.01.2021). Polyt
- Johnston, J., & Dinardo, J. (1997). *Econometric methods* (4. ed.). Irwin: McGraw-Hill. Kaynak, S. ve Yaylalı, M. (2009). Bilgi Toplumuna Geçiş Süresinde Bilgi Ekonomisini ve Bilgi Ekonomisi İndeksi Modeli İle Türkiye Üzerine Bir Uygulama. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 27(2), 49-68.
- Koçak, E. ve Uzay, N. (2017). Türkiye'de Demokrasi Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Ampirik Bir Araştırma. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*, 24(3), 705-723.
- Kurt, T. S. (2016). Ülkelerin Küreselleşme Demokrasi Ve Ekonomik Büyüklük Göstergeleri İle Cinsiyet Temelli Gelişme Endeksi Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(3), 779-799.
- Manan, Ö. (2009). Kurumsal yapı olarak demokrasi ve ekonomik özgürlüklerin ekonomik performansa etkisi: Türkiye örneği. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 245-252
- Missing Links? International Country Risk Guide Methodology.
- New Development Bank. (2020) /NDB | New Development Bank/ Erişim Tarihi: 19.01.2021
- Öz, R. ve Çınar, M. (2018) Türkiye'de Demokrasi Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi. *İzmir Uluslararası İktisadi Ve İdari Bilimler Kongresi*, Aralık, İzmir.
- Piper, L. (2015). The BRICS Phenomeon: From Regional Economic Leaders to Global Political Players, Bicas, Working Paper 3.

- Roodman, D. (2006). How To Do Xtabond2: An Introduction To “Difference” and “System” GMM In Stata, Working Papers 103, Center For Global Development, http://www.cgdev.org/sites/default/files/11619_file_HowtoDoxtabond8_with_foreword_0.pdf, (Erişim Tarihi: 26.02.2020).
- Sirowy, L. and Inkeles, A. (1990). The Effects Of Democracy On Economic Growth And Inequality: A Review. *Studies In Comparative International Development*, 25(1), 126-157.
- Şahin, D. (2017). Geçiş Ekonomilerinde Demokrasi Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi:Panel Veri Analizi. *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1),45-57.
- Şanlısoy, S. (2020). Türkiye’de Politik İstikrarsızlık İle Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Nedensellik Analizi. *Bilgi – Journal of Social Sciences of the Turkic World* , 92:85-114.
- Tezcan, K. ve Çukurçayır, S. (2011). Demokratikleşme Ve Ekonomik Kalkınma:Etkileşim Analizi. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 6(2), 48-76.
- The Economist: Democracy Index 2018: Me Too? Political Participation, Protest And Democracy. The Economist: Economist Intelligence Unit. <http://graphics.eiu.com/PDF/Democracy%20Index%202008.pdf>
- The International Country Risk Guide (ICRG) https://www.prsgroup.com/wp-content/uploads/2019/02/ICRG_Brochure_2019.pdf
- Tuna, F. (2020a). Türk Dış Politikasında Realist Yaklaşım: Türkiye’nin Doğu Akdeniz ve Libya Politikası. *Uluslararası Hukuk ve Sosyal Bilim Araştırmaları Dergisi*, 2 (1), 74-87.
- Tuna, F. (2020b). Bölgeselleşme Kapsamında Türk Dış Politikasının Ekinliği ve İslam İşbirliği Teşkilatı Örneği. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 19 (4), 1580-1595.
- Tuna, F. ve Çalışkan, H. (2022). Jeopolitik Risklerin Makroekonomik Göstergeler Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 21 (4), 1989-2003.
- United Nations Development Programme: Human development report.<http://hdr.undp.org/en66>

- Ünal Ç. (2013). Avrupa Birliğine Üyelik Sürecinde Türkiye'nin Seçilmiş Endeks Göstergeleri. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17 (3), 271-289.
- Yağcı, E. (1998). Demokrasi ve Eğitim. *Eğitim ve Bilim/ Education And Science*, 22(107), 11-22.
- Yerdelen, T. F. (2012). *İleri Panel Veri Analizi*, (1. Baskı), Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul.
- Yıldız, Ş. (2007). İktisadi Büyümenin Demokratikleşme Üzerindeki Etkileri. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler, Erzurum.
- Zeren, F. ve Ergun, S. (2010). AB'ye Doğrudan Yabancı Yatırım Girişlerini Belirleyen Faktörler: Dinamik Panel Veri Analizi. *İşletme Ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 1(4), 67-83.
- Zeren, F. ve Ergun, S. (2010). AB'ye Doğrudan Yabancı Yatırım Girişlerini Belirleyen Faktörler: Dinamik Panel Veri Analizi. *Business and Economics Research Journal*, 1(4).

Küresel Finansal Kriz ve Covid-19 Pandemisi Altında Bulaşma Etkisi⁴

Doç. Dr. Eray Gemici⁵

1. GİRİŞ

Para politikası, optimal varlık tahsisi, risk ölçümü, sermaye yeterliliği ve varlık fiyatlandırması noktasında küresel ekonomi üzerinde önemli sonuçları olan finansal bulaşma (Çelik, 2012, s. 1946) tek bir ülke veya bir grup ülkede meydana gelen bir şokun piyasalar arası bağlantılarda belirgin bir artışa neden olmasına yol açmaktadır (Dornbusch vd., 2000:178). Bu tanıma göre, bir bulaşma etkisinin varlığı, ancak bir şoktan sonra piyasalar arası ortak hareketliğin önemli ölçüde artmasına bağlı olmakla birlikte şokun etkisiyle ortak hareketliliğin önemli bir şekilde artmadığı fakat

---

4 Bu çalışma 21-22 Ağustos 2020 tarihinde, ICOAEF'20, VII International Conference on Applied Economics and Finance Extended With Social Sciences Kongresinde sunulan bildiri metninin genişletilmiş halidir.

5 Gaziantep Üniversitesi, İslahiye İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Türkiye e-mail. gemici@gantep.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5449-0568

devam eden yüksek korelasyonun varlığı sadece iki ülke ekonomisi arasında güçlü bir bağlantılılığın olduğunu göstermektedir (Forbes ve Rigobon, 2002:2224). Piyasalar arasındaki ortak hareketleri tetikleyen faktörler Karolyi (2003:184) tarafından iki şekilde kategorize edilmiştir. Bu faktörlerden birisi ortak küresel faktör olarak sanayileşmiş ülke ekonomilerindeki büyük değişim veya emtia fiyatlarında meydana gelebilecek bir şok, krizleri veya büyük sermaye akışlarını tetikleyebilmektedir. İkinci faktör ise irrasyonel bulaşma olarak adlandırılan makroekonomik veya diğer temel değişikliklerle ilgili olmayan ancak yatırımcıların veya diğer finansal kurumların davranışlarının bir sonucu olarak ortaya çıkan finansal krizleri içermektedir.

Tarihsel süreçte 1995 Meksika krizi, 1997 Asya krizi, 1998 Rusya krizi ve 1999 Brezilya krizi karşısında finansal varlık piyasaları günlük bazda çok ciddi volatilitelere maruz kalmış ve aynı zamanda bu krizler finansal piyasalarda bulaşma dönemlerini de beraberinde getirmiştir (Kodres ve Pritsker, 2002:769). Yaşanan bu krizlerden farklı olarak en büyük ve en etkili ekonomi olan ABD piyasasından kaynaklanan 2007–2009 küresel finansal krizi tüm ekonomileri etkisi altına almıştır (Jin ve An, 2016:179). Nitekim Eylül 2008'den Mart 2009'un başına kadar yaklaşık altı aylık dönemde ABD borsası %43 değer kaybederken, gelişmekte olan piyasalar %50 ve gelişme ihtimali olan piyasalar %60 düşüş yaşamıştır (Samarakoon, 2011:725). Örneğin, İngiltere hisse senedi piyasası yaklaşık %49 ve Rusya hisse senedi piyasası yaklaşık yüzde %52 değer kaybetmiştir (Dungey ve Gajurel, 2014:162).

2019'un sonlarında Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan yeni koronavirüs kısa sürede dünya çapında hasara yol açtı. Dünya Sağlık Örgütü (WHO), 11 Mart 2020'de koronavirüsü (Covid-19) pandemi olarak ilan etti. Pandemi ile birlikte havayolları, seyahat ve turizm, oteller gibi birçok sektör, iş modellerini sürdürmede büyük zorluklarla karşılaşmasının yanı sıra finansal piyasalar ve küresel ekonomi üzerinde strese yol açan önemli bir belirsizliğe neden olmuştur (Uddin vd., 2022).

Özellikle ilaç endüstrisinin virüse karşı etkili bir aşırı kısa sürede üretememesi nedeniyle ölümlerin hızla artması piyasalarda şok etkisi yaratarak beklenmedik düzeylerde belirsizliğe, yüksek oynaklığa ve yatırımcıların risk iştahında bir bozulmaya yol açmıştır (Gök, 2022:54). Bu süreçte merkez bankaları, devlet kurumları ve çok taraflı kuruluşlar, ekonomileri canlandırmak için finansal piyasaya devam eden bir dizi müdahalede bulundular (Akhtaruzzaman vd., 2021). Örneğin Federal Rezerv genişlemeci para politikası çerçevesinde politika faiz oranlarını 150 baz puan indirmiştir (Gök ve Kara, 2020).

COVID-19 pandemisinin tırmanması, içinde yaşadığımız dünyanın kırılabilirliğinin ve bir toplum olarak istisnai risklere karşı ne kadar savunmasız olduğumuzun küresel bir örneğini temsil etmekle (Corbet vd., 2020) birlikte bulaşmaya olan ilginin yeniden artmasına neden olmuştur (Fu vd., 2021).

Özellik kriz dönemlerinde varlık fiyatlarının ülkeler arası korelasyonlardaki değişikliklerin izlenmesi uluslararası portföy yönetimi ve risk değerlendirmesi için çok önemli girdiler sağlamaktadır (Yiu vd., 2010:345). Literatürde bulaşıcılığın test edilmesinde esasen üç yöntem kullanılmaktadır: Bunlardan birinci yöntemde istikrarlı bir dönem boyunca iki piyasa arasındaki getirilerin korelasyonunu hesaplanmakta ve hesaplanan bu korelasyon katsayısının şok sonrası önemli bir artış gösterip göstermediği test edilmektedir. İkinci yöntemde ARCH ve GARCH çerçevesinde ülkeler arasındaki varyans-kovaryans aktarım mekanizması tahmin edilmektedir. Üçüncü yöntemde ise piyasalar arasındaki bağıntılılık eşbütünleşme vektöründeki değişiklikler ile test edilmektedir (Forbes ve Rigobon, 2002:2227-2228).

Bu çalışmada, Engle (2002) tarafından geliştirilen dinamik koşullu korelasyon modeli kullanılarak piyasalar arasındaki korelasyonların kriz öncesi dönem ve kriz döneminde zaman içinde nasıl bir değişim izlediği incelenmiştir.

Çalışma altı bölüme ayrılmıştır. Giriş bölümünü takiben ikinci bölümde konuya ilişkin literatür incelemesine yer verilmiştir. Üçüncü bölümde çalışmanın veri setine ilişkin bilgiler verilmiştir. Dördüncü bölümde çalışmadan kullanılan yöntem hakkında bilgi verilmiştir. Beşinci bölümde analiz bulgularına yer verilmiş ve çalışma sonuç bölümünün yer aldığı altıncı bölümle ilgili sonlandırılmıştır.

2. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Literatürde bulaşma etkisinin varlığının birçok yöntemle farklı piyasalarda test edildiği görülmektedir. Bu yöntemlerden basit korelasyon katsayılarındaki değişimi test eden (Forbes ve Rigobon, 2002; King ve Wadhvani, 1990), VAR modele dayalı (Baig ve Goldfajn, 1999; Favero ve Giavazzi, 2002; Samarakoon, 2011), DCC–GARCH modellere dayalı (Billio ve Pelizzon, 2003; Chiang vd., 2007; Çelik, 2012; Kazi vd., 2011; Naoui, 2010; Buğan, 2021), rejim değişim modellerine dayalı (Guo vd., 2011; Rotta ve Pereira, 2016) çalışmaların olduğu görülmektedir.

Asya mali krizi döneminde Asya piyasaları arasındaki finansal bulaşma etkisini inceleyen 1 Ocak 1990-21 Mart 2003 dönemi için inceleyen Chiang vd. (2007), 1997 Asya mali krizi döneminde finansal piyasalar arasında bulaşma etkisinin varlığını tespit etmişlerdir. Naoui vd. (2010), gelişmiş ekonomiler ve gelişmekte olan ekonomiler üzerinde 3 Ocak 2006-26 Şubat 2010 dönemi için ABD küresel finansal krizi takiben finansal bulaşmayı inceledikleri çalışma sonucunda gelişmiş ekonomiler arasında küresel finansal krizle birlikte yüksek korelasyon tespit etmişlerdir. Kazi vd. (2011), 17 OECD ülkesi için 2 Ocak 2002 – 1 Haziran 2009 dönemini kapsayan çalışmalarında kriz dönemlerinde ABD ve OECD ülkeleri arasında bulaşma etkisinin olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Aloui vd. (2011), BRIC ülkeleri ve ABD arasındaki finansal bulaşmanın varlığını 22 Mart 2004-20 Mart 2009 dönemi için inceledikleri çalışma sonucunda yükselen ve düşen piyasalarda tüm piyasa çiftleri için yüksek düzeyde bağımlılık

tespit etmişlerdir. Çelik (2012), Döviz kuru piyasalarında 03 Ocak 2005-31 Ağustos 2009 dönemi için finansal bulaşmanın varlığını test ettiği çalışmada, ABD'den gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere bulaşma etkisinin varlığını tespit etmiştir. Mighri ve Mansouri (2013), gelişmiş ve gelişmekte olan borsalar özelinde finansal bulaşmanın varlığını 1 Ocak 2003-31 Aralık 2010 periyodu için inceledikleri çalışmada, kriz dönemlerinde koşullu korelasyonlarda artış olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Bekiros (2014), ABD, AB ve BRIC Borsaları kapsamında 5 Ocak 1999-28 Şubat 2011 BRIC borsalarının 2008 küresel krizden sonra daha da entegre hale geldiğini tespit etmiştir. Chittedi (2015), ABD ve Hindistan piyasası arasındaki finansal bulaşmanın varlığını Ocak 2002-Aralık 2011 dönemini kapsayan verilerle test ettiği çalışma sonucunda, piyasalar arasındaki korelasyon katsayısının kriz döneminde, kriz öncesi döneme göre arttığını tespit etmiştir. Jin ve An (2016), ABD ve BRICS borsaları arasındaki finansal bulaşma etkisini 02 Temmuz 1997-31 Aralık 2013 örneklem dönemi için test etmişlerdir. Çalışma sonucunda ABD'den BRICS borsalarına doğru önemli bulaşma etkileri tespit etmişlerdir. Kırac ve Çiçek (2017), Üst, üst-orta ve alt-orta gelir grubunda yer alan 12 borsa kapsamında 01 Ocak 2005 -31 Temmuz 2014 örneklem dönemi finansal bulaşma etkisini incelemişlerdir. Çalışma sonucunda üst gelir grubu ülkelere yönelik bulaşma etkisinin özellikle kriz döneminde daha fazla olduğu bulgusuna ulaşmışlardır. Trabelsi ve Hmida (2018), 1 Ocak 2004 – 31 Aralık 2012 örneklem dönemi için Avrupa borsaları arasındaki finansal bulaşmanın varlığını test ettikleri çalışmada, 2008 küresel krizi sırasında tüm piyasa çiftleri arasında ve Avrupa borç krizi sırasında Yunan ve Portekiz borsaları arasında bulaşıcı bir etkinin varlığını tespit etmişlerdir. Mohti vd. (2019), gelişme ihtimali olan piyasalar kapsamında 04 Ocak 2005-27 Nisan 2012 dönemi için finansal bulaşma etkisini incelemişlerdir. Gelişme ihtimali olan piyasaların ABD mortgage krizi ve Avrupa borç krizinden etkilendiği sonucuna ulaşmışlardır. BenSaïda ve Litimi (2020), G10 Ülke borsaları üzerinde finansal bulaşmanın

etkilerini 1 Ocak 2000- 31 Aralık 2018 dönemi kapsamında test ettikleri çalışma sonucunda küresel finansal kriz ve Avrupa borç krizi döneminde ciddi bulaşma etkileri tespit etmişlerdir.

Diğer yandan COVID-19 salgınının finansal bulaşma üzerindeki etkilerini inceleyen çok sayıda çalışma vardır. Bu çalışmalardan bazıları (Alqaralleh, H., ve Canepa, 2021; Chakrabarti vd., 2021; Fu vd., 2021; Okorie ve Lin, 2021; Uddin vd., 2022) çeşitli finansal piyasalar arasındaki korelasyonların, dönem boyunca önemli ölçüde arttığını ortaya koymuştur.

3. VERİ SETİ

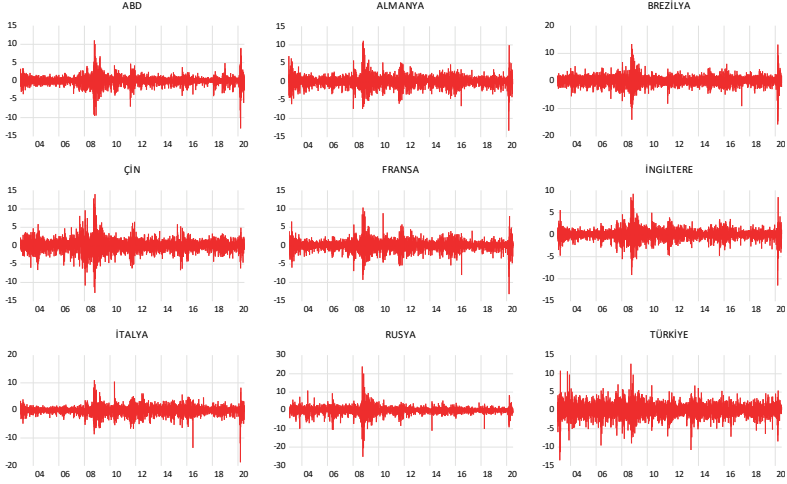
Çalışmada gelişmiş piyasalar (ABD, Fransa, Almanya, İtalya ve İngiltere) ve gelişmekte olan piyasalar (Brezilya, Rusya, Çin ve Türkiye) arasındaki finansal bulaşmanın etkileri 31 Aralık 2002-30 Haziran 2020 günlük veriler kullanılarak incelenmiştir.

Çalışmanın tüm örneklem dönemi küresel finansal krizinin ve COVID-19 döneminin etkisi de göz önüne alınarak 2008 küresel finansal kriz dönemleri Çelik (2012)'in çalışmasını takiben 1 Ocak 2003-16 Temmuz 2007 kriz öncesi dönem; 17 Temmuz 2007-31 Ağustos 2009 kriz dönemi olmak üzere ikiye ayrılmış; COVID-19 dönemi ise (01 Ocak 2019 – 31.12.2019 (COVID-19 öncesi) ve 01.01.2020 – 30.06.2020 (COVID-19 dönemi) olmak üzere dinamik koşullu korelasyon (DCC-GARCH) modeli aracılığıyla analiz edilmiştir.

31 Aralık 2002 - 30 Haziran 2020 dönemi için söz konusu ülkelerin hisse senedi piyasası endekslerinin günlük kapanış fiyatları MSCI web sitesinden elde edilmiştir. Endeks serileri $P_i = \ln(P_t/P_{t-1})$ dönüşümü ile logaritmik getiri serilerine dönüştürülmüştür.

Tüm örneklem dönemi boyunca ülke borsa endeks serilerinin logaritmik getiri formu Grafik 1'de verilmiştir.

Grafik 1. Borsalara Ait Logaritmik Endeks Getirilerinin Zaman Yolu Grafiği

Grafik 1 incelendiğinde ülke borsa endeks getirilerinde özellikle 2007-2008 küresel finansal krizin yarattığı belirsizliğin etkisiyle 2008 yılının üçüncü çeyreğinde ve bu çalışmanın COVID-19 dönemini oluşturan 2020 yılının ikinci çeyreğinde oynak bir yapı izlenmektedir.

Tablo 1. Tüm Örneklem Dönemi (31 Aralık 2002-30 Haziran 2020) Tanımlayıcı İstatistikler

	Ortalama	Min	Mak	S.Sapma	Çarpıklık	Baskılık	Jarque-Bera	ARCH (10)	ADF	PP
ABD	0.028	-12.922	11.043	1.199	-0.574	17.917	42574.030***	204.810***	-16.135***	-77.404***
Almanya	0.020	-13.341	11.125	1.350	-0.223	11.035	12317.750***	86.326***	-31.214***	-67.863***
Brezilya	0.038	-15.766	13.441	1.672	-0.469	13.247	20138.280***	195.570***	-15.375***	-70.696***
Çin	0.040	-12.832	14.036	1.624	-0.088	10.295	10127.290***	152.680***	-11.983***	-64.785***
Fransa	0.012	-13.150	10.363	1.334	-0.322	11.511	13858.060***	92.540***	-29.711***	-69.662***
İngiltere	0.009	-11.503	9.265	1.128	-0.401	13.631	21620.110***	120.410***	-12.754***	-70.134***
İtalya	-0.007	-18.791	10.985	1.492	-0.742	14.923	27457.210***	57.870***	-31.437***	-70.266***
Rusya	0.032	-25.279	23.950	1.968	-0.611	25.468	96302.150***	82.632***	-10.068***	-63.216***
Türkiye	0.047	-13.578	12.723	1.742	-0.227	7.670	4187.415***	33.181***	-21.286***	-67.194***

Not: ***, %1 önem düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 1, tüm örneklem dönemi için borsa endeks getiri serilerinin tanımlayıcı istatistiklerini göstermektedir. Tablo 1'deki sonuçlara göre, tüm örneklem dönemi için gelişmekte olan ülke borsa endekslerinde en yüksek ortalama getiri Türkiye, Çin, Brezilya ve Rusya borsa endekslerinde gözlemlenirken, gelişmiş ülkelerde en yüksek ortalama getiri sırasıyla ABD, Almanya, Fransa, İngiltere borsa endekslerinde gerçekleşmiştir. Diğer yandan İtalya borsa endeksinin negatif getiriye sahip olduğu görülmektedir. Endeks getiri serilerinin normal dağılım özelliği göstermediği, serilerde 10. gecikmede ARCH etkisi olduğu görülmektedir. Son olarak ADF ve PP birim kök test sonuçları tüm borsa endeks getiri serilerinin düzey seviyelerinde durağan olduğunu göstermektedir.

Tablo 2. 2008 Küresel Finansal Krizi Öncesi Dönem (1 Ocak 2003-16 Temmuz 2007) Tanımlayıcı İstatistikler

	Ortalama	Min	Maks.	S.Sapma	Çarpıklık	Basıklık	Jarque-Bera	ARCH (10)	ADF	PP
ABD	0,05	-3,60	3,48	0,77	-0,03	4,92	181,41***	16,94***	-14,95***	-37,49***
Almanya	0,10	-5,00	5,79	1,19	-0,16	5,10	222,56***	26,44***	-12,92***	-35,86***
Brezilya	0,18	-7,78	5,89	1,79	-0,50	4,43	149,36***	7,85***	-10,77***	-30,19***
Çin	0,13	-6,62	6,01	1,38	-0,31	5,19	255,14***	7,63***	-24,28***	-31,13***
Fransa	0,08	-4,86	5,46	1,03	-0,22	5,31	271,97***	26,25***	-15,78***	-35,46***
İngiltere	0,06	-4,36	5,26	0,88	-0,12	5,15	230,64***	16,96***	-17,10***	-37,08***
İtalya	0,07	-5,08	2,98	0,90	-0,42	4,46	139,83***	10,01***	-23,47***	-35,86***
Rusya	0,13	-10,62	10,81	1,93	-0,62	7,60	1117,38***	11,86***	-14,33***	-33,25***
Türkiye	0,15	-17,34	15,59	2,51	-0,66	9,54	2196,37***	23,94***	-10,61***	-34,71***

Not: ***, %1 önem düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 2, 2008 küresel finansal kriz öncesi dönem için borsa endeks getiri serilerinin tanımlayıcı istatistiklerini göstermektedir. Tablo 2'deki sonuçlara göre, kriz öncesi dönem için ortalama getiri açısından gelişmekte olan ülke borsa endekslerinin (sırayla Brezilya, Türkiye, Rusya ve Çin) gelişmiş ülke borsa endekslerine (sırayla Almanya, Fransa, İtalya, İngiltere, ABD) nazaran daha iyi bir performans sergilediği görülmektedir. Gelişmekte olan ülke borsa endekslerinin bu performanslarına paralel olarak oynaklık açısından da standart sapma değerlerinin (sırayla Türkiye, Rusya,

Brezilya, Çin) gelişmiş ülke borsası endekslerinden daha yüksek olduğu görülmektedir. Gelişmiş ülke borsaları içerisinde ilgili dönemde ABD en düşük oynaklığa sahip borsa endeksi olmuştur ve bunu sırasıyla İngiltere, İtalya, Fransa ve Almanya takip etmiştir. Endeks getiri serilerinin normal dağılım özelliği göstermediği, serilerde 10. gecikmede ARCH etkisi olduğu ve son olarak ADF ve PP birim kök test sonuçlarına göre tüm borsa endeks getiri serilerinin düzey seviyelerinde durağan olduğu görülmektedir.

Tablo 3. 2008 Küresel Finansal Kriz Dönemi (17 Temmuz 2007-31 Ağustos 2009) Tanımlayıcı İstatistikler

	Ortalama	Min	Mak.	S.Sapma	Çarpıklık	Basıklık	Jarque-Bera	ARCH (10)	ADF	PP
ABD	-0,07	-9,51	11,04	2,13	-0,11	7,52	473,39***	18,67***	-20,15***	-27,59***
Almanya	-0,09	-9,64	11,59	2,36	0,19	7,55	482,65***	13,28***	-10,56***	-23,89***
Brezilya	-0,02	-18,32	16,62	3,60	-0,25	7,48	468,96***	29,73***	-5,30***	-22,94***
Çin	-0,03	-12,84	14,04	3,04	0,10	5,59	155,70***	14,72***	-23,49***	-23,50***
Fransa	-0,08	-11,57	11,84	2,42	0,16	7,72	516,90***	12,86***	-8,05***	-24,94***
İngiltere	-0,10	-10,43	12,16	2,40	0,06	7,57	484,03***	17,21***	-9,20***	-24,69***
İtalya	-0,11	-10,89	12,47	2,45	0,18	7,39	448,80***	16,67***	-8,08***	-23,45***
Rusya	-0,13	-25,59	23,98	3,94	-0,28	12,04	1895,23***	7,63***	-5,44***	-20,90***
Türkiye	-0,06	-14,69	16,16	3,31	-0,05	5,69	167,39***	5,04***	-21,86***	-21,86***

Not: ***, %1 önem düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 3, kriz dönemi için borsa endeks getiri serilerinin tanımlayıcı istatistiklerini göstermektedir. Tablo 3'deki sonuçlara göre, kriz dönemi için ortalama getiri beklenildiği üzere tüm borsa endeksleri için negatif olarak elde edilmiştir. Özellikle gelişmekte olan ülke borsaları açısından en düşük negatif getiri sırayla Rusya, Türkiye, Çin ve Brezilya için elde edilirken, gelişmiş ülkeler açısından en düşük negatif getiri sırayla İtalya, İngiltere, Fransa, Almanya ve ABD için elde edilmiştir. Rusya borsa endeksi en yüksek negatif getirinin yanı sıra oynaklık açısından da hem gelişmekte olan hem de gelişmiş piyasalar içerisinde en yüksek oynaklığa sahip borsa endeksi olarak tespit edilmiştir. Rusya'yı takiben gelişmekte olan borsa endeksleri (sırayla Brezilya, Türkiye, Çin) kriz döneminde daha oynak bir yapı sergilemiştir. Kriz dönemi için endeks getiri

serilerinin normal dağılım özelliği göstermediği, serilerde 10. gecikmede ARCH etkisi olduğu ve son olarak ADF ve PP birim kök test sonuçlarına göre tüm borsa endeks getiri serilerinin düzey seviyelerinde durağan olduğu görülmektedir.

**Tablo 4. COVID-19 Öncesi Dönem (1 Ocak 2013-31 Aralık 2019)
Tanımlayıcı İstatistikler**

	Ortalama	Min	Mak	S.Sapma	Çarpıklık	Basıklık	Jarque-Bera	ARCH (10)	ADF	PP
ABD	0.045	-4.137	4.852	0.797	-0.525	6.795	1179.60***	24.480***	-20.685***	-43.167***
Almanya	0.020	-6.665	4.696	1.032	-0.341	5.369	462.34***	15.718***	-17.890***	-42.718***
Brezilya	0.029	-9.134	6.223	1.316	-0.129	5.264	395.02***	6.508***	-43.468***	-43.554***
Çin	0.017	-6.647	5.833	1.176	-0.179	5.324	420.45***	15.826***	-38.394***	-38.394***
Fransa	0.029	-7.991	4.075	1.003	-0.465	7.117	1355.48***	16.727***	-21.506***	-42.691***
İngiltere	0.012	-4.783	3.546	0.820	-0.226	5.650	550.00***	32.035***	-20.807***	-41.810***
İtalya	0.014	-13.601	5.785	1.351	-0.672	10.023	3890.37***	11.290***	-17.649***	-46.463***
Rusya	0.031	-11.028	5.349	1.143	-0.647	11.754	5958.16***	4.841***	-41.395***	-41.395***
Türkiye	0.017	-10.761	6.755	1.419	-0.410	6.692	1088.29***	7.957***	-21.318***	-43.428***

Not: ***, %1 önem düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 4, COVID-19 öncesi dönem için borsa endeks getiri serilerinin tanımlayıcı istatistiklerini göstermektedir. Tablo 4'deki sonuçlara göre, COVID-19 öncesi dönemi için ortalama getiriler tüm ülke borsa endekslerinde pozitif olarak elde edilmiştir. En yüksek ortalama getiri gelişmiş ülke borsa endeksleri açısından sırasıyla ABD, Fransa, Almanya, İtalya ve İngiltere borsa endekslerinde gözlemlenirken, gelişmekte olan ülkeler açısından sırasıyla Rusya, Brezilya, Çin ve Türkiye borsa endekslerinde gözlemlenmiştir. Endekslerin volatilitesi incelendiğinde, gelişmiş ülke borsa endekslerinde en yüksek oynaklık seviyesi sırasıyla İtalya, Almanya, Fransa, İngiltere ve ABD borsa endekslerinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla getiri ve risk açısından ABD borsa endeksi diğer gelişmiş ülke borsa endekslerine göre daha iyi bir performans sergilemiştir. Gelişmekte olan ülkeler açısından ise en yüksek oynaklık seviyesi sırasıyla Brezilya, Çin, Türkiye ve Rusya borsa endekslerinde gözlemlenmiştir. Dolayısıyla Rusya borsası gelişmekte olan ülkeler arasında risk ve getiri performansı açısından

COVID-19 öncesi dönemde en iyi performansı sergilemiştir. COVID-19 öncesi dönem için endeks getiri serilerinin normal dağılım özelliği göstermediği, serilerde 10. gecikmede ARCH etkisi olduğu ve son olarak ADF ve PP birim kök test sonuçlarına göre tüm borsa endeks getiri serilerinin düzey seviyelerinde durağan olduğu görülmektedir.

Tablo 5. COVID-19 Dönemi (01 Ocak 2020-30 Haziran 2020) Tanımlayıcı İstatistikler

	Ortalama	Min	Mak	S.Sapma	Çarpıklık	Basıklık	Jarque-Bera	ARCH (10)	ADF	PP
ABD	-0.024	-12.922	8.983	2.873	-0.676	7.520	120.533***	7.113***	-15.909***	-16.095***
Almanya	-0.076	-13.341	9.900	2.516	-1.004	10.048	290.884***	2.781***	-3.247***	-11.263***
Brezilya	-0.147	-15.766	13.228	3.667	-1.044	8.653	196.760***	9.264***	-15.408***	-14.890***
Çin	0.018	-6.172	4.870	1.665	-0.679	4.746	26.520***	5.423***	-12.178***	-12.178***
Fransa	-0.141	-13.150	8.058	2.553	-1.192	8.555	197.904***	2.909***	-3.707***	-11.680***
İngiltere	-0.163	-11.503	8.494	2.300	-1.004	8.536	187.877***	3.583***	-4.012***	-11.749***
İtalya	-0.162	-18.791	8.280	2.847	-2.575	18.117	1381.457***	1.770***	-4.850***	-12.651***
Rusya	-0.128	-9.123	8.328	2.265	-0.439	7.385	108.344***	2.970***	-11.691***	-11.800***
Türkiye	-0.039	-8.404	5.404	1.793	-1.080	7.876	154.036***	4.250***	-6.601***	-11.537***

Not: ***, %1 önem düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 5, COVID-19 dönemi için borsa endeks getiri serilerinin tanımlayıcı istatistiklerini göstermektedir. Tablo 5'deki sonuçlara göre, COVID-19 dönemi için ortalama getiriler Çin hariç diğer tüm ülke borsa endekslerinde negatif olarak elde edilmiştir. En yüksek ortalama getiri gelişmiş ülke borsa endeksleri açısından sırasıyla ABD, Almanya, Fransa, İtalya ve İngiltere borsa endekslerinde gözlemlenirken, gelişmekte olan ülkeler açısından sırasıyla Çin, Türkiye, Rusya ve Brezilya borsa endekslerinde gözlemlenmiştir. COVID-19 dönemi endekslerin volatilitesi incelendiğinde, gelişmiş ülke borsa endekslerinde en yüksek oynaklık seviyesi sırasıyla ABD, İtalya, Fransa, Almanya ve İngiltere borsa endekslerinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla getiri ve risk açısından Almanya borsa endeksi diğer gelişmiş ülke borsa endekslerine göre daha iyi bir performans sergilemiştir. Gelişmekte olan ülkeler açısından ise en yüksek oynaklık seviyesi sırasıyla Brezilya, Rusya, Türkiye

ve Çin borsa endekslerinde gözlemlenmiştir. Dolayısıyla Çin borsası gelişmekte olan ülkeler arasında risk ve getiri performansı açısından COVID-19 döneminde en iyi performansı sergilemiştir. COVID-19 dönemi için endeks getiri serilerinin normal dağılım özelliği göstermediği, serilerde I0 gecikmede ARCH etkisi olduğu ve son olarak ADF ve PP birim kök test sonuçlarına göre tüm borsa endeks getiri serilerinin düzey seviyelerinde durağan olduğu görülmektedir.

4. YÖNTEM

Bu çalışmada, küresel finansal krizin bulaşıcı etkilerini incelemek için Engle (2002) tarafından önerilen iki değişkenli Dinamik Koşullu Korelasyon (DCC) -GARCH modelini kullanılmıştır.

DCC-GARCH modelinin bazı avantajları vardır. Birincisi hem sakin hem de kriz dönemlerinde varsa bulaşma etkilerini test etmek için zamanla değişen koşullu korelasyon katsayıları sağlar. Dahası, dinamik korelasyon katsayılarının, değişen varyansı hesaba katarak standartlaştırılmış artıklar aracılığıyla elde edilmesini sağlamaktadır.

DCC-GARCH modeli iki aşamalı bir tahmin sürecinden oluşmaktadır. İlk aşamada, tek değişkenli GARCH modeli tahmin edilmektedir. İkinci aşamada dinamik koşullu korelasyonlar hesaplanmaktadır. İki değişkenli DCC-GARCH modeli aşağıdaki gibi uygulanabilmektedir:

$y_t \equiv [y_{1t} \ y_{2t}]'$ koşullu bir ortalama denklemdeki geçmiş gözlemleri içeren 2×1 vektör olmak üzere koşullu ortalama denklemde VAR modelin indirgenmiş biçimi eşitlik 1'deki gibi gösterilebilir.

$$A(L)y_t = \varepsilon_t, \quad \varepsilon_t \sim \text{Student} - t(0, H_t) \quad t = 1, \dots, T \quad (1)$$

Eşitlik 1'de yer alan $A(L)$ otoregresif katsayılar için bir matrisi göstermektedir. (L) gecikme operatörüdür ve $\varepsilon_t = [\varepsilon_{1t}, \varepsilon_{2t}]$ eşitlik 2'de yer alan spesifikasyona sahip standartlaştırılmış artıkların vektörünü ifade etmektedir.

$$H_t \equiv D_t R_t D_t \quad (2)$$

Burada $D_t = \text{diag}\{\sqrt{h_{it}}\}$, GARCH (1,1) modelinden elde edilen zamanla değişen standart sapmaların diyagonal matrisini ifade etmektedir ve $R_t \equiv \{\rho_{ij}\}_t$, $ij = 1,2$ için standartlaştırılmış artıkların simetrik dinamik koşullu korelasyon katsayılarını göstermektedir.

D_t , 'deki koşullu standart sapmalar, tek değişkenli GARCH (1,1) modelinden aşağıdaki gibi elde edilir:

$$h_{it} = \omega_i + \sum_{i=1}^q \alpha_i \varepsilon_{t-i}^2 + \sum_{j=1}^p \beta_j h_{t-j} \quad (3)$$

Engle (2002), DCC (M, N) yapısının gösterimi eşitlik 4'te verilmiştir:

$$R_t = Q_t^{*-1} Q_t Q_t^{*-1}, \quad (4)$$

Burada,

$$Q_t = (1 - \sum_{m=1}^M \alpha_m - \sum_{n=1}^N b_n) \bar{Q} + \sum_{m=1}^M \alpha_m (\varepsilon_{t-m} \varepsilon_{t-m}) + \sum_{n=1}^N b_n Q_{t-n} \quad (5)$$

Eşitlik (5) 'de yer alan $\bar{Q}$, standartlaştırılmış artıkların zamanla değişmeyen koşullu kovaryans matrisini göstermektedir. Q_t^* , Q_t 'nin köşegen elemanlarının kareköküne sahip ters çevrilmiş köşegen matrisini ifade etmektedir. Zamanla değişen koşullu korelasyonlar, $\rho_{12,t} = q_{12,t} / \sqrt{q_{11,t} q_{22,t}}$ olarak hesaplanmaktadır.

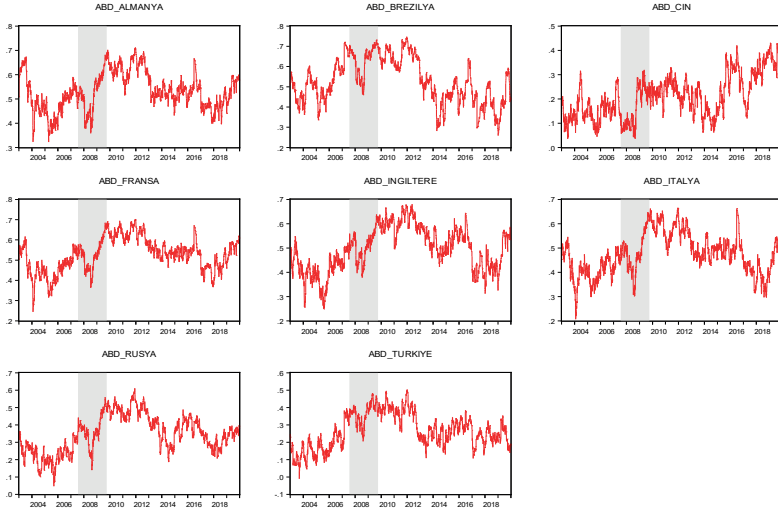
5. BULGULAR

2008 Krizi öncesi ve sonrası dönem için ABD ile diğer piyasalar arasındaki zamanla değişen korelasyonların tanımlayıcı istatistikleri ve grafikleri sırasıyla Tablo 6 ve Grafik 2'de verilmiştir.

Tablo 6. 2008 Krizi Öncesi ve Kriz Dönemi İçin ABD Borsa Endeksi ve Diğer Ülke Borsa Endeksleri Arasındaki Dinamik Koşullu Korelasyonlar

	Kriz Öncesi (1184 gün)				Kriz Dönemi (555 gün)				t-test
	Ortalama	Min.	Maks.	Std. Sap.	Ortalama	Min.	Maks.	Std. Sap.	
Almanya & ABD	0,471	0,310	0,629	0,069	0,565	0,347	0,663	0,040	-36,160***
Brezilya & ABD	0,527	0,361	0,706	0,074	0,711	0,530	0,803	0,037	-69,583***
Çin & ABD	0,118	0,015	0,270	0,049	0,186	0,039	0,343	0,049	-26,638***
Fransa & ABD	0,433	0,238	0,572	0,060	0,582	0,383	0,677	0,037	-63,310***
İngiltere & ABD	0,371	0,229	0,491	0,053	0,565	0,380	0,659	0,037	-89,246***
İtalya & ABD	0,380	0,193	0,505	0,054	0,544	0,327	0,643	0,041	-70,022***
Rusya & ABD	0,147	-0,001	0,284	0,049	0,420	0,169	0,554	0,045	-113,994***
Türkiye & ABD	0,136	-0,015	0,322	0,066	0,465	0,318	0,570	0,041	-127,146***
Grup Ortalaması	0,323				0,505				

Not: ***, %1 önem düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Grafik 2. ABD ile Diğer Piyasalar Arasındaki Zamanla Değişen Korelasyonlar

Not: Gölgeli alan, 2008 Küresel Finansal Kriz dönemini ifade etmektedir

Tablo 6'daki sonuçlar, kriz döneminde ABD ile diğer piyasalar arasındaki zamanla değişen korelasyon katsayılarının ortalamasının kriz öncesi döneme göre anlamlı bir şekilde yükseldiğini göstermektedir. Bu bulgu, ABD'den diğer piyasalara olan bulaşma etkisinin var olduğu hipotezini desteklemektedir. Gelişmiş ülkeler özelinde bulaşma etkisinin en fazla olduğu ülke borsaları sırasıyla İngiltere, İtalya, Fransa ve Almanya olarak gerçekleşmiştir. Gelişmekte olan piyasalarda bulaşmanın en fazla olduğu ülkeler ise sırasıyla Türkiye, Rusya, Brezilya ve Çin olarak gerçekleşmiştir.

Diğer yandan ABD dışındaki piyasa çiftleri arasındaki dinamik korelasyon katsayıları da kriz öncesi ve kriz dönemi için karşılaştırılmış ve sonuçlar sırasıyla Tablo 7 ve Grafik 3'te sunulmuştur.

Tablo 7. 2008 Kriz Öncesi ve Kriz Dönemi İçin ABD Borsa Endeksi Dışındaki Diğer Ülke Borsa Endeksleri Arasındaki Dinamik Koşullu Korelasyonlar

	Kriz Öncesi (1184 gün)				Kriz Dönemi (555 gün)				t-test
	Ortalama	Min.	Maks.	Std. Sap.	Ortalama	Min.	Maks.	Std. Sap.	
Almanya & Brezilya	0,416	0,301	0,554	0,054	0,693	0,506	0,802	0,030	-135,817***
Almanya & Çin	0,266	0,147	0,412	0,050	0,386	0,245	0,560	0,047	-47,725***
Almanya & Fransa	0,919	0,834	0,952	0,028	0,960	0,858	0,977	0,010	-45,431***
Almanya & İngiltere	0,776	0,633	0,865	0,046	0,891	0,814	0,936	0,013	-79,281***
Almanya & İtalya	0,850	0,737	0,906	0,037	0,922	0,728	0,957	0,022	-50,583***
Almanya & Rusya	0,262	0,108	0,458	0,072	0,692	0,545	0,767	0,031	-174,873***
Almanya & Türkiye	0,322	0,149	0,489	0,083	0,695	0,544	0,819	0,033	-133,039***
Brezilya & Çin	0,207	0,066	0,368	0,058	0,382	0,227	0,540	0,050	-64,564***
Brezilya & Fransa	0,423	0,308	0,542	0,055	0,712	0,492	0,816	0,033	-136,014***
Brezilya & İngiltere	0,392	0,282	0,520	0,055	0,691	0,473	0,794	0,033	-140,915***
Brezilya & İtalya	0,381	0,255	0,508	0,053	0,663	0,492	0,782	0,039	-124,138***
Brezilya & Rusya	0,282	0,124	0,496	0,088	0,608	0,468	0,722	0,035	-110,812***
Brezilya & Türkiye	0,310	0,106	0,541	0,084	0,597	0,440	0,740	0,038	-98,400***
Çin & Fransa	0,268	0,143	0,394	0,047	0,393	0,264	0,607	0,048	-51,580***
Çin & İngiltere	0,262	0,130	0,391	0,057	0,406	0,257	0,627	0,047	-55,851***
Çin & İtalya	0,219	0,095	0,374	0,053	0,359	0,218	0,590	0,050	-53,135***
Çin & Rusya	0,227	0,059	0,447	0,081	0,382	0,171	0,629	0,053	-47,701***
Çin & Türkiye	0,286	0,092	0,434	0,064	0,404	0,284	0,632	0,048	-42,420***
Fransa & İngiltere	0,818	0,758	0,885	0,025	0,920	0,873	0,950	0,009	-124,139***
Fransa & İtalya	0,871	0,806	0,913	0,019	0,936	0,756	0,966	0,016	-74,257***
Fransa & Rusya	0,298	0,144	0,495	0,074	0,706	0,548	0,796	0,032	-160,760***
Fransa & Türkiye	0,343	0,126	0,496	0,083	0,700	0,544	0,813	0,034	-126,809***
İngiltere & İtalya	0,767	0,675	0,855	0,032	0,868	0,692	0,920	0,021	-78,604***
İngiltere & Rusya	0,284	0,155	0,483	0,076	0,677	0,525	0,797	0,033	-151,017***
İngiltere & Türkiye	0,323	0,094	0,491	0,087	0,698	0,578	0,814	0,031	-132,056***
İtalya & Rusya	0,249	0,112	0,461	0,076	0,673	0,458	0,786	0,039	-153,572***
İtalya & Türkiye	0,299	0,132	0,462	0,069	0,679	0,475	0,802	0,039	-147,460***
Rusya & Türkiye	0,303	0,034	0,524	0,107	0,649	0,425	0,781	0,037	-98,946***
Grup Ortalaması	0,415				0,655				

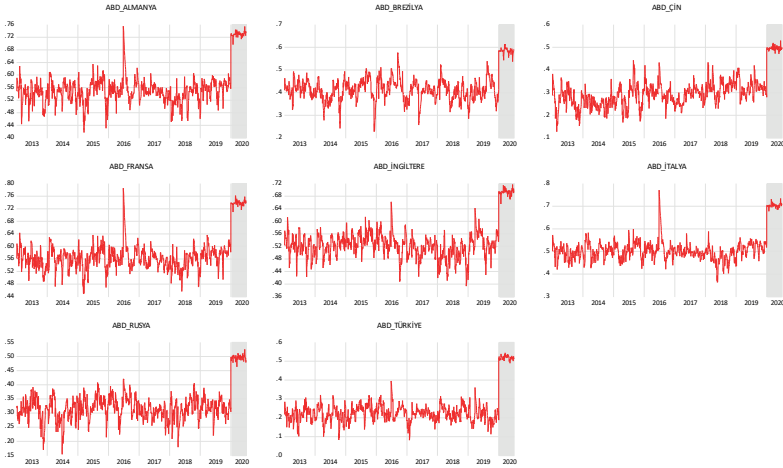
Not: ***, %1 önem düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 8. COVID-19 Öncesi ve COVID-19 Dönemi İçin ABD Borsa Endeksi ve Diğer Ülke Borsa Endeksleri Arasındaki Dinamik Korelasyon Katsayıları

	Kriz Öncesi (1826 gün)				Kriz Dönemi (130 gün)				t-test
	Ortalama	Min.	Maks.	Std. Sap.	Ortalama	Min.	Maks.	Std. Sap.	
Almanya & ABD	0.547	0.417	0.755	0.034	0.730	0.697	0.754	0.006	-184.700***
Brezilya & ABD	0.411	0.227	0.576	0.045	0.584	0.537	0.615	0.012	-114.567***
Çin & ABD	0.290	0.127	0.443	0.048	0.497	0.471	0.530	0.008	-153.238***
Fransa & ABD	0.562	0.448	0.786	0.034	0.738	0.710	0.762	0.007	-177.106***
İngiltere & ABD	0.522	0.394	0.662	0.036	0.694	0.655	0.717	0.008	-156.783***
İtalya & ABD	0.502	0.363	0.771	0.037	0.704	0.678	0.735	0.008	-182.644***
Rusya & ABD	0.315	0.154	0.421	0.038	0.497	0.464	0.526	0.008	-159.196***
Türkiye & ABD	0.223	0.081	0.395	0.040	0.518	0.489	0.545	0.010	-233.980***
Grup Ortalaması	0.422				0.620				

Not: ***, %1 önem düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Grafik 4. ABD ile Diğer Piyasalar Arasındaki COVID-19 Öncesi ve COVID-19 Dönemi Zamanla Değişen Korelasyonlar

Not: Gölgeli alan, COVID-19 dönemini ifade etmektedir

Tablo 8 ve Grafik 4’te yer alan sonuçlar, COVID-19 döneminde ABD ile diğer piyasalar arasındaki zamanla değişen korelasyon katsayılarının ortalamasının COVID-19 öncesi döneme göre anlamlı bir şekilde yükseldiğini göstermektedir. Bu bulgu, ABD ile diğer piyasa çiftleri arasında bulaşma etkisinin var olduğu hipotezini desteklemektedir. Gelişmiş ülkeler özelinde ABD borsası ile en yüksek dinamik korelasyona sahip ülkeler COVID-19 dönemi için sırasıyla Almanya, Fransa, İtalya ve İngiltere borsa endeksleri arasında gerçekleşirken, gelişmekte olan piyasalarda COVID-19 dönemi için ABD ile en yüksek dinamik korelasyona sahip borsa endeksleri ise sırasıyla Brezilya Türkiye, Rusya, ve Çin olarak gerçekleşmiştir.

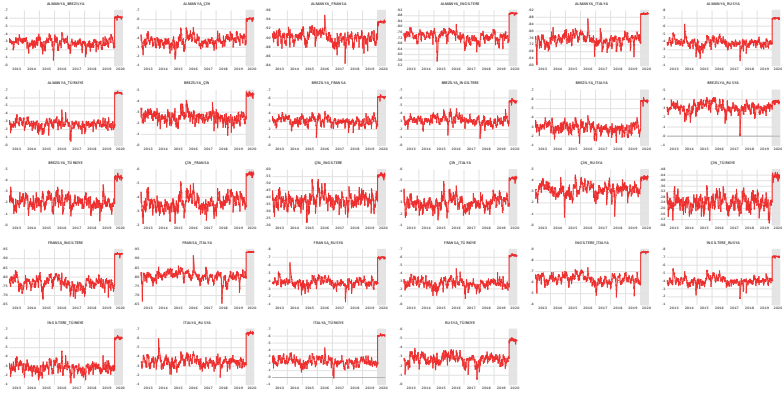
Diğer yandan ABD dışındaki piyasa çiftleri arasındaki dinamik korelasyon katsayıları da COVID-19 öncesi ve COVID-19 dönemi için karşılaştırılmış ve sonuçlar sırasıyla Tablo 9 ve Grafik 5’te sunulmuştur.

Tablo 9. COVID-19 Öncesi ve COVID-19 Dönemi İçin ABD Borsa Endeksi Dışındaki Diğer Ülke Borsa Endeksleri Arasındaki Dinamik Koşullu Korelasyonlar

	Kriz Öncesi (1826 gün)				Kriz Dönemi (130 gün)				t-test
	Ortalama	Min.	Maks.	Std. Sap.	Ortalama	Min.	Maks.	Std. Sap.	
Almanya & Brezilya	0.288	0.065	0.426	0.046	0.611	0.570	0.640	0.010	-235.678***
Almanya & Çin	0.369	0.167	0.516	0.045	0.606	0.575	0.624	0.009	-178.372***
Almanya & Fransa	0.902	0.844	0.950	0.011	0.935	0.925	0.940	0.002	-104.168***
Almanya & İngiltere	0.730	0.550	0.821	0.032	0.897	0.882	0.905	0.004	-207.453***
Almanya & İtalya	0.752	0.603	0.872	0.028	0.900	0.894	0.909	0.002	-212.830***
Almanya & Rusya	0.387	0.157	0.629	0.048	0.699	0.677	0.712	0.007	-246.718***
Almanya & Türkiye	0.267	0.048	0.453	0.045	0.663	0.640	0.689	0.007	-323.532***
Brezilya & Çin	0.254	0.086	0.410	0.040	0.460	0.423	0.489	0.012	-147.695***
Brezilya & Fransa	0.308	0.095	0.430	0.043	0.612	0.558	0.649	0.011	-216.155***
Brezilya & İngiltere	0.317	0.084	0.469	0.045	0.558	0.506	0.599	0.012	-163.425***
Brezilya & İtalya	0.290	0.118	0.426	0.044	0.581	0.521	0.624	0.012	-199.303***
Brezilya & Rusya	0.308	-0.001	0.425	0.049	0.373	0.337	0.394	0.011	-43.724***
Brezilya & Türkiye	0.208	0.035	0.367	0.045	0.432	0.392	0.471	0.012	-148.578***
Çin & Fransa	0.360	0.207	0.515	0.044	0.568	0.539	0.587	0.009	-162.809***
Çin & İngiltere	0.378	0.216	0.532	0.042	0.560	0.524	0.578	0.009	-145.429***
Çin & İtalya	0.299	0.142	0.497	0.047	0.520	0.475	0.544	0.010	-157.921***
Çin & Rusya	0.318	0.068	0.454	0.047	0.428	0.394	0.450	0.009	-80.689***
Çin & Türkiye	0.241	0.092	0.368	0.042	0.430	0.384	0.463	0.013	-124.907***
Fransa & İngiltere	0.768	0.678	0.837	0.026	0.926	0.903	0.933	0.004	-231.469***
Fransa & İtalya	0.805	0.656	0.918	0.025	0.936	0.932	0.942	0.002	-212.831***
Fransa & Rusya	0.382	0.134	0.636	0.047	0.697	0.665	0.716	0.007	-249.290***
Fransa & Türkiye	0.270	0.072	0.460	0.046	0.623	0.596	0.647	0.008	-272.877***
İngiltere & İtalya	0.632	0.466	0.739	0.037	0.875	0.857	0.887	0.004	-262.968***
İngiltere & Rusya	0.403	0.172	0.561	0.043	0.709	0.684	0.722	0.006	-267.173***
İngiltere & Türkiye	0.282	0.113	0.466	0.043	0.606	0.581	0.634	0.009	-255.079***
İtalya & Rusya	0.346	0.174	0.601	0.044	0.658	0.627	0.682	0.008	-253.897***
İtalya & Türkiye	0.231	-0.013	0.434	0.049	0.610	0.592	0.641	0.008	-284.638***
Rusya & Türkiye	0.273	0.051	0.396	0.047	0.479	0.435	0.509	0.011	-139.281***
Grup Ortalaması	0.406				0.641				

Not: ***, %1 önem düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Grafik 5. ABD Dışındaki Piyasa Çiftleri Arasındaki COVID-19 Öncesi ve COVID-19 Dönemi Dinamik Korelasyon Katsayıları

Not: Gölge alan, COVID-19 dönemini ifade etmektedir

Tablo 9 ve Grafik 5'te yer alan sonuçlar COVID-19 krizi döneminde ABD dışındaki tüm piyasa çiftleri arasında dinamik korelasyonların kriz öncesi döneme göre anlamlı bir şekilde yükseldiğini göstermektedir. Bu bulgu, piyasa çiftleri arasında bulaşma etkisinin var olduğu hipotezini desteklemektedir.

6. SONUÇ

Bu çalışmada, ABD eşik-altı ipotekli konut piyasası (subprime) ve COVID-19 krizi sırasında gelişmiş ve gelişmekte olan ülke piyasaları arasında finansal bulaşmanın varlığı 31 Aralık 2002- 30 Haziran 2020 dönemi günlük verileri kullanılarak iki değişkenli Dinamik Koşullu Korelasyon (DCC) -GARCH modeli ile incelenmiştir.

Çalışma sonucunda, gelişmiş ve gelişmekte olan tüm ülke piyasa çiftleri arasında 2008 Küresel Finansal Kriz ve COVID-19 döneminde bulaşma etkisinin varlığı yönünde bulgular elde edilmiştir. 2008 Küresel Finansal Kriz döneminde ABD ile gelişmiş ülkeler arasında dinamik korelasyonun en fazla olduğu

ülke borsaları sırasıyla İngiltere, İtalya, Fransa ve Almanya olarak gerçekleşirken, gelişmekte olan ülke piyasaları ile ABD arasındaki dinamik korelasyonun en fazla olduğu ülkeler sırasıyla Türkiye, Rusya, Brezilya ve Çin olarak gerçekleşmiştir. COVID-19 kriz döneminde ABD ile gelişmiş ülke borsaları arasındaki korelasyonlar incelendiğinde ise dinamik korelasyonun en fazla olduğu ülke borsaları sırasıyla Almanya, Fransa, İtalya ve İngiltere olarak gerçekleşirken, gelişmekte olan ülke piyasaları ile ABD arasındaki dinamik korelasyonun en fazla olduğu ülke piyasaları sırasıyla Brezilya, Türkiye, Rusya ve Çin olarak gerçekleşmiştir.

Diğer yandan piyasa çiftleri açısından finansal kriz döneminde gelişmiş ve gelişmekte olan ülke piyasaları arasındaki dinamik korelasyondaki artış ve daha fazla entegrasyon uluslararası çeşitlendirmenin yararlarını azaltıcı etkide bulunduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, herhangi bir şok öncesi düşük korelasyonun sağladığı portföy getirisi, şokun etkisiyle ortadan kalkabileceğinden uluslararası yatırımcıların portföy çeşitliliği açısından piyasalar arasındaki dinamik koşullu korelasyonları dikkate alarak yatırımlarına yön vermeleri gerektiği söylenebilir.

KAYNAKLAR

- Akhtaruzzaman, M., Boubaker, S., & Sensoy, A. (2021). Financial contagion during COVID-19 crisis. *Finance Research Letters*, 38, 101604.
- Aloui, R., Aïssa, M. S. B. ve Nguyen, D. K. (2011) "Global financial crisis, extreme interdependences, and contagion effects: The role of economic structure?", *Journal of Banking & Finance*, 35(1): 130-141. doi:10.1016/j.jbankfin.2010.07.021
- Alqaralleh, H., & Canepa, A. (2021). Evidence of stock market contagion during the COVID-19 pandemic: A Wavelet-Copula-GARCH approach. *Journal of Risk and Financial Management*, 14(7), 329.
- Baig, T. ve Goldfajn, I. (1999) "Financial Market Contagion in the Asian Crisis.", *IMF Staff Papers*, 46(2): 167-195.

- Bekiros, S. D. (2014) "Contagion, decoupling and the spillover effects of the US financial crisis: Evidence from the BRIC markets.", *International Review of Financial Analysis*, 33, 58-69. doi:10.1016/j.irfa.2013.07.007
- BenSaïda, A. ve Litimi, H. (2020) "Financial contagion across G10 stock markets: A study during major crises.", *International Journal of Finance & Economics*, 1-24. doi:10.1002/ijfe.2041
- Billio, M. ve Pelizzon, L. (2003) "Contagion and interdependence in stock markets: Have they been misdiagnosed? *Journal of Economics and Business, Globalization in the New Millennium: Evidence on Financial and Economic Integration*", 55(5): 405-426. doi:10.1016/S0148-6195(03)00048-1
- Buğan, M. F. (2021). Covid-19, Investor Sentiment and Contagion across Stock Markets. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 7(1), 169-182.
- Chakrabarti, P., Jawed, M. S., & Sarkhel, M. (2021). COVID-19 pandemic and global financial market interlinkages: a dynamic temporal network analysis. *Applied economics*, 53(25), 2930-2945.
- Chiang, T. C., Jeon, B. N. ve Li, H. (2007) "Dynamic correlation analysis of financial contagion: Evidence from Asian markets.", *Journal of International Money and Finance*, 26(7): 1206-1228. doi:10.1016/j.jimonfin.2007.06.005
- Chittedi, K. R. (2015) "Financial Crisis and Contagion Effects to Indian Stock Market: 'DCC-GARCH' Analysis", *Global Business Review*. doi:10.1177/0972150914553507
- Corbet, S., Larkin, C., & Lucey, B. (2020). The contagion effects of the COVID-19 pandemic: Evidence from gold and cryptocurrencies. *Finance Research Letters*, 35, 101554.
- Çelik, S. (2012) "The more contagion effect on emerging markets: The evidence of DCC-GARCH model.", *Economic Modelling*, 29(5): 1946-1959. doi:10.1016/j.econmod.2012.06.011
- Dornbusch, R., Park, Y. C. ve Claessens, S. (2000) "Contagion: Understanding How It Spreads.", *The World Bank Research Observer*, 15(2): 177-197.

- Dungey, M. ve Gajurel, D. (2014) "Equity market contagion during the global financial crisis: Evidence from the world's eight largest economies.", *Economic Systems, Symposium: Performance of Financial Markets*, 38(2): 161-177. doi:10.1016/j.ecosys.2013.10.003
- Engle, R. (2002) "Dynamic Conditional Correlation.", *Journal of Business & Economic Statistics*, 20(3): 339-350. doi:10.1198/073500102288618487
- Favero, C. A. ve Giavazzi, F. (2002) "Is the international propagation of financial shocks non-linear?: Evidence from the ERM.", *Journal of International Economics*, 57(1): 231-246. doi:10.1016/S0022-1996(01)00139-8
- Forbes, K. J. ve Rigobon, R. (2002) "No Contagion, Only Interdependence: Measuring Stock Market Comovements.", *The Journal of Finance*, 57(5): 2223-2261. doi:10.1111/0022-1082.00494
- Fu, S., Liu, C., & Wei, X. (2021). Contagion in Global Stock Markets during the COVID-19 Crisis. *Global Challenges*, 5(10), 2000130.
- Gök R, Kara E. Impacts of the COVID-19 pandemic on the agricultural prices: New insights from CWT Granger causality test. *Journal of Research in Economics Politics and Finance*. 2020;5(Special Issue):76-96.
- Gök, R. (2022). Does Contagion Effect of Bubbles and Causality Exist Among Bitcoin, Gold, and Oil Markets?. In *Global Risk and Contingency Management Research in Times of Crisis* (pp. 53-75). IGI Global.
- Guo, F., Chen, C. R. ve Huang, Y. S. (2011) "Markets contagion during financial crisis: A regime-switching approach.", *International Review of Economics & Finance, Special Issue: The emerging global financial architecture and exchange rate regimes in a volatile world*, 20(1): 95-109. doi:10.1016/j.iref.2010.07.009
- Jin, X. ve An, X. (2016) "Global financial crisis and emerging stock market contagion: A volatility impulse response function approach.", *Research in International Business and Finance*, 36, 179-195. doi:10.1016/j.ribaf.2015.09.019

- Karolyi, G. A. (2003) "Does International Financial Contagion Really Exist?", *International Finance*, 6(2): 179-199. doi:10.1111/1468-2362.00114
- Kazi, I. A., Guesmi, K. ve Kaabia, O. (2011) "Contagion effect of financial crisis on OECD stock markets", (Working Paper No: 2011-15). *Economics Discussion Papers*. <https://www.econstor.eu/handle/10419/45845> adresinden erişildi.
- Kıraç, F, Ve Çiçek, M. (2017) "Mortgage Krizinin Uluslararası Hisse Senetleri Piyasası Üzerine Bulaşma Etkisi.", *Sosyal Bilimler Dergisi/Journal of Social Sciences*, Cilt/Volume X Sayı/Number 1: 75-97.
- King, M. A. ve Wadhvani, S. (1990) "Transmission of Volatility between Stock Markets.", *The Review of Financial Studies*, 3(1): 5-33.
- Kodres, L. E. ve Pritsker, M. (2002) "A Rational Expectations Model of Financial Contagion.", *The Journal of Finance*, 57(2): 769-799. doi:10.1111/1540-6261.00441
- Mighri, Z. ve Mansouri, E. (2013) "Dynamic Conditional Correlation Analysis of Stock Market Contagion: Evidence from the 2007-2010 Financial Crises.", *International Journal of Economics and Financial Issues*, 3(3): 637-661.
- Mohti, W, Dionísio, A., Vieira, I. ve Ferreira, P. (2019) "Financial contagion analysis in frontier markets: Evidence from the US subprime and the Eurozone debt crises.", *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 525, 1388-1398. doi:10.1016/j.physa.2019.03.094
- Naoui, K. (2010) "A Dynamic Conditional Correlation Analysis of Financial Contagion: The Case of the Subprime Credit Crisis.", *International Journal of Economics and Finance*, 2(3), doi:10.5539/ijef.v2n3p85
- Okorie, D. I. ve Lin, B. (2021) "Stock markets and the COVID-19 fractal contagion effects.", *Finance Research Letters*, 101640. doi:10.1016/j.frl.2020.101640
- Rotta, P. N. ve Pereira, P. L. V. (2016) "Analysis of contagion from the dynamic conditional correlation model with Markov Regime

- switching.”, *Applied Economics*, 48(25): 2367-2382. doi:10.1080/00036846.2015.1119794
- Samarakoon, L. P. (2011) “Stock market interdependence, contagion, and the U.S. financial crisis: The case of emerging and frontier markets.”, *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 21(5): 724-742. doi:10.1016/j.intfin.2011.05.001
- Trabelsi, M. A. ve Hmida, S. (2018) “A Dynamic Correlation Analysis of Financial Contagion: Evidence from the Eurozone Stock Markets.”, *Entrepreneurial Business and Economics Review*, 6(3): 129-141. doi:10.15678/EBER.2018.060308
- Uddin, G. S., Yahya, M., Goswami, G. G., Lucey, B., & Ahmed, A. (2022). Stock market contagion during the COVID-19 pandemic in emerging economies. *International Review of Economics & Finance*, 79, 302-309.
- Yiu, M. S., Ho, W.-Y. A. ve Choi, D. F. (2010) “Dynamic correlation analysis of financial contagion in Asian markets in global financial turmoil”, *Applied Financial Economics*, 20(4): 345-354. doi:10.1080/09603100903494946

Ekonomideki Yeni Dönüşümler Işığında Türkiye'nin Ekonomi Politığı

Editörler

Prof. Dr. Ahmet Yılmaz ATA • Doç. Dr. Mehmet Fatih BUĞAN